

Jumasheva G.X.

ÁLIPBENI OQÍTÍW METODIKASÍ

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

Jumasheva G.X.

ÁLIPBENI OQÍTÍW METODIKASÍ

5111700 – Baslawısh tálim hám sport tárbiyalıq is

Tashkent – 2019

UDK: 372. 8.
BBK: 81.2 (kk)
J-92.

Jumasheva G.X. Álipbeni oqıtıw metodıkası. Oqıw qollanba.
–Toshkent: 2017. -187 b.

O‘quv qo‘llanma pedagogika institutning 5111700 - Boshlang‘ich ta‘lim va sport tarbiyaviy ishi ta‘lim yo‘nalishida ta‘lim olayotgan talabalarga mo‘ljallangan.

Ushbu qo‘llanma “Ta‘lim haqqida”gi Qonun, Boshlang‘ich ta‘lim Davlat standartı va „Ona tili o‘qıtish metodıkası“ fanining o‘quv dasturi asosida ishlab chiqildi. Bunda talabalarga savod o‘rgatish metodikasini chuqur o‘rgatish maqsadida darslarga yangicha munosabatda bo‘lish masalasi aks etgan. Bugungi kunda ta‘lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil qilish, uning samaradorligini oshirish maqsadida ta‘lim oldiga qo‘yilgan zamonabiy talablar asosida bayon etilgan. Ta‘lim tizimida ilmiy-nazariy ma‘lumotlarni amaliyotga joriy qilish va alifboni o‘qıtish usullarini o‘quv jarayonida qo‘llash asosiy masalalardan biri.

Учебное пособие предназначено для студентов педагогических институтов по направлению обучения 5111700 - Начальное образование и спортивно-воспитательная работа педагогического института.

Оно разработано на основе Закона «Об образовании», Государственного стандарта по начальному образованию и учебной программы по предмету «Методика преподавания родного языка». В нём отражены вопросы организаций процессов современного образования и воспитания в целях повышения её эффективности на научной основе в свете современных требований стоящих перед образованием. В системе народного образования самое важное место занимает эффективное обучение «Букварю», как основа всего учебно-воспитательного процесса.

This textbook is devoted to the speciality of 5111700 – Elementary education and sport work of Nukus State Pedagogical Institute. This textbook is written on the base of the decree „About education“, Elementary education state standart, „The methodology of teaching mother tongue“. This textbook deals with the issues of new methods of teaching the students. Nowadays, to organize the effective educational process in scientific way based upon the modern requirements.

In common, the main tasks are to use scientific – theoretical material and several ways of teaching the alphabet in educational process.

Oqıw qollanba pedagogikalıq institutnıń 5111700 - Baslawısh tálim hám sport tárbiyalıq is tálim baǵdarında bilim alıp atırǵan talabalarǵa arnalǵan.

Qollanba «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam, Baslawısh bilimlendiriw mámleketlik standartı hám «Ana tilin oqıtıw metodıkası» pániniń oqıw baǵdarlaması tiykarında islep shıǵıldı. Onda talabalarǵa álipbeni oqıtıw metodıkasın tereń úyretiw maqsetinde sabaqlarǵa jańasha qatnasta bolıw máselesi sáwlelengen. Búgingi kúnde tálim-tárbiya procesin ilimiy tiykarda shólkemlestiriw, onıń nátiyjeliligin asırıw maqsetinde tálim aldına qoyılǵan zamańaǵoy talaplar tiykarında bayan etilgen. Bilimlendiriw diziminde ilimiy-teoriyalıq maǵlıwmatlardı ámeliyatqa endiriw hám álipbeni oqıtıw usılların oqıw procesinde qollanıw tiykarǵı máselelerdiń biri.

Juwapli redaktor

A.Pazılov - Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrası docent, pedagogika ilimleriniń kandidatı

Pikir bildiriwshiler

I.Pirniyazov - Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw institutı Oqıw hám metodikalıq isler boyınsha prorektorı, p.i.k., docent

M.Q.Ayımbetov - Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Qaraqalpaq tili kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń doktorı

KIRISIW

Ózbekstan Respublikası óz gárezsizligin dúnya júzlik kólemde jil sayın turaqlastırıp barar eken, onıń keleshegi búgingi áwladtı bilimli, ruwxıy jaqtan jetik insanlar etip jetilistiriw menen baylanıslı.

Jámıyetimizdiń jańalanıwı hám demokratiyalasıwı Ózbekstanda júz berip atırǵan jámıyetlik-siyasiy ekonomikalıq ózgerisler menen jas áwladqa tálim-tárbiya beriw sıpatın jetilistiriwde pedagogikalıq hám psixologiyalıq jaqtan baǵdarlanıwdı jetilistiriwge de ayrıqsha itibar berilip kelmekte.

Bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasattıń bas ideyası – bilimlendiriw tarawın túpten jańalaw, milliy bilimlendiriw sistemasın dúnya júzlik tálim standartına teńlestiriw, kadrlar tayarlaw milliy modeline say zamanagóy bilimlerdi puxta iyelegen, gárezsiz, erkin pikirlewshi, hár tárepleme rawajlanǵan jetik qánigelerdi tárbiyalap jetilistiriwden ibarat.

Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń IX sessiyasında qabıl etilgen “Bilimlendiriw haqqında”ǵı Nızam hám “Kadrlardı tayarlawdıń milliy baǵdarlama”sında: “Oqıw baǵdarlamasın zamanagóy talaplarǵa sáykeslestirip keleshegimizdi gózlep dúziwimiz hám en jaydırıwımız zárúr”¹ - dep jazılǵan. Bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw, balalarımızǵa tıyanaqlı bilim beriw kerekligi haqqında Birinshi Prezidentimiz I. A. Karimov óziniń “Joqarı mánáwiyat-jeńilmes kúsh” atlı kitabında bılay keltirip ótedi: “Ata-babalarımız ázelden biybaha baylıq bolǵan ilim hám bilimdi, tálim hám tárbiyanı insanniń kamalǵa keliwiniń hám millettiń rawajlanıwınıń eń tiykarǵı shárti hám girewi dep bilgen”.² Sonlıqtan da, “keleshegimizdiń tırnaǵı bilim dargaylarında jaratılǵan, basqasha etip aytqanda, xalqımızdıń erteńgi kúni qanday bolıwı perzentlerimizdiń búgin qanday tálim hám tárbiya alıwına baylanıslı

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod – O’zbekiston tarqqiyotining poydevori. T., Sharq, 1997, 20-bet.

² Karimov I.A. Yuksak manaviyat-engilmas kuch. T., 2008, 60-bet.

ekenligin umitpawımız kerek”³.

Demek, gárezsiz Ózbekstanımızdın bilimli jetik áwladların tárbiyalawda baslawısh tálim jasındağı balalardıń jeke psixologiyalıq hám jas ózgesheliklerin biliw, júregine jol taba biliw sıyaqlı áhmiyetli pedagogikalıq uqıplılıqlarğa iye bolıwında “Álipbeni oqıtıw metodıkası” pániniń roli úlken.

Til millettiń biybaha baylıǵı, adamlardıń eń áhmiyetli qarım-qatnas quralı. Til hám jámiyet óz-ara tiǵız baylanısta boladı, sebebi til jámiyettiń ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq hám mádeniy progresiniń alǵa ilgerilewiniń birden bir kúshli usılı bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń “Mámleketlik til haqqında”ǵı Nızamınıń 1-statyasında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili qaraqalpaq tili delingen⁴. Usıǵan baylanıslı ana tilimizge ayrıqsha itibar berilmekte. Álbette tiliń bay, biygárez bolsa elin abat, erkin hám baxıttlı boladı.

Usıǵan baylanıslı ósip kiyatırǵan keleshek áwladımız bolǵan jańa birinshi klassqa qádem basqan balalarımızdı álipbeni oqıtıw dáwirinen baslap-aq qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq, grammatikalıq til hızamlarına tiykarlanıp durıs gáp dúzip, erkin sóylesiw kómlikpelerin qalıplestiriwimiz lazım.

Álipbeni oqıtıw metodıkası - mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdın jolların, usılların belgileydi hám pedagogikalıq ilimlerdiń qatarına kiredi.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodıkasınıń álipbeni oqıtıw metodıkasın úyrenetuǵın bólimi jaslarǵa tálim-tárbiya beriw procesinde ana tilin hár tárepleme úyreniw, sol úyrenetuǵın pániniń tiyimli jolları menen usılların izertlew menen uzaq sınawdın juwmaǵınıń onıń nátiyjeli, qolaylı dep tabılǵan jolların oqıw

³ Karimov I.A. Yuksak manaviyat-engilmas kuch. T., 2008, 61-bet.

⁴ Qaraqalpaqstan Respublikasınıń “Mámleketlik til haqqında”ǵı Nızamı. -N.: Qaraqalpaqstan. 1990.

procesinde ámeliy jaqtan iske asırıp otırıwdan hám bulardıń nátiyjeli juwmaqların mektep turmısına endirip barıwdan ibarat.

Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw, orta mekteplerge qaraǵanda bir qansha ózgesheliklerge iye. Sebebi baslawısh klasslarda bala til haqqında baslanǵısh bilim alıw menen birge, oǵan kónligip baradı. Bilim beriw ámeliy xarakterge iye boladı. Til boyınsha dáslepki baslanǵısh bilim, kónlikpe beriliwine baylanıslı jumıs ta “Álipbeni oqıtıw metodıkası” dep ataladı.

Solay etip, basqa jeke pánlerdiń metodıkası sıyaqlı álipbeni oqıtıw metodıkası da ilimiy metodologiyaǵa súylene otırıp, qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń metodları menen usılların, sol pán boyınsha nátiyjeli tálim-tárbiya, kónlikpe beriw wazıypasın sheship berıwdı óz aldına maqset etip qoyadı. Sonıń menen birge student, muǵallımlardıń pedagogikalıq (metodikalıq) kóz-qarasın, onıń pedagogikalıq (metodikalıq) isenimin qalıplestiredi hám óz qánigeligine súyispenshiligin keltirip shıǵaradı. Qalıplesken metod, usıl hám aldınǵı metodikalıq tájiriybeler menen tanıstırıw arqalı olardı óz islerinde nátiyjeli qollanıp barıwdıń jolların kórsetedi.

Baslawısh klassta álipbeni oqıtıw metodıkası: a) til tuwralı ilimiy tálimatqa, b) pedagogika menen psixologiyanıń tálim-tárbiya beriw sistemasındaǵı sınaǵan teoriyası menen ámeliyatına, v) klassik pedagoglar menen házirgi zaman pedagoglarınıń ilimiy miynetlerine, g) shınlıqtı tanıp-biliwdiń teoriyasına súylene otırıp is alıp baradı.

Solay etip baslawısh klassta qaraqalpaq tilin oqıtıw metodıkası tiykarınan tórt bólimnen turadı:

1. Sawat ashıw metodıkası.
2. Ana tilin oqıtıw metodıkası.
3. Grammatika hám orfografiyanı oqıtıw metodıkası.
4. Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw metodıkası.

Bul oqıw qollanbada bizler sawat ashıw metodikasına ǵana toqtap ótemiz. Oqıw qollanbanıń talabalarǵa, sonıń menen birge joqari hám orta arnawlı oqıw

orinlariniń pedagog-xızmetkerlerine, baslawısh klass muǵallimlerine ilimiy-metodikalıq hám pedagogikalıq járdemi tiyedi degen úmittemiz.

Bul oqıw qollanbanıń jazılıwında sırt el hám ózbekstanlıq pedagog-psixolog alımlar tárepinen jazılǵan baslawısh tálimge tiyisli teoriyalıq hám ámeliy ádebiyatlar hámde 5111700 – Baslawısh tálim hám sport tárbiyalıq is tálim baǵdarınıń “Ana tilin oqıtıw metodıkası” pániniń úlgi baǵdarlaması hám K.Qosimova va boshqalardıń avtorlıǵında jazılǵan “Ona tili o’qıtish metodıkası” hám Pirniyazov Q. avtorlıǵında jazılǵan “Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodıkası” sabaqlıqlarına tiykarlanıp islep shıǵıldı hám paydalanǵanlıǵımız ushin bulardıń avtorlarına ózimizdiń shın kewilden minnetdarshılıǵımızdı bildiremiz.

Álipbeni oqıtıwdıń maqset hám wazıypaları

Álipbeni oqıtıw metodıkası arnawlı pán sıpatında baslawısh mekteplerde oqıtıwdıń tiykarǵı problemaları menen meselelerin ilimiy-metodikalıq planda sheshiwdi, studentler menen muǵallimlerge házirgi zaman talaplarına sáykes teoriyalıq baǵdar beriwdi kózde tutadı. Usı kóz qarastan ol qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń mazmunın, tiykarǵı principlerin, metodları menen usılların, ana tili boyınsha oqıwshılardıń teoriyalıq bilimin ózlestiriw kónlikpelerin bildiriw hám onı ámeliy jaqtan durıs paydalanıw jolların úyretedi. Bunda ol baslawısh mektebi aldında turǵan pedagogikalıq talaplarǵa, tálimniń tiykarǵı hám paydalı principlerine súyenedi.

Tálim hám tárbiyanıń teoriyalıq jetiskenlikleri usı tarawdaǵı kóp jıllıq izleniwlerdiń, tájiriybelerdiń juwmaǵınan ibarat. Sol kóp jıllıq tariyxıy izertlewler dawamında dóretilgen ilimiy jetiskenliklerge, jıynalǵan tájiriybelerge, solar tiykarınan payda bolǵan eń paydalı ilimiy-metodikalıq juwmaqlarǵa súyenedi.

Metod tiykarınan yunoncha “*metodos*” sózinen alınǵan bolıp, “*biliw hám*

izleniw joli”, “*teoriya*”, “*táliymat*” usağan mánilerdi bildiredi⁵. Metod “*usıl*”, “*tásil*”, “*ámel*”, “*ilaj*”, al metodıka (yun. “*methodike*”) qandayda bir isti orinlaw, ámelge asiriw metodlariniń, usıllariniń jıyındisi yamasa oqıtıw, úyretiw, ilimiy islerdi júrgiziwdiń is júzinde kórsetiw usıllarınıń jıyındısı haqqındağı⁶ tálim beriw metodları hám jolları haqqındağı pán. Bizińshe ol *jol*, *usıl*, *ádis* degen mánisti bildiredi. Ulıwma aytqanda *metod adamlardıń biliw hám ámeliy xızmetiniń joli*, *ádisi*, *usılı* degen mağananı ańlatadı. Adamlardıń xızmet túri qanday bolsa soğan say metodı boladı. Adamlardıń xızmeti quramalı bolğan sayın onda qollanılatuğın metodlarda quramalasıp baradı. Tálim tárbiya adam balasınıń eń quramalı xızmet túrlerinen esaplanadı. Sonıń ushın oqıtıw processinde túrli pedagogikalıq texnologiyalar oqıtıw metodlarınan paydalanıwǵa tuwra keledi.

Muǵallimniń bilim beriwdegi hám oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelewdegi, olardıń kóz qarastarınıń qalıplestiriwge, uqıplılıqların rawajlandırıwǵa qaratılğan birgeliktegi xızmetleri usıllarınıń jıyındısına oqıtıw metodı dep ayıladı.

Oqıtıw metodınan basqa oqıtıw usılı, ádisi degen tusinikte qollanıladı. Oqıtıw metodı keń túsinik, oqıtıw usılı, ádisi tar túsinik. Hár bir oqıtıw metodı bir neshe elementlerden quraladı. Oqıtıw metodınıń usı elementlerin oqıtıw usılları, ádisleri dep ataydı. Oqıtıw metodınıń qurılısına kiretuğın hám oqıw materialın ózlestiriwge járdem beretuğın muǵallım menen oqıwshınıń oylawına, is háreketine oqıtıw usılı dep ataladı.

Muǵallım oqıtıw metodın qollanıp bilimdi oqıwshılardıǵa túsindiridi, kórsetedi, jol jorıq beredi. Oqıwshı muǵallimniń túsindirgenin tuńlaydı, baqlaydı, oqıyadı, jazadı t.b. muǵallimniń xızmeti oqıtıw metodların qollanıp sabaq beriw, oqıwshınıń xızmeti oqıtıw metodlarınan paydalanıp bilim alıwdan ibarat boladı.

⁵ O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi. –T.: “O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti,2003. -5-jild, 613-bet.

⁶ Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. YI tomliq. –N.: ”Qaraqalpaqstan”, 1988. 299-bet.

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkası pániniń predmeti oqıwshılarǵa qaraqalpaq tilin úyretiw jollari hám usılları, ana tilin iyelew, yaǵniy tildi, oqıw hám jazıwdı, grammatika hám imláni ózlestirip alıw haqqındaǵı ilim.

Metodika mektep aldına qoyılǵan tálim hám tárbiyalıq wazıpalardan kelip shıǵıp, ana tilin úyretiwdiń wazıpların hám mazmunın belgilep beredi, tálim-tárbiya beriw barısın tekseredi, bul procestiń nızamların hám tálim beriw usullarınıń ilimiy tiykarlanǵan dizimin belgilep beredi.

Álipbeni oqıtıw metodikasınıń tiykarǵı ob`ekti – qaraqalpaq tili, onı baslawısh mekteplerde oqıtıw processı bolıp tabıladı. Ana tili boyınsha tálimdi ámeliy iske asırıw baǵdarında metodika kursı-jeke tillerdi oqıtıw metodıkası sıyaqlı mınaday wazıypalardı belgileydi:

Baslawısh mekteplerde qaraqalpaq tiliniń mazmunı menen kólemin, ózinshelligi hám maqsetin anıqlaw, qurılısın hám bólimler arasındaǵı baylanısın, izbe-izliliğin durıs bólistiriliwin támiyinlew;

Oqıwshı menen oqıtıwshınıń material talap etetuǵın dárejesin hám waqtın esapqa ala otırıp eń paydalı metodlar menen usıllardı úyreniw, bunda úyreniletuǵın materialdıń jaǵdayına, oqıwshılardıń psixo- fiziologiyalıq ayırıqshalıǵına qaray anaw, ya mınaw materialdı úyretiwdiń konkret jaǵdayın esapqa alıw;

Oqıwshılardıń sistemalı túrde belgilengen bilimdi ózlestiriwiniń jaǵdayları menen jolların úyreniw kónlikpelerin, tvorchestvolıq uǵıw hám paydalanıw ádislerin payda etiw. Bulardıń barlıǵı pútkil kurstı joqarı dárejede tolıq úyrenip alıwın támiyin etiwı kerek.

Bul wazıypalardı ámelge asırıwda, álbette, hár bir jeke tildiń qurılısına tán ózgeshelikleri esapqa alınıwı shárt, usıǵan qaray oqıtıwdıń kopkret jaǵdayına sánkes usıllardı tańlaw hám pandalanıw kerek boladı.

Ulıwma bilim beriw mekteplerindegi oqıw processı álipbeni oqıtıwdan baslanadı, álipbeni úyreniw balanıń tiykarǵı iskerliginiń biri. Sonlıqtan mektepte

balağa ana tilin oqıtıw, úyretiw eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

Álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı wazıypası – balağa bilim tiykarların úyretiw, eń áhmiyetlisi balanı hárip penen tanıstırıw, oqıw hám jazıwǵa úyretiwden ibarat. Sonıń menen birge álipbeni oqıtıw barısında oqıwshılardıń tili hám oy-óriside rawajlanadı. Bul arqalı keleshegimiz bolǵan jas áwladta bilimge degen qızıǵıwshılıq oyatıp, ilim tiykarların meńgeriwge keń jol ashıladı.

Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlamasınıń tiykarǵı talaplarınıń biri keleshegimiz bolǵan jas áwladtı hár tárepleme jetik rawajlangan shaxs etip tárbiyalaw, dep ayırıqsha atap kórsetedi. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov óz bayanatında “... bizlerge mektep pitkeriwshileri emes, al óz pikirin erkin ayta alatuǵın jetik shaxslar kerek”, dep tegin kúyip-janıp aytpaǵan. Shınında da ósirip, bilim berip atırǵan keleshegimizdiń erteńgi kúni, júzi hám aynası bolǵan jańa mektep bosǵasın atlaǵan keleshek áwladlarımızdı qáytip tárbiyalap bilim bersek, erteń sonıń jemisin kóremiz. Ata-babalarımız “Ne ekseń, sonı orasań”, dep tegin aytpaǵan. Sonıń ushın da balanı mektep bosǵasın jańa atlaǵan dáwirinen baslap háripler menen tanıstırıp, olarda jazıw hám oqıwǵa qızıǵıwshılıq oyatıwımız dárkar, bul álbette “Álipbe”den baslanadı sebebi bizler balalardıń bilim sırların tereń úyretiwimiz lazım. Bul dáwirde balalardıń fiziologiyalıq-psixologiyalıq ózgesheliklerine qarap, olardıń qızıǵıwshılıǵın, talap hám isteklerin de esapqa alıwımız lazım. Sebebi álipbeni oqıtıw dáwiri oqıwshılardan oqıwǵa, jazıwǵa, oylaw iskerligine belgili dárejede qábilet hám beyimlilikke talap etedi. Endi bala oyın iskerliginen biliw, oqıw iskerligine ótedi, balada ózine degen talap kúsheyedi. Bunnan tısqari balada ózine tán ózgeshelikler payda boladı. Mısalı: bala burınǵıday erkin háreket etpey, al mekteptiń tártip intizamın saqlawı lazım, sabaqlar 35-40 minut dawam etedi, tánepiske shıǵadı, sabaq barısında 10-15 minuttan soń fizikalıq tánepis (fizkultminutkalar) boladı, sabaqta úlgeriwi, joldaslarınan qalmaq jaqsı bahalar alıwı, úyge tapsırmanı orınlawı, sabaqtan tıs waqıtlarında óz ústinde islewı lazım.

Álipbeni oqıtıw – júdá juwapkershilikli jumıs. Sonıń ushın kóbinshe atanalar balaların baslawısh klassqa bererde tájiriybeli, bilimli muǵállimge hám eń jaqsı, úlgili mektepke beriwge háreket etedi. Sol sebepli balalardı sawatqa úyretiw dáwiri eń bir juwapkerli muǵállimnen kóp miynet hám talapshańlıqtı, bilimdi talap etetuǵın dáwir. Bunda muǵállimniń atqaratuǵın waziypaları júdá kóp, mısalı: balalardı mektep turmısına – sawat ashıwǵa tayarlaw; sóylew tiliniń dawıslıq fonetikalıq ózgesheliklerin ózlestiriw arqalı sózdegi seslerdi ajırata alıp, anıq esitip, durıs aytıwǵa úyretiw; oqıwshılardıń oy-órisin rawajlandırıw, oylawǵa, pikirlewge hám óz pikirini erkin aytıwǵa tárbiyalaw; balalardıń sóylew tilin qalıplestirip jetilistiriw; sózlik qorın bayıtıw, sózlerdi durıs qurastırıp, sóz dizbeklerin qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydalarına say durıs dúzip, óz oy-pikirini durıs, anıq hám logikalıq izbe-izlikte erkin jetkerip beriwge úyretiw; sózdi jeke seslerdi qurap bólek-bólek oqımay, al túsiniw, durıs hám buwıńǵa bólip oqıwǵa, onnan soń birden gáplerdi qosıp intonaciya menen oqıwǵa úyretiw; seslerdi háriplerden durıs ayırıp biliw arqalı jazıwdıń kalligrafiyalıq talapların orınlawǵa, háriplerdi úzbey hám sóz ishinde olardıń baylanısıw usılların saqlap, sózdi bir qalıpte bir birine biriktirip tutas jazıwǵa úyretiw, jeke sózlerdi, gáp hám sóylemlerdi kóshirip jazıw hám esitiw arqalı sulıwlap jazıwǵa úyretip, onı jetilistiriw; gápтеги sózlerdiń aytılıw hám jazılıw ózgesheliklerini meńgertiw; gáplerdi, sózlerdi oqıǵanda durıs ırǵaǵı, intonaciyasını hám dawıs úzilisiniń jasalıwın úyretiw; gápтеги birinshi sózdiń qáytip jazılıwın, gápте barlıq waqta tek bas hárip penen jazılatuǵın sózlerdi (adam atları, jer-suw h.t.b. bas hárip penen baslanıwı, gáptiń bas hárip penen baslanıwı hám gáptiń keynine nuqta (tochka) qoyılıwı h.t.b.) úyretiw.

Álipbeni oqıtıw metodıkası tálim-tárbiya tarawınıń aldında turǵan bunday waziypalarǵa jol-joba kórsetip barıw menen birge, studentlerdiń usınday ádiwli iske súyispenshiligin arttırıwdı, ulıwma pedagogika, jeke pánler metodıkası tiykarında sistemalı bilim menen támiyin etiwdi, iske dóretywshilik qatnastı, aldınǵı tájiriybelerdi tınbay úyrenip barıw hám nátiyjeli formaları menen túrlerin

paydalana biliwdi názerde tutadı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası ámeliy pán sıpatında úsh wazıypanı orınlaydı:

1. Neni oqıtıw kerek? - degen sorawǵa juwap beredi, yaǵnıy baslawısh klasslar ushin programma islep shıǵadı sabaqlıq hám oqıw qollanbaların jaratıp beredi. Olardıń sıpatlılıǵın hám nátiyjesin hár dayım tekserip baradı.

2. Qalay oqıtıw kerek? - degen sorawǵa tálim beriwdiń metodları, metodikalıq usıllar, shınıǵıwlar sisteması, qollanbanı ámelde qollanıw jolların, jazba jumıs, ámeliy jumıslar sistemasın, sabaq, onıń túrlerin islep shıǵıp juwap beredi.

3. Ne ushın usılay oqıtıw kerek? - degen sorawǵa bunda ilimiy jaqtan eń paydalı metodlardı úyreniw, tańlaw, dálillew, kórsetpelerdi eksperimental tekseriw wazıypaların orınlaydı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası tálimniń túrli basqıshlarında oqıwshılardıń bilim, kónlikpelerin anıqlaydı, oqıtıwdıń jetiskenliklerin hám kemshiliklerin belgileydi, sebebin izleydi, onı saplastırıw jolların tabadı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası oqıwshılardı oqıy alıw hám jazıw, sóylew tilin ósiriw, sol arqalı olardıń sana-sezimin rawajlandırıp barıwdıń metodları menen usıllarınıń sisteması boyınsha nátiyjeli tálim-tárbiya beriwdiń jolların belgileydi hám ol boyınsha islenip atırǵan oqıw-oqıtıw islerindegi aldınǵı tájiriybelerdi juwmaqlay kelip, onıń qollanıw jollarına siltew berip otıradı.

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkası joqarı klasslarda ana tilin oqıtıw metodıkasınıń dáslapki basqıshı bolıp, ol tekseretuǵın máselelerdi baslawısh klass oqıwshılarınıń jas, psixologiyalıq hám fiziologiyalıq ózgesheliklerine say túrde úyretiledi. Sonıń menen birge, baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkasınıń ózine say ózgeshelikleri bar. Baslawısh klasslarda ana tilin oqıtıw grammatika, imlá qaǵıydaları hám oǵan baylanıslı halda til ósiriw metodıkasın ǵana emas, bálki xat-sawatqa úyretiw, klassta hám klasstan tısqarı oqıw metodıkaların hám óz ishine aladı. Usılardan kelib shıǵıp, baslawısh klasslarda

álipbeni oqıtıw metodıkası pání tómenдеgi waziypalardı orinlaydı:

a) baslawısh klasslarda ana tili kursınıń mazmunı, kólemı hám belgili bir dizimin, yaǵnıy kurstıń (xat-sawatqa úyretiw, oqıw, grammatika, imlá, til ósiriw hám t.b.) dástúrin belgilew hám onı tiykarlaw;

b) oqıw hám jazıwdan bilim va kónlikpelerdi qáliplestiriw barısı hámde bul barısta oqıwshılar dus keletuǵın qıyınshılıqlardı úyreniw, bul jaǵdaylardıń kelip shıqqan sebeplerin talqılaw, olardıń aldın alıw hám olardı dúzetiwge járdem beretuǵın is túrlerin islep shıǵıw;

d) ana tilinen beriletuǵın oqıw materialın oqıwshılar anıq túsiniwi hám puxta ózlestiriwine, olarda alǵan bilimlerin ámeliyatta qollana alıwǵa hám oqıwshılardıń olardıń ulıwma rawajlanıwına, yaǵnıy olardıń qızıǵıwshılıǵınıń, oy-pikiriniń, seziw, baqlaw, yadta saqlaw, logikalıq oyınıń, dóretiwshilik qábiletiniń hám til órisiniń ósiwine járdem beretuǵın metod hám usıllardı islep shıǵıw;

e) ana tilin úyretiwge baylanıslı bolǵan halda baslawısh mektepler aldına qoyılǵan tárbiyalıq waziypalardı ámelge asırıw, oqıwshılarda ádep-ikramlılıq hám estetikalıq qásiyetlerdi qáliplestiriw.

Álipbeni oqıtıw metodıkası tálimniń túrli basqıshlarında oqıwshılardıń bilim, kónikpe hám uqıplılıqların anıqlaydı, oqıtıwdıń jetiskenliklerin hám kemshiliklerin belgileydi, onıń sebeplerin izleydi, qáte kemshiliklerin joq etiw hám olardıń aldın alıw usılların tabadı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası tálim diziminiń barlıq basqıshlarında ana tilin oqıtıwdıń izshilik hám úzliksizligin támiyinleydi. Mektepke shekemgi tárbiya mákemelerinde, tiykarınan, balalardıń til órisin, sóylew tilin ósiriw názerde tutıladı. Al baslawısh klasslarda oqıwshılardıń til órisin ósiriwden tısqarı, ana tilinen elementar teoriyalıq túsiniqlerdi ámeliy ózlestiriw de názerde tutıladı. Baslawısh klasslarda oqıwshılar qaraqalpaq alfavitindegi barlıq háriplerdi tolıq ózlestirip, olardan erkin gáp dúzip, júritip oqıp hám qaraqalpaq orfografikasınıń, grammatikasınıń hám imlá qaǵıydalarınıń nızamlılıqlarına say jazıp biliwi lazım.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw metodıkası neni názerde tutadı?
2. Metod degenimiz ne?
3. Metodıka degende neni túsinesiz?
4. Oqıtıw metodı hám oqıtıw usılı degende neni túsinesiz?
5. Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkası pániniń predmeti haqqında aytıp beriń.
6. Álipbeni oqıtıw metodıkasınıń tiykarǵı ob`ekti neden ibarat?
7. Álipbeni oqıtıwǵa úyretiwdiń tiykarǵı wazıypası nelerden ibarat?
8. Álipbeni oqıtıw metodıkası ámeliy pán sıpatında qanday úsh wazıypanı ornılaydı?

Álipbeni oqıtıw metodıkasınıń metodologiyalıq hám ilimiy tiykarları

Álipbeni oqıtıw metodıkasınıń metodologiyalıq tiykarı barlıqtı biliw teoriyası bolıp tabıladı. Bul pánniń bas wazıypası oqıwshılardıń qaraqalpaq tilin tolıq ózlestirip alıwların támiyinlewden ibarat.

Ózınızge málim bolǵanıday, jámiyette til adamlar ortasındaǵı baylanıstıń tiykatǵı usılı. Tildiń baylanıs quralı sıpatında áhmiyeti úzliksiz artıp barmaqta. Til barlıqtı anıq, túsiniikli túrde biliw usılı. Til birlikleri járdemi arqalı ǵana biliw barısında ulıwmalastırıw, túsiniiklerdi talqılaw hám juwmaq shıǵarıp óz pikirini bildiriw processı ámelge asadı.

Til hám sóylew kónlikpeleri oy-pikir menen tıǵız baylanısta boladı. Tildi meńgeriw hám til ósiriw menen oqıwshınıń pikirlew qábilyeti de ósip rawajlanıp baradı.

Baslawısh mekteptiń wazıypası tildi adamlar arasındaǵı múnásiybetini rawajliangan názik quralına aylandırıw bolıp esaplanadı, bul álbette álipbeni jaqsı

meńgeriwden baslanadı.

Metodik pán sıpatıda álipbeni oqıtıw metodıkası baslawısh tálim standartı belgilep bergan wazıypalardı ámelge ashıradı, yaǵnıy balalardıń oylaw iskerliklerin keńeyttiriw, erkin pikirley alıw, óz pikirin erkin awızeki hám jazba túrde bayan etiw, jámiyet aǵzaları menen erkin pikir alısıp qatnasta bola alıw kónlikpe hám qábiletliklerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan metod hám usıllardı islep shıǵadı.

Biliw teoriyasında analitik-sintetik jumıslar járdeminde til ústinde baqlaw jumısların alıp barıw ulıwma juwmaq shıǵarıwǵa, teoriyalıq táriplew hám qaǵıydaǵalar tiykarında awızeki hám jazba tárizdegi til baylanısına, sawatlı jazıw hám seslerdi durıs, anıq aytıwǵa ótedi. Oqıwshılar janlı sóylew barısında seslerdi durıs aytıw hám tuwrı jazıwdı elementar teoriyalıq maǵlıwmatlar tiykarında ámeliy túrde iyelew arqalı erisedi. Olar til materialların baqlaw, talqılaw arqalı elementar teoriyalıq qaǵıydalar shıǵaradı, úyrengen hám ózleshtirgen teoriyalıq qaǵıyda materialların ámeliyatta ańlı túrde qollanıwǵa ámelge asıradı.

Baslawısh mektepte álipbeni oqıtıw metodıkasınıń bunday baǵdarı haqıyqattı biliw nızamlılıqlarına hám házirgi zaman didaktikasi wazıypalarına da tuwrı keledi.

„Bilimlendiriw haqqında“ǵı Nızamda bilimlendiriw dizimindegi mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi belgilep berildi:

- tálim hám tárbiyanıń insanpárwarlıǵı, demokratik xarakterde ekenligi;
- tálimniń úzliksizligi hám izbe-izligi;
- ulıwma orta, sonıń menen birge, orta arnawlı kásip-óner táliminiń májbúriyligi;
- orta arnawlı kásip-óner táliminiń baǵdarı: akademiyalıq liceyde yamasa kásip-óner kolledjinde oqıwın tańlawdıń ıqtıyarıylıǵı;
- tálim diziminiń dúnyalıq xarakterde ekenligi;
- mámleketlik bilimlendiriw standartları tiykarında tálim alıwdıń hámme ushın ashıqlıǵı;

- tálim baǵdarlamaların tańlawda birlesken hám differenciyaǵı baǵdar alıw;
- bilimli bolıwdı hám talantlı, qábiletli balalardı xoshametlew;
- tálim diziminde mámleket hám jámiyet basqarıwın baylanıstırıw⁷.

Bul principler baslawısh tálimde álipbeni oqıtıw metodıkasınıń wazıypaların da belgilep, anıqlastırıp beredi. Nızamda kórsetip bergende, baslawısh tálim ulıwma orta tálim alıw ushın zárúr bolǵan sawatxanlıq, bilim hám kónlikpe tiykarların qalıplestiriwge qaratılǵan.

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkası pání óz wazıypaların belgilep alıwda bilimlendiriw dizimindegi mámleketlik hújjetlerge tayanadı. Keyingi jıllarda gárezsizlik sharapatı menen bilimlendiriw dizimin túpten reformalastırıw mámleket siyasatınıń tiykarǵı baǵdarına aylandı. „Bilimlendiriw haqqında”gi Nızam hám onıń tiykarında jaratılǵan „Kadrlar tayarlaw milliy dastúri” bunıń jarqın dálili.

„Kadrlar tayarlaw Milliy dástúr”inde bilimlendiriw dizimin túpten reformalastırıw, rawajlanǵan demokratiyalıq mámleketler dárejesinde, joqarı mádeniy hám ádep-ikramlılıq talaplarına juwap beretuǵın joqarı tájiriya belgi kadrlar tayarlaw Milliy dizimin jaratıw tiykarǵı maqset etip alınǵan⁸.

Kadrlar tayarlaw tarawındaǵı mámleket siyasatı insandı intellektual hám mádeniy, ádep-ikramlılıq tárepten tárbiyalaw menen izbe-iz baylanıslı bolǵan úzliksiz tálim dizimi arqalı hár tárepleme rawajlanǵan barkamal shaxstı qálimtiriwdi názerde tutadı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası pání de tálim barısın shólkemlestiriw formaların hám usılların islep shıǵıwda joqarıdaǵı maqsedler tiykarında jumis alıp baradı.

⁷ O’zbekiston Respublikasınıń “Ta’lim to’risida”gı qonuni.// Barkamol avlod – O’zbekiston tarqqiyotining poydevori. Toshkent: “Sharq”, 1997. -20-bet.

⁸ O’zbekiston Respublikası’ning “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”.// Barkamol avlod – O’zbekiston tarqqiyotining poydevori. Toshkent: “Sharq”, 1997. 39-bet.

Ulıwma orta tálimniń birinshi basqıshı bolǵan baslawısh tálim 1-4-klasslardı óz ishine aladı. Milliy dástúrde atap kórsetkenindey, bul basqısh ta tálimniń jańasha dizimi hám mazmunı qáliplesiwi ushın tómendegiler zárúr:

- oqıwshılardıń qabiletleri hám imkaniyatlarına muwapıq ráwishte tálimge differenciyalanǵan baǵdardı engiziw;

- tálim beriwdiń aldınǵı pedagogikalıq texnologiyaların, zamanagóy oqıw-metodikalıq komplekslerin jaratıw hám oqıw-tárbiya barısın didaktikalıq tárepten támiyinlew h.t.b.

Milliy dástúrde tálim diziminiń birlmshı málimleme-resurs orayın ámelge asırıw boyınsha ayrıqsha atap kórsetilgen kórsetpeler úzliksiz tálimdi támiyinlew barısındaǵı reformalardı ámeliyatta qollanıwǵa usınıw baslawısh klasslarda sawat ashıwǵa úyretiw metodıkası aldında turǵan aktual wazıypalardan esaplanadı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası psixologiya hám pedagogika maǵlıwmatlarına da súyenedi. Metodikanıń máselelerin sheshiwde pedagogikalıq ilimler de járdem beredi. Sonıń ushın da psixologiya hám pedagogika pánleri de metodikanıń metodologiyalıq tiykarı esaplanadı.

Pedagogika psixologiya adamǵa tálim hám tárbiya beriwdiń psixologiyalıq nızamlılıqların úyreniwdi óz predmeti dep biledi. Ol oqıwshılarda oy-pikirdiń qálimiwin úyretedi, aqılıy iskerlik usılları hám kónlikpelerin ózlestiriw barısın basqarıw máselelerin úyrenedi, oqıtıw barısın ámelge asırıwǵa, pedagog penen oqıwshılar ortasındaǵı óz-ara múnásiybetlerge hám oqıwshılar jámáátindegi múnásiybetlerge tásir qılıwshı psixologiyalıq faktorlardı, oqıwshılardaǵı individual-psixologiyalıq ózgesheliklerdi, aqılıy rawajlanıwdan arqada qalıwshı balalar menen alıp barılatuǵın tálim-tárbiya jumıslarınıń ózine tán ózgesheliklerin anıqlaydı. Bul óz gezeginde oqıtıwdıń nátiyjeli usıl hám formaların belgilewge, oqıwshılardıń analitik-sintetik iskerliginiń durıs ósiwine kómeklesedi.

Metodika psixologiya páni maǵlıwmatlarına súyenip oqıtıwda oqıwshılardıń jas hám individual ózgesheliklerin esapqa alıp qatnasta bolıw

imkaniyatına iye boladı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası psixolingvistika páni menen de tıgız baqlanısta. Psixolingvistika metodıkáğa til haqqında - pikirdi bayan etiw túrlerin belgilewshi faktorlar, "tildi qabıl etiw signalları" apparatı, individual múnásiybetke hám massalıq qatnasqa sóylew tiliniń tásiriniń paydası haqqında maǵlıwmat beredi. Bul maǵlıwmatlar metodikalıq máselelerdi sheshiw uchın, ásirese, baylanıslı sóylew tilin ósiriw hám de álipbeni oqıtıw metodıkası ushın júdá ahmiyetli.

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkası didaktika menen, yaǵnıy tálimniń ulıwma teoriyası menen de baylanıslı. Metodıka didaktika belgilep bergen nızamlılıqlar, qaǵıyda hám principiierge tiykarlanadı. Didaktika principlerine, yaǵnıy úyreniletuǵın materialdıń ilimiyligi hám ılayıqlılıǵı, til hám materialdı úyretiw hám bekkemlewde kórgizbelilik, ańlılıq, bilim, kónlikpe hám ádetlerdiń puxtalıǵı, barqulla tákirarlaw, oqıwshılardıń biliw iskerliginiń jedellesiwi, óz betinshelilik, oqıtıwdı turmıs penen hám balalardıń qızıǵıwshılıqları menen baylanıslı alıp barıwdı durıs orınlawı mektepte oqıtılatuǵın barlıq pánlerdi, sonıń ishinde, álipbeni úyretiw barısın shólkemlestiriw júdá áhmiyetli.

Álipbeni oqıtıw metodıkası ulıwma pedagogika menen de óz-ara baylanısta boladı. Baslawısh mektep tálimindegi hár bir oqıw predmeti, sonıń ishinde, álipbeni oqıtıw da, tek bilim beriw, kónlikpe hám qábiletliklerdi payda etiw menen ǵana sheklenip qoymaydı, balanıń ańın, sana-sezimin ósiriw hám tálim-tárbiya beriwinde de zárúr. Haqıqatında da, álipbeni úyretiw barısında balalanıń dúnyaqarası qalıplese, biliw qábiliyetlikleri óse, olar aqılıy, ruxıy, ádep-ikramlılıq, estetikalıq tárepten rawajlanadı, minez-qulqında belgili dárejede qásiyetler júzege keledi, miynet etiwge úyrenedi h.t.b.

Pedagogika páni balalardı hár tárepleme garmonikalıq rawajlandırıw hám olardı tárbiyalaw máselelerin ilimiy tárepten ashıp beredi. Álipbeni oqıtıw metodıkası pedagogika páni jańalıqlarına hám maǵlıwmatlarına tayanadı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası ulıwma pedagogika menen de baylanıslı.

Baslawısh tálimniń eń kishkene jasındaǵı oqıwshılarınıń jámiyetlik hám jeke oqıw iskerliginde zárúr bolǵan ádet hám kónlikpeler ele tárbiyalanıp qalıplespen boladı. Shólkemlestiriwshilik, jámiyetlik jumıslarǵa tez kirisiwsheńlik, dıqqat penen esitiw, oqıw hám jazıw, óz betinshe islew, barlıq jumıslardı puxta hám ıqsham orınlaw usaǵan kónlikpe hám ádetler oqıtıwshı hám mektep tárepinen ámelge asırılatuǵın ulıwma pedagogikalıq ilajlar dizimin payda etedi. Tárbiyanıń usıǵan uqsas teoriyalıq hám ámeliy máselelerin pedagogika islep beradi. Oqıtıwshı pedagogikalıq talaplardı ámelge asırsa ǵana, álipbeni oqıtıw barısın tálim-tárbiya tárepinen payda keltiretuǵınday etip nátiyjeli shólkemlestire aladı.

Álipbeni oqıtıw metodıkası qaraqalpaq tiliniń belgili bir bólegin teoriyalıq jaqtan iyelewdi názerde tutadi, sonıń ushın da *fonetika hám fonologiya, leksikologiya hám frazeologiya, sóz jasawshı hám etimologiya, grammatika - morfologiya hám sintaksis, stilistika*, sonıń menen birge, *orfoepiya, grafika, orfografiya* usaǵan pánler álipbeni oqıtıw metodıkasınıń eń áhmiyetli tiykarı esaplanadı.

Fonetika hám fonologiya grafika menen baylanıslı halda álipbeni oqıtıw metodıkasın úyretiwde, elementar oqıw kónlikpesin qalıplestiriwde tiykar bolip xızmet etedi. Fonetika hám grafikaniń fonetik baǵıt tiykarında jazılatuǵın imlá qaǵıydaların ózlestiriwde de áhmiyeti júdá úlken. Taza jazıw metodıkası grafika teорияsına súyenedi.

Leksikologiyanı biliw mektepte sózlik jumısın durıs shólkemlestiriw ushın júdá áhmiyetli.

Sózdiń dúzilisi hám sózdiń jasalıwın úyretiwde metodıkada sóz jasawshı etimologiya, grammatika tiykarǵı wazıypanı atqaradı.

Morfoiogiya hám sintaksis belgili bolǵan til hádiyseleriniń qalıplesiwin, tildiń dúzilisi haqqında túsinik payda etiwdi durıs shólkemlestiredi, grammatikalıq túsiniklerden durıs paydalanıp jazıw máselelerin sheshiw ushın paydalanıwǵa imkan beredi. Grammatikadan bilimi hám túsinigi bolmaǵan oqıwshılarda imlá

hám puntuaciyadan konlikpe hám uqıplılıqlardı qalıplestiriw múmkin emes. Grammatika oqıwshılardıń til órisin osiriwde eń áhmiyetli orındı iyeleydi, sebebi grammatika sóz dizbeklerin durıs dúziwge, sóz birikpesi quramındaǵı sózlerdi óz-ara durıs baylanıstırıp hám gápti durıs dúziwge úyretedi.

Durıs jazıwǵa úyretiw metodikasınıń rawajlanıwında qaraqalpaq tili imlásınıń teoriyasında esapqa alıw qattı talap etiledi.

Oqıw metodikası ádebiyat teoriyasına tiykarlanadı, sebebi oqıwshılar kórkem shıǵarmanı ámeliy tárizde analiz qıladı, olarǵa ádebiyat tanıwdan teoriyalıq maǵlıwmat berilmeydi, lekin metodıka ádebiy shıǵarmanıń jaratılıw nızamlılıqların, olardıń oqıwshılardıǵa tásin, ásirese, ádebiyat tanıwǵa tiyisli temalardan shıǵarmanıń ideyalıq mazmunı, onıń teması hám syjeti, kompoziciyası, janrı, másláhát beriw usılların esapqa alıwı zárúr.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw metodikasınıń metodologiyalıq tiykarı nelerden ibarat?
2. Biliw teoriyasında analitik-sintetik jumıslardıń ahmiyeti nede?
3. „Bilimlendiriw haqqında“ǵı Nızamda bilimlendiriw dizimindegi mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi qanday?
4. Álipbeni oqıtıw metodikası qanday pánler menen tıǵız baylanısta?

Álipbeni oqıtıw metodikasınıń psixologiyalıq hám lingvistikalıq tiykarları

Oqıw hám jazıw - til iskerliginiń bir túri. Mektepte oqıtıw elementar oqıw hám jazıwǵa úyretiwden bashlanadı. “Álipbe”ge tiykarlangan halda qısqa waqıt ishinde oqıwshılar oqıw hám jazıwǵa úyretiledi, yaǵnıy oqıw hám jazıw kónlikpesin iyeleydi.

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıw hám jazıw háreketin maqsetke muwapıq ráwishte orınlay alıw oqıw hám jazıw kónlikpesi deyiledi. Bul kónlikpe bilimdi talap etedi, sebebi hár qanday kónlikpe bilimsiz qáliplespeydi. Bilim kónlikpege aylanbağan bolıwı múmkin. Máselen: bala *a* háribiniń elementlerin, jazıw sızıqları arasına qanday jaylastırılğanın bilip, onı dápterde jaza almawı yamasa oqıwshı háriplerdi tanıp, olardı oqıy almawı múmkin. Jazıw kónlikpesin payda etiw ushın basqa iskerlik túrleri, yaǵnıy jazıw barısında partada durıs otırıw, ruchkanı barmaqları arasında durıs uslaw, dápterdi qıyalıqta qoyıw usağan jumıslar da úyretiledi.

Oqıw hám jazıw kónlikpesi artırılıp, jetilistirile barıp, ádetke aylantırıladi. Ádet hám uqıplılıqtıń qáliplesiwi ushın bir iskerlik bir neshe márte tákirarlanıwı lazım. Jazıw uqıplılıǵında oqıwshı ruchkanı qalay uslaw, qalay jazıw haqqında oylap otırmay, sóz hám gáplerni jaza baslaydı. Demek, oqıw hám jazıw uqıplılıǵı háreketiń oylap otırmay ámelge asırılıw processı bolıp tabıladı. Uqıplılıq oqıtıwdıń keyingi basqıshlarında bekkemlenip, avtomatlastırıw dárejesine jetkiziledi. Oqıw hám jazıw adam til iskerliginiń eń áhmiyetli bir túri bolıp, ol tilge tiyisli uqıplılıq bolıp esaplanadı. Oqıw uqıplılıǵı da, jazıw uqıplılıǵı da til iskerliginiń basqa túrleri menen, yaǵnıy awızeki sóylep beriw, basqalardıń aytqanların esitiw arqalı ańlaw, ishki til menen úzliksiz baylanıslı halda qáliplesedi. Mektepte oqıtıwdıń jetiskenligi sawat ashıwǵa úyretiwdiń qanday shólkemlestirilgenligine de baylanıslı.

Oqıwshını álipbeni oqıtıw barısında elementar oqıw hám jazıwǵa úyretiwde oqıwshılardıń iskerlik kórsetiwi hám tildi úyreniw iskerligine kirisiwleri ushın qızıǵıwshılıq bolıwı, óz pikirin awızeki yamasa jazba túrde aytıp beriw ushın zárúriyat hám mútájlikti, talaptı júzege keltiriwshi jaǵday jaratılıwı lazım.

Oqıw hám jazıw kónlikpesiniń birewi ekinshisiniń tabıslı ámelge asıwın támiyinleydi. Sonıń ushın da oqıwǵa úyretiw menen jazıwǵa úyretiw parallel alıp barıladı hám bul iskerlik barlıq waqıtta shınıqtırılıp barıladı. Solay eken, álipbeni

oqıtıw barısında bala júdá kóp oqıwı hám jazıwı zárúr. Oqıw ushın da, jazıw ushın da jańa tema alınadı, sebebi bir temanı bir neshe márte qaytadan oqıw menen maqsetke erisiw qıyın. Bul kóbinshe oqıǵan tekstti júzeki yadlap alıwǵa alıp keledi. Tákirarlaw iskerliginde jaǵday hám mazmunnıń almasıwın kónlikpeni bekkemlewge jardem beredi, qábiliyetti ósiredi. Oqıwshı aldında uzaq múddette ámelge asıratuǵın maqset - oqıw hám jazıwdı úyreniw hámde házir orınlanıwı shárt bolǵan kúndelik maqset - jumbaqtı oqıw hám juwabın tabıw, sóz hám gáplerdi oqıw, súwret tiykarında sóylep beriw usaǵanlardan ibarat.

Qaraqalpaq tiliniń jazıwı seslik jazıwı, yaǵnıy fonematikalıq jazıw bolıp tabıladı. Hár bir ses ushın, hár bir fonema ushın arnawlı grafik forması (hárip) alıńǵan. Oqıwda grafik formalar seske aylantırılsa, al jazıwda kerisinshe, sesler háriplerge aylantırıladı. Bul oqıw hám jazıw iskerliginde oqıwshı ushın qıyınshılıq tuwdırǵanday bolıp túyilse de, negizinde oqıw hám jazıw barısın ápiwayılastıradı, sebebi tilimizdegi sestı belgilewshi háripler sanı onsha kóp emes. Oqıw hám jazıwdı ózlestiriw ushın ses hám háriplerdiń óz-ara múnásiybetine say qaǵıydalardı ózlestiriwdiń ózi jetkilikli. Álipbeni oqıtıw metodikasında qaraqalpaq tiliniń sesler hám háripler diziminiń ózine say ózgesheliklerin esapqa alıw talap etiledi.

Qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi hám jazıwı. Qaraqalpaq tiliniń jazıwı fonematikalıq jazıw esaplanadı. 1993-jıl 2-sentabrdegi „Latın jazıwına tiykarlanǵan ózbek álipbesiniń qabıl etiliwi haqqında”ǵı Nızamına muwapıq ózbek tili jazıwı ushın latın grafikası tiykar etip alındı. Tildiń hár bir sestı ushın oǵan tuwrı keletuǵın grafik forması qabıl qılındı. Bul óz gezeginde basqa da ayırım túrkiy respublikalardıń latınlastırılǵan jańa álipbege ótiwi, solay etip dúnya júzlik standartlarǵa jaqınlasıwǵa umtılıw háreketleri Qaraqalpaqstanda da latın jazıwı tiykarındaǵı jańa álipbege ótiwge sebepshi boldı hám 1994-jılı 26-fevralda 31 háripten ibarat latınlastırılǵan jańa qaraqalpaq álipbesiniń joybarı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi tárepinen tastıyıqlandı. Kóp uzamay bul álipbe joybarına ózgerisler engizildi. 1995-jıldıń dekabrinde latın jazıwı tiykarındaǵı 32

háripten ibarat qaraqalpaq álipbesi Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń 1-shaqırıq besinshi sessiyasında tastıyqlandı. 2016-jılı 10-iyunda latin jazıwı tiykarındaǵı 34 háripten ibarat qaraqalpaq álipbesi Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń toǵızınshı sessiyasında “Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ayırım nızamlarına ózgerisler hám qosımshalar kirgiziw haqqında”ǵı Nızamı qabıl etilip, onıń 11-statyasına muwapıq, “Latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqında”ǵı Qaraqalpaqstan Respublikası Nızamına qosımshalar hám ózgerisler kirgizildi.

Muǵállim álipbeni úyretiw barısında oqıwshılardı qaraqalpaq álipbesiniń ses hám háripleri menen tanıstırıwda, olardı sintezlep oqıwǵa úyretiwde qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerin esapqa alıwı zárúr.

Álipbeni oqıtıw analitik-sintetik seslik metodına tiykarlanıp alıp barıladı. Sóz buwınǵa bólinedi, buwınnan kerekli – úyreniletuǵın ses ajratılıp alınadı, analiz etiledi, úyreniletuǵın hárip penen sintezlenedi, usı tiykarda hárip hám pütün oqıw processı ózlestiriledi. Bunda qaraqalpaq tili grafikası dizimi, seslerdi jazıwda belgilew ózgeshelikleri esapqa alınadı. Álipbeni oqıtıwda qaraqalpaq tili grafikası diziminiń tómendegi ózgesheliklerin esapqa alıw ayrıqsha áhmiyetke iye:

Álipbeni oqıtıwda ses-hárip penen tanıstırıw únlilerden baslanadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde 9 (toǵız) dawıslı ses bar. Olar: *a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e*.

Buwın quray alatuǵın, ókpeden shıqqan hawa aǵımı sóylew aǵzaları tárepinen tosqınlıqqa ushıramaytuǵın, hawa aǵımınıń páti ólpeń, kúshsiz esitiliwi arqalı jasalatuǵın sesler *dawıslı sesler* dep ataladı.

Qaraqalpaq tilindegi dawıslı sesler úsh túrli belgisi boyınsha ayırılıp turadı tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha – til aldı [e], til ortası [i], [á],[ú],[ó] hám til artı [a], [ı], [o], [u] - tildiń tik jaǵdayı boyınsha-ashıq [a], [á], [ó], [o] hám qısıq [ı], [i], [u], [ú] erinniń qatnası boyınsha – erinlik [o], [ó], [u], [ú] hám eziwlik fonema [a], [á], [ı], [i], [e] bolıwı menen ayırılıp turadı. Sonday-aq tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha bóliniwshi dawıslı fonemalar juwan [a], [ı], [o], [u] hám jińishke [i], [á], [ú], [ó],

[e] bolıp bólinedi. Olar usı belgileri boyınsha óz-ara qarama-qarsı qoyıladı.

E háribi sóz hám buwın basında qollanıladı (*egin, eshki, aeroplan*), únlesliden keyin orta keń láblenbegen únli tarizde oqıladı (*kel, tez*). Álipbeni oqıtıwda aldın sóz basında keletuǵın *e*, sońında únlesten keyin keletuǵın *e* sestiháribi menen tanıstırılıadı.

O háribi qaraqalpaqsha, ulıwma túrkiy sózlerde keń qollanıladı, láblengen sestibildiredi, russha-internacional sózlerde pátsiz buwında *a* tárizde (*botanika*), qısqa *i* tárizde (*troktor*)ayrıladı. Sonıń ushın bul únli qatnasqan ruscha-internacional sózler álipbeni oqıtıw dáwirinen soń oqıw barısına kirgiziledi.

A sestibáhár, soraw usáǵan sózlerde *o* tárizinde, *marshqala* usáǵan sózde *i* sestine jaqın bolıp aytıladı, lekin *a* jazılıadı.

Qaraqalpaq tilinde 25 dawıssız sesler bar. Jazıwda olar 25 hárip penen belgilenedi: olardan 2 hárip birikpesi, 23 óz aldına hárip penen belgilenedi. Olar tómendegiler: *b, v, g, ǵ, d, j, z, y, k, q, l, m, h, n, ń, p, q, r, s, t, w, f, x, c, sh, ch*. Dawıssız seslerdi úyretiwde de belgili tártipke, talapqa tiykarlanılıadı.

Dawıssız sesler dawıs hám shawqımnıń qatnasınan jasaladı. Usı ózgesheligi boyınsha dawıssız sesler shawqımlılar hám sonorlar bolıp bólinedi.

Qaraqalpaq tilinde *b, d, g, ǵ, j, z, v, p, t, k, q, sh, s, c, ch, f, x, h, m, n, ń, r, y, w, l* sesleri dawıssız seslerdi ańlatadı. Olardı aytqanda ókpeden shıqqan hawa aǵımı sóylew aǵzalarınıń qanday da bir jerinde tosqınlıqqa ushıraydı. Olar buwın quray almaydı. Qaraqalpaq tilinde dawıssız sesler dawıs hám shawqımnıń qatnasıwına qaray, jasalıw ornına qaray hám jasalıw usılına qaray toparlarǵa bólinedi.

Álipbe dáwirinde dawıssız sesler menen tanıstırıwdı sonor, yaǵnıy shawqımlı sesler menen baslaw maqsetke muwapıq boladı. Sebebi sonor dawıssız seslerdi buwın hám sóz quramınan ajratıp alıw ańsat. Lekin *ń* sonor dawıssız sestin álipbe dáwiriniń aqırǵı basqıshında úyreniliwi maqsetke muwapıq boladı.

Sh dawıssız sestin bildiriwshi *sh* háribi birikpesi de *s* hám *h* háribi menen, *ch* dawıssız sestin bildiriwshi *ch* háribi birikpesi de *c* hám *h* háribi menen tanıstırılǵannan soń úyretiledi. Oqıwshılar bul háríp birikpelerin bir pútin ses sıpatında oqıw hám jazıwǵa kóniıwleri lazım.

Únsız jubı bar únli dawıssız seslerdiń aytılwı (*b-p, d-t, v-f, g-k, z-s* usaǵan) haqqında dáslepki ámeliy túsinipler payda etiledi, olardıń aytılwı hám jazılıwına itibar qaratıladı.

X hám *h* dawıssız sesleriniń aytılwı hám imlása haqqında da dáslepki túsinipler beriledi, olardı parıqlaw boyınsha arnawlı shınıǵıwlar da ótkeriledi.

Álipbeni oqıtıw barısında háriplerdiń 4 túrli (*baspa, jazba, bas hám kishi*) forması hám olardıń qollanıw ornı úyretiledi.

Oqıwshılardı oqıwǵa úyretiw buwın tiykarında alıp barıladı. Buwınlap oqıwǵa úyretiw ushın sózdi buwınǵa bóliw, buwın shegarasın anıqlawǵa úyretiw júdá áhmiyetli bolıp tabıladı. Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılar sózlerdi buwınlarǵa durıs ajrata alsa, onda bala oqıw kónlikpesin de jaqsı iyelep aladı.

Sóylew waqtında sóylew aǵımı tábiyiy túrde buwınlarǵa bólinip aytıladı. Buwındı dawıslı sesler jasaydı. Bir sózde neshe dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı. Máselen: *balalar* sózinde úsh buwın bar, sebebi úsh dawıslı ses bar.

Buwınıń qurılısındaǵı dawıslı menen dawıssız seslerdiń ornalasıw tártibine qaray qaraqalpaq tilindegi buwınlar ashıq buwın, tuyıq buwın hám qamaw buwın bolıp bólinedi.

Tek bir dawıslıdan ibarat bolǵan yamasa dawıssız sestin baslanıp, dawıslı seske tamamlanatuǵın buwın *ashıq buwın* dep ataladı. Mısalı: *a-ta, a-pa, ke-l, je-ti, da-la-da* sózlerindegi buwınlardıń bári ashıq buwınlar. Solay etip ashıq buwın tek bir fonemadan (dawıslıdan) turıwı da, eki fonemadan (dawıssız benen dawıslınıń dizbeginen) turıwı da múmkin. Qaraqalpaq tilinde tek ashıq buwınıń ózinen quralǵan sózler júdá az gezlesedi. Mısalı: *ta, a, je, de* usaǵan az sandaǵı sózler ashıq buwınnan turadı. Dawıssız - dawıslıdan ibarat bolǵan eki fonemalı buwınlar

kóp buwınlı sózlerdiń basında, ortasında hám aqırında ushırasa beridi: *xa-lıq, bas-la-ğan, bas-shı* hám t.b.

Dawıslıdan baslanıp bir yamasa qatara kelgen eki dawıssız seske tamamlanatuǵın buwın *tuyıq buwın* dep ataladı. Mısalı: *ay, as, aq, at, ant* sıyaqlı, *ay-tıs, aq-la, art-qı, ant-qa* sózleriniń birinshi buwını tuyıq buwınnan ibarat. Solay etip tuyıq buwın eki fonemalı hám úsh fonemalı bolıp keledi. Úsh fonemalı tuyıq buwın sheklengen halda siyrek ushırasadı. Al sóz ortasında hám aqırında tuyıq buwın jumsalmaydı. Bunıń sebebi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń ortasında hám aqırındaǵı buwınıń basında dawıslı ses jumsalmaydı. *Qanaat, zúrát, saat* sıyaqlı sózlerdi esapqa almaǵanda (olar da *qanahat, zúráhát, saǵat* túrinde aytiladı) túpkilikli sózlerdiń ortasında hám aqırında eki dawıslı ses qatara kelmegenlikten onday pozitsiyalarda tuyıq buwın gezlespeydi.

Dawıssızdan baslanıp bir yamasa qatara eki dawıssız seske tamamlanatuǵın, solay etip, dawıslı ses dawıssızlardıń qorshawında keletuǵın buwın *qamaw buwın* dep ataladı. Qamaw buwın kóbinese úsh fonemadan, sheklengen jaǵdayda tórt fonemadan turadı. Ol jumsalıwı jaǵınan sheklenbeydi. Yaǵnıy sózdiń basında da, ortasında da, aqırında da jumsala beredi. Mısalı: *jas, ba-lıq, ba-la-lar, bas-shı-lıq* hám t.b.

Oqıwdıń dáslepki basqıshında orfografiyalıq oqıwdan paydalanıladı, áste-aqırın orfepikalıq oqıw kónlikpeleri qalıplestiriledi. Aytılıwı jazılıwına say kelmeytuǵın sesler qatnasqan sózler aldın orfografikalıq, soń orfoepikalıq túrde oqıp beriledi hám olardıń oqılıwı menen jazılıwı salıstırıladı. Oqıwshılar belgili dárejede túsinikke iye bolǵanlarınan soń orfoepikalıq oqıw shınıǵıwları ótkeriledi.

Oqıw hám jazıw barısınń psixofiziologiyalıq táripleniwı. Oqıw hám jazıw da qıyın til iskerligi esaplanadı. Bul processler kishkene jastaǵı oqıwshıdan jiger, aqıl, hátteki fizikalıq hárekti de talap etedi.

Kishkene jastaǵı oqıwshını oqıwǵa úyretiwde tómendegi jaǵdaylardı kóriwge boladı:

I. Bala oqıw payıtında bir ǵana háripti kóredi, onı bilıw ushın súwretlerdi kóz aldına keltiredi, súwretlerdi yamasa basqa háriplerdi esleydi, esine túsirgennen soń onı aytıwǵa asıǵadi, biraq oqıtıwshı aytıwǵa jol qoymaydi, onnan buwinlap aytıwdı talap etedi. Oqıwshı ekinshi háripti eslep alaman degenshe birinshisi esinen shıǵıp ketedi yamasa olardı qosıp buwın, buwınnan sóz payda etkenshe oqıw processi páseyip ketedi.

2. Kóbinshe bala oqıp atırǵan qatarın joǵaltıp qoyadı, háripti, buwındı, sózdi qaytadan oqıwına tuwrı keledi. Oqıwshınıń dıqqatı keńeygen sayın buwın hám sózdi pútinliginshe túsine baslaydı.

Oqıwdı endi úyrenip kiyatırǵan bala oqıp atırǵan tekst mazmunın ózlestirmeydi, sebebi ol teksttegi sózdi qalay oqıwǵa kóp kúsh beredi hám bar dıqqatın soǵan awdaradı, al testiń mazmunı bir shette qaladı. Sabaqlıqtaǵı súwretler, muǵállimniń sorawları, kórgizbeli qurallar bular oqıwshılardıń ańlı túrde oqıwın támiyinleydi.

Tájiriybesiz kitapxan sózdiń birinshi buwınına yamasa súwretke qarap tabadı. Bul qáte oqıwǵa alıp keledi. Bunday qáteniń aldın alıw ushın sóz buwinlap oqıtıladı, sózdi buwın-seslik tárepten analiz etiwge, ses-hárip tárepten analiz hám sintez qılıwǵa dıqqat qaratıladı.

Oqıwdı jaqsı hám nátiyjeli iyelew ushın oqıwshılardıń aqlı, yadı, oy-órisin hám til órisin ósiriwge ayırıqsha áhmiyet beriwi kerek. Álipbege úyretiwde fonematikalıq esitiw qábiliyetlerin ósiriwge, yaǵnıy sestı anıq aytıwǵa, basqa seslerden parıqlawǵa úyretiw, buwın yamasa sózden sol sestı ajrata alıw kónlikpesin ósiriw júdá áhmiyetli sanaladı.

Fonematikalıw esitiw imlalıq kónlikpeni payda etiwdiń eń áhmiyetli shártlerinen biri bolıp tabıladı. Soǵan baylanıslı álipbeni oqıtıw dáwirinde esitiw qábiletligin ósiriw ushın da arawlı bolǵan hár túrli shınıǵıwlar ótkizip bariw maqsedke muwapıq boladı.

Jazıw barısında oqıwshılar ruchkanı durıs uslawdı, dápterdi tuwrı qoyıwdı,

háriplerdi jazıwda jazıw sıziqları, olar boylap qoldı háreketlendiriwdi este saqlawı, háripti háripke qanday baylanısırwıw, qatarǵa sıyıw-sıymaslıǵın mólsherlewi lazım. Bunday process oqıwshını aqılıy hám fizikalıq jaqtan sharshatadı, ásirese, olardıń barmaq hám jelke muskulları sharshaydı. Sonıń ushın da sabaqta eki-úsh márte bir-eki minutlıq (fizkultminutkalar) fizikalıq shınıǵıwlar ótkiziliwi maqsetke muwapıq boladı.

Jazıw barısında oqıwshı ruchkanı qaǵaz ústinde áste-aqırın, isenimsizlik penen qıymildatıp júrgizedi, bir háripti jazıp toqtaydı hám muǵállimniń kórsetken úlgisi menen salıstıradı, geyde sıziqtan shıǵıp ketedi, qáte jazǵan háriplerin boyap, durıslaydı. Bunda ol oqıtıwshıǵa qarap hár bir minutta múrājaat etedi, onıń qoli menen bası jazıwda birgelikte háreket etedi. Jazıw barısı oqıwshılardıń ańlı háreket etiwlerin de talap etedi. Sol sebepli oqıtıwshı jazıwǵa úyretiw barısında sabır-taqatlılıq penen ayrıqsha itibar menen qarap jumıs alıp barıwı júda áhmiyetli. Jazıwdıń sulıw hám imlalıq tárepten durıs, qátesiz bolıwı sawatxanlıqtıń eń joqarı belgisi bolıp tabıladı. Kóbinshe bala oqıp atırǵan qatarın joǵaltıp qoyadı, háripti, buwındı, sózdi qaytadan oqıwına tuwra keledi. Oqıwshınıń dıqqatı keńeygen sayın buwın hám sózdi pútinliginshe tolıq aytı baslaydı. Bunnan tısqarı oqıwshı partada da ózin durıs uslap qáddi-qáwmetin gigienalıq talap dárejesine say uslap otırıwı lazım.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw dáwirinde tiykarınan nege úyretedi?
2. Jazıw kónlikpesin payda etiw qalay ámelge asırıladı?
3. Oqıwshını álipbeni oqıtıw barısında nelerge itibar beriliwi lazım?
4. Qaraqalpaq tiliniń jazıwı seslik jazıwı nelerden ibarat?
5. Qaraqalpaq tiliniń jazıwı qanday jazıw esaplanadı?
6. 1993-jıl 2-sentabrde ne qabil etildi?
7. Qaraqalpaqstanda 1994-jılı 26-fevralda neshe háripten ibarat

- latınlastırılğan jańa qaraqalpaq álipbesi tastıyıqlandı?
8. 1995-jıldıń dekabrinde latın jazıwı tiykarındaǵı neshe háripten ibarat qaraqalpaq álipbesi tastıyıqlandı?
 9. Ne ushın 2016-jılı 10-iyunda latın jazıwı tiykarındaǵı 34 háripten ibarat qaraqalpaq álipbesi tastıyıqlandı?
 10. Álipbeni oqıtıw qanday seslik metodına tiykarlanıp alıp barıladı?
 11. Qaraqalpaq tilinde neshe dawıslı sesler bar?
 12. Qaraqalpaq tilinde neshe dawıssız sesler bar?
 13. Álipbe dáwirinde dawıssız sesler menen tanıstırıldı neden baslaw maqsetke muwapıq boladı?
 14. Álipbeni oqıtıw barısında háriplerdiń qanday túrli forması úyretiledi?
 15. Oqıwshılardı oqıwǵa nege tiykarlanıp alıp barıladı?

Álipbeni oqıtıw metodlarınıń salıstırma-kritikalıq analizi

Eski mektepte oqıw menen jazıw bir waqıtta úyretilmegen, aldın tek oqıw úyretilgen. Oqıw hijo (buwın) usılı menen úyretilgen. Oqıwǵa úyretiwdiń „hijjai qadimiy" dep atalǵan usılı uzaq waqıtlar dawamında hesh qanday úyretiwsiz dawam etip kelgen.

Hijo usılında oqıwǵa úyretiwdi 3 basqıshqa bóliw múmkin:

1-basqıs. Háriplerdiń atların yadlatıw („háripli metod"). Bul metodtıń áhmiyeti tómendegilerden ibarat bolǵan: bir neshe jıldan berli oqıp atırǵan balalar mektepxanaǵa (medresege) jańa kelgen balaǵa bir neshe kishkene-kishkene súreni awızeki yadlatqan. Bala aytıp atırǵan súredegi sózlerdiń mánisine ulıwma túsinbey tek súrelerdi birinen keyin ekinshisin yadlap alǵan, bul arada shama menen bir jılǵa jaqın waqıt ótken. Sonnan keyin arab álipbesi yadlatıla baslanǵan; bala úyinen hár eki tárepi tegislenip súrilgen arnawlı taxta alıp kelgen. Muǵallım (molla, ustaz) taxtanıń bir tárepine qara sıya menen 28 arabsha harıplerdıń jalǵız túrin, birewin óz aldına alfavit tártibinde qatarlarǵa bólip jazıp bergem.

Muğallim (mekteп baslığı, molla, ustaz) birinshi qatarдаđı harıplerdıń atların *alif, he, te, se* dep aytqan. Bala ustazına eliklep ođan erip tákırarlap aytqan, ayta almasa, ustaz jáne tákırarlap aytqan hám onı jaqsılap úyrenip alıw ushın úyge tapsırma etip tapsırđan. Bala birinshi qatardı yadlap alđannan soń ekinshi qatardı sol tárizde yadlağan. Balalar 28 háriptiń atalıwın 5-6 ayda zorđa bilip alđanlar, olardıń kópshiligi háriplerdıń aytılıwın yadlap alđan bolsa da, qaysısı *be* (÷), qaysısı *se* (+) ekenin kórsetip bere almağanlar. Ayırım ustazlar jas balalardıń eslep qalıwına jardem beriw maqsetinde hár bir hárip ushın shártli belgiler oylap tapqanlar (‘ – uzınshaq ğana hárip, ÷ - birew ğana *be*, + - ekew ğana *te*, + - úshew ğana *se* usağan).

2-basqısh. Buwın payda etiw. Háriplerdıń atamaların yadlap bolđannan soń buwındı payda etip úyreniwge, yağnıy „*zer-hám zabar*“tı (*Álipbe*) úyretiwge ótilgen. Eski mektepte „*zer-hám zabar*“ (*zabar, zer, pesh*) hár túrli túrde úyretilgen. Mısalı, bazi ustazlar + (*be, zabar-ba, be-zer-bi, be-pesh-bu, te-zabar-ta*) dep úyretseler, basqaları *be zabar ba, te zabar ta* dep, tağı birewleri *be-zahar-a; zer-i, pesh-u; te-zabar-a, zer-i, pesh-u* deb úyretken.

Mektepxanada (medresede) „*zer-u zabar*“ qurı yadlatılđan, onıń nege xızmet etetuğınlığı haqqında hesh aytıлмаđan. Negizinde bolsa bul belgilerdiń belgili dárejede óziniń atqaratuğın xızmeti bar: *zabar (fatha)* - dawıssız hárip ústindegi pát belgisine uqsas sızıqsha bolıp, dawıssızđa *a* únli dawısın qosıp aytıw zárúrligin kórsetedi; *zer (kasra)* dawıssız hárip ústindegi sızıqsha bolıp, usı dawıssızđa *i* dawıslı sestin qosıp aytıw kerekligin bildiredi; *pesh (zamma)* bolsa dawıssız hárip ústine qoyıjatuğın belgi bolıp, usı dawıssız seske *i* dawıslı sestı qosıp aytıw zárúrligin kórsetedi. Demek, arabsha tekslerdi oqıw ushın „*zer-u zabar*“di biliw júdá zárúrlı bolđan, lekin oqıwshđa úyretiwde bunı ańlap oqıwđa tiykarlanbağanı ushın balalar *mim zabar ma, mim zer mi, mim pesh mu* dep tek yadlay bergen, „*zer-u zabar*“ nıń áhmiyetin ańlamađan.

3-bosqich. Buwınlardı qosıw. Eski mektepte buwınlardı qosıw „*abjad*“

penen baslanǵan. Muǵallım taxtanıń ekinshi tárepine arab tili alfavitindegi 28 hárip jámlengen 8 sózdi „zer-u zabar” penen yazıp bergen. Balalar bul 8 sózdi birinen soń ekinshisin (hijo usılında) buwıńǵa bólip oqıp yadlap alǵanlar. Máselen: abjad *sózi* alifke *zabar qóyıp, bega qosılsa* ab, *jimge zabar qoyıp, dolǵa qosılsa* jad, bulardıń ekewinen abjad hasıl bolǵan.

Abjaddan keyin eski mektep oqıw kitobı bolǵan „Haftiyak”qa ótilgen. „Haftiyak”taǵı súreler de „Abjad”taǵı sıyaqlı hijo usılında buwıńǵa bólip oqıtılǵan. Balalar „Haftiyak”tıń bir betin hijo usılında buwıńǵa bólip oqıwı ushın júdá kóp waqıt hám kúsh jumsaǵan.

Sózdi hijo usılında buwıńǵa bólip oqıwda aldın sózdegi birinshi dawıssız háripti, keyin ekinshi dawıssız háriptiń atın aytıp, oǵan zárúr bolǵan háreketti qoyıp hijo hasıl (buwın) qılınǵan. Usı usılda náwbetegi háriplerden de hijo (buwın payde etken) hasıl qılınǵan, hijolardı (buwınlardı) bir-birine qosıp, bul sóz bir pútininshe ayılǵan. Sózdi hijo usılında oqıwda ses emes, bálki usı sestı bildiriwshi háriptiń atı tiykar etip alınǵan. Sózdi seslik tárepten analiz etiwge hesh qanday jumıs islenbeagen, seslerdiń qosılıwı balalarǵa túsiniikli bolmaǵan, balalar sózdegi hár bir háriptiń belgili bir sestı bildiretuǵınlıǵın ulıwma ańlamaǵan. Hijo usılında oqıwǵa úyretiw, birinshiden, mexanikalıq tárizde bolıp, áyne bir nárseni qayta-qayta aytıwǵa májbúr qılınǵan, ekinshiden, bala ózi aytqan sóziniń mánisin túsınbey, muǵallımnen esitkenin tákirarlay bergen.

„Haftiyak”tıń keyingi ayırım súreleri sózdi óz aldına „oqıw” usılında alıp barılǵan, anıqraqı bala oqımaǵanın, esitkenin yadlaǵan. Nátiyjede balalar mektepxanada oqıǵanların ózi oqıp júrgen kitabınan „oqıp bergen”, lekin olardıń qolına mektepte oqımaǵan basqa bir kitap berilse, onı oqıy almaǵan; eski mektepte 6-10 jıl óz waqtında úzliksiz oqıǵan balalardıń júdá kóp degende 4-5 payızǵa gana oqıw hám jazıw kónlikpesin iyeley alǵan.

Türkistanda ashılǵan rus-tuzem mektepleri sawatqa úyretiwde málim dárejesinde jaqsı nátiyjelerge erisken. Rus-tuzem mektepleriniń qaraqalpaqsha

klasslarında qaraqalpaqsha xat-sawat úyretiw metodi 1900-jıldan baslap áste-aqırın reformalastırıldı; hijo (buwıńǵa bólip oqıw) metodınan seslik metodına ótildi. 1900-jıllardan rus-tuzem mektebi qaraqalpaqsha klasslarınıń aldınıńǵı muǵallimleri seslik metodi tiykarında dúzilgen tatarsha álipbeden paydalana basladı. Bul kitaptıń tili hám mazmunı qaraqalpaqsha klasslarǵa say kelmeytuǵın edi. 1902-jılda Saidrasul Saidazizovtıń ses metodi talabına muwapıq dúzilgen ana tili álipbesi - „Ustodi awal" baspada shıǵarıldı. „Ustodi awal" baspada shıǵarılǵannan keyin ózbekshe xat-sawat úyretiwde jańa dáwir baslandı. Ses metodi sawatqa úyretiwdiń eski usılınan pútinley pariq qılıp, oqıtıwdı ańsatlastırdı, tálimdi bala túsınetuǵınday hám ańlaytuǵın tálimge, yaǵniy aktiv tálimge aylantırdı.

„Ustodi awal" 3 bólimnen ibarat edi: I-bólim, házirgi atama menen aytqanımda, álipbe dáwırı. Avtor bul bólimde arab alfavitindegi háriplerdi alfavit tartibinde emes, bálki hárip arqalı ayılǵan sestıń ayılıwı ansat-qıyınlıǵın, háriplerdiń jazılıwınıń ápiwayı yamasa quramalılıǵın itibarǵa alǵan halda dizip shıqqan. Avtor har bir háriptıń yazılıwda bir neshe túrli formada keliwi xat-sawat úyretiwdi qıyınlastırıwdı esapqa alǵan; álipbe dáwiniń basında diyarli hár dayım bir túrli formada qollanatuǵın háriplerdi bergen. Bul forma jazılıwı ornına qarap túrlishe bolatuǵın háriplerdiń sóz basında, sóz ortasında, sóz aqırında hám óz aldına jazılıw formasın berip, olarǵa say mısallar ketirgen. Máselen: *q* háribi menen tanısıw ushın *qar, uyqı, aq* sózlerin, *ǵ* háribi menen tanısıw ushın *ǵaz, ǵarbız, ǵoza* sózlerin tańlaǵan. Avtor apiwayıdan qıyınǵa principine ámel qılıp, alipbe dáwirin áste-aqırın qıyınlastırıp barǵan. Kitaptıń álipbe bóliminde tiykarınan ózbek tiliniń sózlik bólimindegi sózler tańlap alıńǵan.

„ Ustodi awal"dıń 2-bólimi alipbeden keyingi dáwir. Bul bólimde gúrriń, tımsal hám 50 maqala berilgen. Olardıń ayırımlarında bilim alıw úgit-násiyat etilse, basqaları tarbiyalıq mazmunda bolǵan.

S.Saidazizov kitabınıń 3-bólimi „Alifboi Qur'on" dep atagan hám óz aldına balalarǵa „Qur'on"dı túsıńıp oqıwǵa úyretiwdi maqsed qılıp qoyǵan.

Ulıwma, ses metodu Oraylıq Aziyaǵa eki derekten jayılǵan:

1. Rus-tuzem mektepleri russha oqıtılatuǵın klasslarında xat-sawat ses metodu menen úyretiletuǵın edi. Qaraqalpaq klasslarında oqıtatuǵın muǵallimler seslik metodınıń ańsat hám qolaylılıǵın ámelde óz kózleri menen kórgen hám áste-aqırın seslik metodın óz klasslarına usınıp qollana baslaǵan.

2. XIX ásirdeń aqırınan baslap Rossiyadan Oraylıq Aziyaǵa kelgen tatar muǵallimleri, yaǵnıy jádidler seslik metodında xat-sawatqa úyrete baslaǵan edi, aradan kóp ótpey, bir qansha aymaqlıq muǵallimler olarǵa usap jańa mektepler ashtı hám balalarǵa xat-sawatlı seslik metodu tiykarında úyrete basladı.

Solay etip, Orta Aziyada seslik metodu áste-aqırın hijo metodınıń ornın iyeley baslaǵan.

Ózinizge málim bolǵanıday, seslik metodu menen xat-sawat úyretiwge Rossiyada K.D. Ushinskiy tiykar salıp, ol seslik sintetikalıq metodın qattı qollap quwatlaǵan.

Seslik metodu menen sawat ashıwǵa úyretilgende, sózdeń eń kishkene bólimi, yaǵnıy til sesleri tiykar etip alınadı. Sózdeń mánisin ózgertire alıwshı hár bir ses yazıwda hárıp arqalı belgilenedi: sózde seslerdeń almasıwı, ózgeriwı, artıp ketiwı yamasa kemeyiwı nátiyjesinde basqa bir jańa sóz payda bolıwı múmkinligi balalar ańına sińdirilip jetkiziledi. Keyingi jıllarda da bul xat-sawat seslik metodında úyretilmekte. Ataqlı metodıstler (Genrix Stefani, N. A. Korf, İ. B. Grazer, F. A. Disterveg, Fogel Byoma, Mariya Montessori, K. D. Ushinskiy, N. F. Bunakov, D.İ. Tixomirov, V. P. Vaxterov, V. A. Flerov, S. P. Redazubov, A. I. Voskresenskaya, K. Qosimova, Y. Abdullayev, O.Sharafiddinov, J.Orınbaev, J.Qayırbaev, Q.Pirniyazov hám basq.) seslik metodında xat-sawat úyretiwdi jetilistirdi.

Arab álipbesinde jazıwdı úyretiw qıyın bolǵan. Bul álipbedegi háripler sózde qollanıw ornına qarap, hár túrli formada jazılǵan, bul jazıwdı úyreniwdi qıyınlastırǵan. Sonıń ushın kóp mekteplerde balalarǵa oqıw úyretilip, al jazıw

úyretilmegen, sebebi muǵallim hám ata-analardıń kópshiligi oqıwdı bilgen, al jazıwdı ulıwma bilmegen.

Eski mektepte jazıw sıziqsız tegis aq qaǵazǵa dáslep juwanıraq sabaw tayaqta úyretilgen; balalar jazıwdı az-maz úyrenenlerinen keyin qamıs qálemde jazǵan, olarǵa ruchkada jazıwǵa ruxsat etilmegen.

Jazıwdı úyretiw álipbeniń quramındaǵı háriplerdiń hár qaysısın óz aldına formasın jazdırıwdan baslanǵan. Aldın ala *alifti* jazıw úyretilgen, keyin soǵan uqsas formadaǵı háripler punktlerge bólinip, al uqsaslıǵı bolmaǵanları bolsa bólek-bólek jazdırılǵan. Gey bir muǵallimler ayırım háriplerdiń elementlerin jazıwdı da óz aldına shınıǵıw qıldırıp islettirgen.

Sonnan keyin háriplerdi nusqaǵa qarap alipbe tártibinde úlken- úlken etip jazıwǵa (bul *mufradot* (shegara) delingen: bunday jazıw bir-eki jılǵa sozılǵan) úyretilgen.

Bunnan keyin háriplerdi bir-birine qosıp jazıw shınıǵıwı baslanǵan. Bul shınıǵıw *murakkabbot* (*quramalı*) delingen. Háriplerdi bir-birine qosıp jazıw shınıǵıwı bir neshe basqıshqa bólinip úyretilgen, lekin hárip birikpeleriniń máni ańlatıw-ańlatpaslıǵı ulıwma itibarǵa alınbaǵan, qanday juwmaq shıǵıwına itibar bermey háriplerdi bir-birine qosıp jazıw shınıǵıwın isley bergen. Kóplegen eski mekteplerde bunday shınıǵıw „*abjad jazıw*“ menen juwmaqlanǵan.

Murakkabbottan keyin eki qatarlı qosıq, qısqa qosıqlar hám rubayılardı (tört qatarlı qosıqlardı) kóshirip jazıw shınıǵıwıwları baslanǵan. Bul shınıǵıwdı *muqattaot* degen. Bul shınıǵıwǵa da júdá kóp waqıt sarıplaǵan; ol mánili sózlerdi jazıw menen baslanıp, *duoyi salom* (shıǵarma) jazıw menen juwmaqlanǵan. Bala *duoyi salom* jazıwdı bilse, ol bala „bilimli,sawatlı“ dep esaplanǵan.

Jazıwdı úyretiw hám taza jazıwǵa shınıqtırıwda „*Mufradot*“ kitabınan paydalanılǵan. Bul kitapshada hárliq shınıǵıw túri, hátte bázi baspa kitaplarda bolsa shıǵarma úlgileri berilgen.

Eski mektepte jazıwǵa úyretiwdiń birden-bir jolı kóshirip jazıw - nusqa

kóshiriw esaplangan, nátiyjede balada jazba til kónlikpesi payda bolmağan. Bul shınıǵıw balanı júdá zeriktirgen, hesh oylanbastan jazıwǵa ádetlentirilgen. Mektepte dóretiwshilik penen kóshirip jazıw shınıǵıwlarınıń, sonıń menen birge, basqa usıllarınıń qollanılmaǵanlıǵıs sebepli bala sulıw etip kóshirip jazıw kónlikpesin iyelegen bolsa da, óz pikirin jazba túrde jazıp kórsete almaǵan, ol eń ápiwayı gáplerdi de zorǵa jazǵan.

Eski mekteplerde, medreselerde ózbek, qaraqalpaq tilleri ulıwma óqıtılmaǵan, nátiyjede eski mektep balaları ǵana emes, hátteki medresede bir neshe jıl ómir súrip waqıt ótkizip oqıp tálim alǵan bazı balalar da óz atin durıs jazıp bilmegen.

Arabshada durıs, sulıw jazıwǵa úyretiw ushın xıywalı shayıp Shermuhammad Avazbey ulı Munistıń (1778-1829) „Savodi tálim“ kitabınan paydalanılǵan.

Rus-tuzem mekteplerinde oqıw hám jazıwdı úyretiw, ádette, bir waqıtta baslanıp, bir-birine baylanıslı alıp barılǵan, hár kúni aldın oqıw, keyin jazıw sabaǵı bolǵan; oqıw hám jazıw ańlılıq principi tiykarında úyretilgen; balalar qaysı ses, buwın, sóz yamasa gapti oqıp atırǵanın yamasa jazıp atırǵanın anıq kóz aldına keltirgen, mánisine túsigen, arabsha háriptiń jalǵız formasın yaki qandayda bir háqiptiń elementin jazǵaǵanlıǵın ańlı túrde bilgen.

Rus-tuzem mektepleriniń ózbek klassında kóshirip jazıwǵa hám diktant jazıwǵa kóp waqıt sarıplǵan. Bulardan tısqarı, shıǵarma (túrli til xat, duayı sálem hám sawda jumısına tiyisli hár túrli hújjetler, xatlar) jazıwǵa da úyretilgen.

1925-jılı jańa reformalastırılǵan qaraqalpaq álipbesin úyretetuǵın baslawısh klass oqıwshılarına arnalǵan birinshi ”Álipbe” kitabı Seyfulǵabit Majitov tárepinen tayarlandı hám Tashkent qalasında basıp shıǵarıldı. 1928-jılı latin jazıwına ótiwge baylanıslı jańa sabaqlıqlar hám qollanbalar dóretiw kerek boldı. Buǵan sol dáwirdegi aldınǵı qatar ziyalıların bir toparı belsene qatnastı. Jańa álipbe tiykarında 1930-jılı ”Qaraqalpaq til” sabaqlıǵı (kollektiv, Tórtkúl, 1930) baspadan

shıqtı. Bul kitap birinshi ret qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısı tuwralı ápiwayı maǵlıwmatlar berilgen oqıw quralı boldı.

Biziń dáwirimizge kelip jetken maǵlıwmatlar boyınsha dáslepki qaraqalpaq jazıwı arab álipbesi arqalı ámelge asqan. Arab álipbesine ayırım ózgerisler kirgizilip 1924-jıldan baslap reformalastırılǵan arab álipbesi qollanıla baslaǵan hám bul álipbede mektep sabaqlıqları (tiykarınan baslawısh klasslarǵa arnalǵan qollanbalar), gazeta (“Erkin Qaraqalpaq”) shıǵa baslaǵan. Biraq kóp uzamay latin jazıwına ótiw máselesi kún tártibine qoyıldı. Baku qalasında 1926-jılı Tyurkologiyalıq s`ezdiniń ótkeriliwi menen túrkiy xalıqlardıń jańa latinlastırılǵan álipbege ótiw boyınsha háreketleri en jaydı. Qaraqalpaqstanda da 1927-jılı jańa latinlastırılǵan álipbege ótiw boyınsha oblast`lıq jańa álipbege ótiw komiteti dúzildi. Oǵan oblast`lıq atqarıw komitetiniń baslıǵı, jazıwshı Qasım Áwezov basshılıq etti. Q.Áwezov S.Majitov hám basqalardıń qatnası menen dúzilgen álipbe 1928-jıldıń 30-iyulinde sol waqıttaǵı Qaraqalpaqstan Avtonomiyalıq oblastı húkimetine usınıldı hám sol tiykarındaǵı jańa qaraqalpaq álipbesi qabıl etildi. Al 1928-1930-jılları jańa álipbege tolıq ótilip, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları shıǵarıla basladı.

Álipbeniń jańa variantı 1938-jıldıń oktyabrinde Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Prezidiumı tárepinen tastıyıqlandı. Solay etip oǵada az waqt ishinde (1928-1940) qaraqalpaq álipbesi hám imla qádeleriniń úsh variantı qollanıldı (1928-1932. 1932-1938-1940-jj). 1940-jıldan orıs (kirill grafikası) jazıwına tiykarlanǵan jańa álipbege ótiw máselesi kún tártibine qoyıldı. Bundaǵı sebep latin jazıwı ósip baratırǵan talapqa juwap bermeydi degendi siltaw etip, orıs (kirill grafikası) jazıwın qabıllaw usınıldı. Latin álipbesin biykarlap, orıs (kirill) grafikasına ótiwdiń haqıyqıy sebebi basqa jaqta edi. 1936-jılı jańa stalinlik konstituciyasınıń qabıl etiliwi, onda sosializm SSSR da tolıq hám birotala jeńip shıqtı, endi onı ishki hám sırtqı hesh qanday kúshler qulata almaydı, onday qáwipler birotala hám máńgige saplastırıldı dep daǵazalınıwı orıs (kirill) álipbesine

ótiwdiń baslı sebeplerinen boldı. Usınnan baslap kóp terminler orıs tilinen ózgerissiz alına baslandı. Orıs tili milliy ayaqlarda “ekinshi ana tilimiz” dep daǵazalandı. Mekteplerde orıs tilin úyreniwge ayrıqsha dıqqat awdarıldı. Orıs tilin biliw minnetli wazıypaǵa aylandı, kadrlardı jumısqa alıwda orıs tilin biliw qábileti tiykarǵı orındı iyeledi hám t.b. Mine, usı jaǵdaylarda latin álipbesine endi ǵana kónligip kiyatırǵanda taǵı da jańa álipbege orıs álipbesi tiykarındaǵı jańa jazıwǵa ótiwge buyırıq boldı. Solay etip, 1940-jıldıń 18-iyuninde jańa orıs álipbesi tiykarındaǵı jazıwǵa ótiwge Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Prezidiumınıń Pármanı shıqtı hám jańa álipbege ótip bolıwǵa eki jıl máwlet berildi. Sol jıldıń aqırında “Qaraqalpaq ádebiy tiliniń alfaviti hám orfografiyası” (Tórtkúl, 1940) kitapshası basıp shıǵarıldı.

1940-jılı qabıl etilgen orıs (kirill) grafikası tiykarındaǵı qaraqalpaq álipbesi 1957-jılǵa shekem ózgerissiz qollanıldı. Bul kirill jazıwı tiykarındaǵı álipbede kóp kemshilikler boldı. Qaraqalpaq tiliniń ózinshelik ózgesheliklerine baylanıslı sesler, ásirese, dawıslılar ayrıqsha tańba menen belgilenbegen edi. Usı kemshiliklerdi saplastırır maqsentinde 1957-jılı álipbege ayırım ózgerisler kirgiziw jóninde húkimet tárepinen sheshim qabıl etildi. Dawıslılardı ańlatır ushın qosımsha *á, ó, ú* dawıslılardı ańlatır ushın *w, ń* háripleri qabıl etildi.

1957-jıldıń 28-fevralında Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Prezidiumınıń pármanı tastıyıqlandı. Solay etip, qaraqalpaq tiliniń ózinshelik ózgeshelikleri bildiretuǵın *q, ǵ, h* háripleri ústine taǵı da *á, ó, ú, w, ń* háripleri kirgizildi. Burınǵı álipbe quramı 35 háripten ibarat bolsa, endi álipbe quramı 41 háripke jetti. Álipbeniń bul jańa variantı 1960-jıldan baslap iske tústi hám házir de qollanıлмақта. 1995-jılı bul kirill álipbesi latinlastırılǵan jańa álipbe menen tolıq orın almasıp boldı. Kirill álipbesiniń jetilistiriliwinde K.Ubaydullaev hám D.S.Nasırovlar úlken xızmet atqardı.

1993-jılı latin jazıwına tiykarlanǵan jańa ózbek álipbesiniń qabıl etiliwi, basqa da ayırım túrkiy respublikalardıń latinlastırılǵan jańa álipbege ótiwi, solay

etip dúnya júzilik standartlarǵa jaqınlasıwǵa umtılıw háreketleri Qaraqalpaqstanda da latin jazıwı tiykarındaǵı jańa álipbege ótiwge sebepshi boldı hám 1994-jılı 26-fevralda 31 háripten ibarat latinlastırılǵan jańa qaraqalpaq álipbesiniń joybarı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi tárepinen tastıyıqlandı. Kóp uzamay bul álipbe joybarına ózgerisler engizildi. 1995-jıldıń dekabrında latin jazıwı tiykarındaǵı 32 háripten ibarat qaraqalpaq álipbesi Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń 1-shaqırıq besinshi sessiyasında tastıyıqlandı hám ol házirgi dáwirde háreket etpekte. Latinlastırılǵan jańa qaraqalpaq álipbesin jetilistiriwde E.Berdimuratov hám X.Jumashevlar úlken xızmet atqardı. 1996-jıldıń sentyabr ayınan baslap E.Berdimuratov, X.Jumashev, Xojamurat qızı Qızlargúllerdiń avtorlıǵında “Álipbe” sabaqlıǵı latinlastırılǵan jańa qaraqalpaq álipbesi “Bilim” baspasınan shıǵıp mekteplerge tarqatıldı hám ol usı kúнге shekem qollanılıp kelmekte.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Eski mektepte oqıw menen jazıw qanday metod hám basqıshlarda alıp barılǵan?
2. Hijo usılında oqıwǵa úyretiwdi neshe basqıshqa bólingen?
3. Sózdi hijo usılında buwıńǵa bólip oqıw qalay alıp barılǵan?
4. Túrkistanda rus-tuzem mektepleri qashan ashılǵan hám oqıw qalay alıp barılǵan?
5. Orta Aziyada seslik metodi qalay alıp barılǵan?
6. Baslawısh klass oqıwshılarına arnalǵan birinshi ”Álipbe” kitabınıń avtorı kim?
7. 1928-jılı qanday jazıwǵa ótken qanday sabaqlıqlar hám qollanbalar dóretilgen?
8. 1940-jılda qaysı jazıwǵa tiykarlanǵan jańa álipbege ótilgen?
9. 1993-jılı qanday grafikaǵa tiykarlanǵan jańa ózbek álipbesi qabıl etildi?
10. Qaraqalpaqstan Respublikasında latinlastırılǵan jańa qaraqalpaq “Álipbe” sabaqlıǵınıń avtorları kim?

Álipbeni oqıtıw metodıkası tariyxına sholıw

Házirgi kúngi sawat ashıwǵa úyretiw metodlarına tiykarınan hárip, buwın, ses, putın sezler analitikalıq, sintetikalıq, analitika-sintetikalıq metodlar kiredi. Biz endi usı oqıtıw metodlarınıń tariyxına qısqasha toqtap ótemiz.

Hárip metodı. Bul metod bunnan 2000-jıllar burıy Greciya menen Rimde qollanılǵan. Bul Evropada XV ásirdiń ortalarınan baslap, XIX ásirdiń ekinshi yarımına shekem qollanılǵan, al Rossiyada XVI ásirdiń ortalarınan, XIX ásirdiń ekinshi yarımına shekem qollanılǵan. Buniń tiykarǵı mánisi dáslep háripti úyrenip, keyin háripti háripke qosıp oqıw. Bunday jol menen háripti úyregennen keyin jazıwdı úyretiwge ótedi. Bunday etip oqıw menen jazıwǵa úyretiw bir neshe jıl dawam etken. Bul háripler menen buwınlardı yadlaw jolı menen ǵana iske asqan. Sonlıqtan sawat ashıwǵa úyteriw bir neshe jıllar dawam etken. Bunday oqıtıw sistemasındaǵı qıyıpsılıqlı boldırmaw maqsetinde bunnan qolaydı dep tabılǵan buwın metodınıń payda bolıwına alıp keldi.

Buwın metodı hárip metodına qaraǵanda bir qansha ózgeshelikke iye. Dáslep bunda da bir neshe hárin penen tanıtırıladı keyin buwın principine ótedi. Bunda háripti háripke qosıp oqımay, muǵallım buwınlardı aytadı, oqıwshılar onıń izinen tákirarlaydı hám yadlap qaladı. Bunda dáslep tanıs sózler ústinde buwın boyınsha analizleydi. Keyin sintetikalıq metod penen sózdi oqıydı. Usınday shınıǵıwlar ústinde islegennen soń qısqa gápler oqıwǵa ótedi. Qaraqalpaqstanda burınları eski mekteplerde bul metod keńnen qollanılǵan, sebebi háriplerdiń ózi de dawıslı ses penen dawıssız sestıń birigiwinde (álip, be, te, se, ze) qollanılǵan.

Bul metod házip metodına qaraǵanda bir qansha qolaylı metod dep esaplanıldı. Sebebi, oqıwshılar buwınlardı tez yadlap, ózleriniń tanıs sózleri ústinde isley aladı. Biraq sózge buwın, hárip boyınsha analiz jasay almaǵanlıqtan hárip, buwın, sózlerdiń mánisin ańǵarıwǵa múmkinshilik bermeydi. Bul túsinik oqıw principine qarama-qarsı qubılıs boldı.

Seslik metodınıń tiykarǵı maqseti sózdiń seslerin úyretiw hám onnan keyin háriplerdi úyretiw bolıp tabıladı. Bunda dáslep muǵallım gáp ishindegi sózlerdiń sesleri menen tanıstıradı. Keyin sol seslerdiń háribin kórsetedi. Onnan keyin tanıs sózlerli usı principke súyenip oqıtadı, keyin jazıwdı úyretedi.

Bul metod dáslep XVI esirde Valentin İkel`zamer tárepinen usınıldı. Al Batis Evropada XVIII ásirdiń ekinshi yarımında taralǵan, al XIX ásirdiń baslarında bul Rossiyaǵa taraydı.

Bul metodtı qollanıwda sol dáwirde hár qıylı kóz-qaraslar boldı. Ayırım pedagoglar sawat ashıw dáwirinde sóz, ses, háripti úyretip, onnan buwın, sóz quraw principine qaray barsa, geyparaları sóylewden, sóz, sózden buwın, ses, háripti úyretiw principine qaray bardı, al úshinshi bir toparı eki principi aralastırıp alıp bardı. Juwmaǵında seslik analitikalıq metod, seslik sintetikalıq metod, seslik analitika-sinetikalıq metodları menen jumıs alıp barıw máselesi kelip shıqtı.

Seslik analitikalıq metodında bir gáp alınadı sonnan sózler bólinip alınadı. Olar óz gezeginde buwınlarǵa bólinedi, buwın seslerge, háriplerge bólinip kórsetiledi. Nátiyjede oqıwshılar ayırım háriplerdi bilip aladı.

Bunday metod penen islew ushın bir gáp ústinde islewge qansha waqıt ketetuǵınlırı belgili. Hár bir sóz ústinde bólek-bólek islewge tuwra keledi. Bunda da oqıwshınıń yadlaw, kóriw procesleri belsene qatnasadı, túsiniw procesi passiv halda xızmet etedi, sonlıqtan oqıwshınıń sanasınıń rawajlanıwı da passiv jaǵdayda boladı.

Seslik sintetikalıq metodtıń tiykarı dáslep sesderdi úyreniwden baslanadı. Sonnan keyin tanıs háriplerge qarap seslerden buwın, buwınlardan sózler jasaw principine ótedi. Seslik sintetikalıq metodtıń negizin salǵan nemec pedagogi *Genrix Stefani* (1761—1850) boldı. XIX ásirdiń 60-jıllarına kelgende Rossiyada seslik sintetikalıq metodtı N. A. Korf sawat ashıw barısında qollanıwdı usındı. Bul metod penen sawat ashıwǵa úyretiw ayırım ses hám háripler menen tanıstırıwdan baslanadı. Bir neshe ses hám háriplerdi úyrenengennen keyin olardan

buwın hám sózlerdi qosıp oqıw hám jazıp úyretiw talap etiledi. Usınday háripler menen bildirilgen seslerdi aytıp barıw barısı oqıw dep júrgizildi. Bul metodtıń tiykarǵı kemshiligi-seslerdi sóz dep, buwınnan bólip alıp, jeke úyretiwinde, seslik sintez usılın tiykarǵa alıp, al seslik analiz metodın qollanbawında bolıp tabıdadı. Negizinde, bunday tek seslik sintetikalıq metodtı qollanıp oqıw oqıwshılardıń bir tárepleme úyrenip, al onıń negizine túsiniw otırırıwına sol arqalı oqıwshılardıń sanasınıń rawajlanıwına tásir jasawına múmkinshilik bermeydi.

Seslik analitik-sintetikalıq metod álipbeni oqıtıw barısında bir tárepleme metodtı (analitikalıq, ya sintetikalıq) qollanıp oqıtıw jaqsı nátiyjege alıp kelmeytugınlıǵı is júzinde kórildi. Sonlıqtan álipbeni oqıtıwda analitikalıq metod penen siktetikalıq metodtı biriktiriw pikiri payda bola basladı. Dáslep Batıs Evropa pedagogları I.B. Grazer, F. A. D i sterveg, Fogel`, Byoma, Mariya Montessoriler tárepi nen qollanıw usınıldı.

Rossiyada ullı rus pedagoga K.D.Ushinskiy (1824—1870) bul metodtıń qolaylı dep tabılǵan jolın usındı. Solay etip, XIX ásirge kelgende seslik analitikalıq sintetikalıq metod ilimiy tiykarda negizlengen dáslepki metod sıpatında kózge tústi hám álipbeni oqıtıw barısında aktiv qollanılıp barıldı.

K.D.Ushinskiy ses analizine tiykarlangan jazıw birinshi orında, ses sintezine tiykarlangan oqıw onnan keyin bolıwı tiyis dep esapladı. Soǵan seykes álipbeni oqıtıw ushın oqıwdan burın ses analizi jasalǵan sózlerdi jazıwdan baslaw kerek,- degen tiykarǵı talaptı qoydı.

K.D.Ushinskiy álipbeni oqıtıwda sózden dawıslı seslerdi ayırıp alıp hám olardı tiyisli háripler menen belgilew (jazıw) kónlikpesinen baslawdı usınıs etedi. Dáslep *a, o, i* dawıslıların bir buwınlı sózlerden ayırıp alıp, keyin bular baylanıstırıladı. Mısalı, balalar bul sózlerdi ses analizi etip, onnan keyin jazadı, soń oqıydı. Yamasa, dáslep jazadı (analiz), keyin jazǵanın oqıydı (sintez), álipbeni oqıtıwdıń hár bir sabaqǵı usınday tártip penen alıp barıladı. 10-15 sabaqtan keyin baspa háripler menen tanıstırıw baslanadı. Bunnan keyin álipbeni oqıtıwda baspa

hám jazba shrift penen alıp barıladı.

K.D.Ushinskiy álipbeni oqıtıwda seslik analitik-sintetikalıq metodtı qollanıw arqalı oqıtıw barısı tuwralı «Dawıssız háriptiń mánisin balalarǵa jetkeriw oqıw-jazıwǵa úyretiwdegi eń áhmiyetli awır jumıs. Bul oqıwdıń gilti: balalar olardı ózlestirgen waqıtları jumıstıń basqa túrleri qıyınǵa túspeydi»⁹, degen. Dawıssız seslerdi úyretiw sózdi seslerge analizlewden baslanadı. Bul sózde tek bir ǵana sesten basqası balalarǵa tanıs bolıwı tiyis. Álbette, álipbeni oqıtıwda analitikalıq metod penen sintetikalıq metod birinen keyin biri emes, al ekewin bir waqıtta qollanıw keliwge boladı. Bul metodtı qollanıw sabaq ótiwdi K.D.Ushinskiy tómendegishe shólkemlestiriwdi usınadı:

a) seslik analiz; b) jazıw; v) jazǵandı oqıw; g) álipbedegi sózlerdi, sóz dizbeklerin oqıw; d) álipbedegi taza sózlerdi oqıw hám jazıw; e) tanıs hárip hám buwınlardı basqa sózlerden, súrelerden tabıw; j) baspa álipbeniń háriplerinen sózler qurastırıw¹⁰.

Usıǵan tiykarlanıp bul metodtı tómendegishe shólkemlestirse boladı:

a) aytılgan sózge seslik analiz jasaw;
b) sózlerdi jazıw;
v) jazǵan seslerdi oqıw;
g) baspa hárip penen jazılǵan sózlerdi álipbeden oqıw;
d) jazıwda bolmaǵan jana sóz hám gáplerdi álipbeden oqıw hám kóshirip jazıw;
z) sóz hám súrelerden tanıs hárip hám buwınlardı izlep tabıw;
j) kespe háriplerden sózler kurastırıw.

K.D.Ushinskiy jámiyet, tábiyat hám balalar turmısınan jazılǵan shıǵarmalardı oqıw, onı qadaǵalaw balalar menen basqa da temalar boyınsha gúrriń ótkeriwdi usınadı. Bul balanıń hár tárepleme ósiwine, ol boyınsha óz-ara

⁹ Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. Москва, 1980, с.120.

¹⁰ Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. М-1968, с.125.

pikirlesiwlerine, nátiyjede olardıń sóylew qábiletliginiń rawajlanıwına alıp keledi.

K.D.Ushinskiydiń shákirtleri V. P. Vaxterov hám V. A. Flerov sawat ashıwǵa úyretiw sabaǵında K. D. Ushinskiydiń seslik analizinen soń analizlegen sózdi jazıwdan baslawdı maqullasa da ózleri onı kespe álipbe menen jumıs islewge almasıradı. Sońın menen birge «uqsaslıq boyınsha» (bir dawıslı menen hár túrlı dawıssızdı) oqıw usılın usınadı.

Sońın menen birge bular sózlerdiń usaslıǵına qaray oqıtıwǵa ayrıqsha dıqqat awdardı. Bul jardayda olar onı salıstırıp oqıydı hám bir-birinen ózgesheligin teń ańgara aladı dep túsindirdi. Solay bolsa da bulardıń ekewiniń arasında da ayırım ayırmashılıqlar bar. Máselen: V. P. Vaxterov sawat ashıwǵa úyretiw sabaǵında seslerdi biriktiriw shınıǵıwlarına ayrıqsha kewil bólse, V. A. Flerov ses biriktiriw shınıǵıwlarınıń keregi joq qurı waqıttı bosqa alatuǵın nárse,-dedi.

D.Í.Tixomirovtan baslap oqıwǵa úyretiw baspa shrift boyınsha alıp barıladı, jazıw oqıwdan ayırılıp, parallel` úyretiledi. Ol ses metodınıń tiykarın ses qosıw shınıǵıwlarında kórdi.

Putin sózler metodu XIX ásirde Batıs Evropa mekteplerinde seslik metod penen qatar qollanıldı. XX ásirde Amerika mekteplerinde keńnen qollanıldı bunı «Amerika metodu» dep te ataydı.

Bul metodta oqıwshılar sawatlılıqqa úyrene baslawdan ses hám háripti bilmey turıp, eki-úsh ay ishinde 150-200 dey baspa sózdi kórip tanısıwı tiyis. Oqıwshı ol sózlerdi muǵallimniń aytqanına qarap, yamasa súwret boyınsha shamalap aytadı, oqıydı, háriplerdi bilmese de, baspa shriftler menen dápterlerine pútin sózlerdi kóshiredi.

Usı úyrengen sózlerinen keyin hárip analizin isleydi. Muǵallim bir tanıs sózdi alıp onı kespe háripler menen jazadı. Háripti izbe-izlik penen aytıp shıǵadı. Sońınan hárip analizin islep bolıp ses quramın tanıstırıwǵa ótedi. Usınday jol menen basqa sózlerdi de reti menen analiz etip shıǵadı. Keyin oqıwshılar bul sózlerdi gáp ishinde keltirip oqıydı.

Bul metod negizinde sawat ashıw sabaqlarında sol dáwirde keńnen qollanılǵanı menen balalar hárip, sestı úyrenbey turıp oqıw procesine ótiwine baylanıslı kóp qıyıpshılıqqa ushıraydı. Tek yadtan aytıw múmkinshiligine ǵana iye boladı. Bunda oqıwshınıń kóriwi, esitiwi, dıqqatı bas orındı iyeleydi, al oylaw procesi tómenleydi. Sonlıqdan metodıstler bul metodtan bas tartıp, K.D.Ushinskiy tiykarın salǵan seslik analitikalıq-sintetikalıq metodın qaytadan qollana basladı. Bul metodtı mekteplerdiń talabına sáykes ilimiy-metodikalıq jaqtan qarap shıǵıp jańa usıl teoriyaları menen bayıtqan metodıstler S.P.Redozubov, A.N.Yankovskaya, A.İ.Voskresenskaya, N.A.Kostiller boldı.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw metodınıń tiykarı nelerden ibarat?
2. Hárip metodi ne, ol qalay alıp barıladı?
3. Buwın metodi ne, ol qalay iske asadı?
4. Seslik metodınıń tiykarın salıwshılar kim hám qalay qollanılǵan?
5. Seslik analitikalıq metod, seslik sintetikalıq metodlar ne ekenligin aytıp ber?
6. Seslik analitikalıq-sintetikalıq metodtıń tiykarın salǵan kimler, olar qalay iske asırıladı?
7. K.D.Ushinskiy álipbeni oqıtıwda seslik analitikalıq-sintetikalıq metodtı qalay shólkemlestiriwdi usınadı?
8. Pútin sózler metodın qalay hám qay jerde qollanıladı?

Álipbeni oqıtıw sabaqlarına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar

Baslawısh klass oqıwshıları menen ótkiziletuǵın “Álipbe” sabaǵı barısında álipbeni oqıtıwǵa baylanıslı tiykarǵı pedagogikalıq talaplar tómendegilerden ibarat:

1. Muǵallimniń sózi anıq hám túsinikli, oqıw materialları balanıń jas ózgesheliklerine say jeńil, qolaylı bolıwı tiyis. Lekin oqıw materialları hádden tıs

jeñil de bolmawı kerek, onday waqıtta balanıń oqıwǵa degen qızıǵıwshılıǵı tez sóniwi múmkin. Bunnan tısqarı sabaqlıqtıń, kórgizbe qurallardıń dizaynide ráńberáń balanıń qızıǵıwshılıǵın arttırıp ózine tartatuǵın bolıwı lazım. Sonıń menen birge oqıw materialları qıyın bolmawı da kerek, sebebi balanıń shaması jetpeytuǵın qıyın material balanı tez sharshatadı hám oqıwǵa bolǵan talabı páseyip ketedi. Solay etip, oqıw materialları balaǵa túsinikli bolıp ol túsiniklilik talabı bolǵan “jeñilden-awırǵa”, “belgiliden-belgisizge”, “jaqınnan-alısqa” degen didaktikalıq principler arqalı ámelge asadı.

2. Sawat ashıw dáwirindegi tiykarǵı oqıw materialları: jeke sózler, sóz dizbekleri, gápler, gáp birikpeleri. Bul materiallar balaǵa tanıs bolıwı hám onıń jas, jeke, fiziologiyalıq hám psixologiyalıq ózgesheliklerine say bolıwı lazım. Sonıń menen birge bul materiallar balaǵa tanıs bolıwı menen birge sóz dizbekleri menen gáplerdegi ses hám háripler de balaǵa tanıs, túsinikli hám ańsat bolıwı tiyis. Demek hár bir sóz tanıs hám aytılwı jaǵınan jeñil bolsa bul sózdi oqıw da, jazıw da jeñil boladı bala oqıw materialın tez meńgeredi. Eger sóz balaǵa tanıs emes, uzın hám aytılwı qıyın bolsa, onday sózler jańa oqıw hám jazıwdı úyrenip atırǵan balaǵa túsiniksiz, qıyın boladı. Bunday jaǵdayda álipbeni oqıtıw basqıshına jańa qádem basqan oqıwshılardıń oqıwǵa degen ıqlası tómenlep ketedi.

Sawat ashıw basqıshına jańa qádem basqan oqıwshılardıǵa tanıs sózlerge qorshaǵan ortalıqtaǵı ózleri kúnde kórip júrgen zatlardıń atları, olardıǵa tanıs túsinikler hám aynala átiraptaǵı adamlardıń atamaları kiredi. Bul zat hám kórinisler balaǵa qansha tanıs bolsa, olardıń atları da soysha tanıs boladı. Demek sawat ashıw dáwirinde oqıwshılardıǵa abstrakt túsiniklerdi emes, al konkret túsiniklerdi bildiretuǵın sózler úyretiliwi lazım boladı.

3. Álipbe sabaqlıǵına qoyılatuǵın tiykarǵı pedagogikalıq talaplardıń biri - kórgizbelilik. Bul talap baslawısh mektep tájiriybesinde burınnan qollanılıp kiyatırǵan bilimlendiriw diziminiń barlıq muǵallım hám pedagog-xızmetkerlerdiń húrmetine bólingen dástúrge aylanǵan, turaqlı túrde qollanılatuǵın usıl. Bul usıl

házirgi texnikalıq qurallar hám jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń háwij alıp rawajlanǵan dáwirinde de ráńbe-ráń slaydlarda, multimediya hám vidio kórinislerde de qollanıladı. Shinında da, ásirese baslawısh klasslarda kórgizbe qurallarsız birde bir sabaq ótkerilmeydi dese boladı. Óytkeni “Álipbe”ni oqıtıw barısında hár qıylı (kespe háripler hám buwınlar, magnit taxta, kartochkalar, tablicalar, predmetli hám syujetli kartinkalar, hárip lentası, kartonnan islengen tasma, hárip kassası, sxemalar, tarqatpa materiallar, hár túrli súwretler) kórgizbe quralları oqıwshılardıń qabıllaw ózgesheligine say oqıw materialları bolıp tabıladı. Álipbeni oqıtıw sabaqlarında qollanılatuǵın kespe háripler, tablicalar, sxemalar, oyınshıqlar, túrli zatlıq modeller, mulyajlar, jeke zatlardıń kórinisleri hám syujetli súwretler, plakatlar, hár túrli didaktikalıq materiallar – hár bir sabaqtıń sapasın arttıratuǵın eń tiykarǵı qurallar bolıp esaplanadı. Bularsız “Álipbe” sabaǵın kóz aldımızǵa keltire almaymız.

Taǵı bir toqtalıp ketetuǵın másele, kórgizbe qurallardı tek atına ǵana mázi qollansa da jaqsı nátiyje bermeydi, kórgizbe qurallardı durıs hám óz ornında paydalanıw lazım. Oqıwshılardıǵa hesh nárese túsindirmey tek kórgizbe qurallar menen klasstı toltırıp ildirip qoyǵan menen oqıwshınıń ańına olar ózlerinen ózleri jetip barıp, sińip ketpeydi. Bunnan tısqarı kórgizbe qural túrlerin hádden tıs qollanıp, sabaqtı awırlatpay, oǵan berilgen waqıttı bosqa jibermey, yamasa oqıwshıǵa jazıwdı úyretpey, sabaqtı awızsha ótiw menen sheklenbey hár bir minuttan únemli paydalanıwdı baslawısh klass muǵallimleri jobalastırıp qoyıwı lazım. Kórgizbeli qurallardan durıs, óz ornında paydalanıw muǵallimniń kreativligine, pedagogikalıq sheberligine, dóretiwshilik qábiletine hám jumıstı jańa pedagogikalıq texnologiya usıllarınan keńnen paydalanıp júrgiziw dárejesine de baylanıslı.

4. Oqıw materiallarınıń tálim-tárbiyalıq mánisi. Sawat ashıwǵa úyretiw dáwirinde, ásirese “Álipbe” sabaqlarında oqıwshılardıń bilimin, oy-órisin hám oqıw iskerligin arttırıw ushın eń kerekli maǵlıwmatlar beriw menen bir qatarda

olardı adamgershilikke, gózzallıqqa, miynetti súyiwge hám joqarı ruwxıy pazıyletlerge bólendirip tárbiyalaytuǵın oqıw materialları usınıladı. Sabaqlıqta 1-sentyabr – Ózbekistan Respublikasınıń gárezsizlik kúni, jayna-jasna tuwılǵan úlkem Qaraqalpaqstan!, elimizdiń gerbi hám bayraǵı, gárezsiz Ana Watan, respublikamızdıń ruwxıy miyrasları anıq berilgen materiallar hám balalar ádebiyatı, xalıq awızeki dóretpeleriniń úlgerinen paydalanıp sabaq barısında gúrrińlesiw ótkiziw álipbeni oqıtıw dáwiriniń tiykarǵı waziypalarınıń biri bolıp tabıladı. Demek oqıwshılardıǵa ápiwayı bilim tiykarların beriw menen birge hár tárepleme jetik insan etip tárbitaw maqseti de júzege asırılıwı lazım.

Tallawǵa arnalǵan hár bir jeke sózler hám gáplerdiń ózi de tek túsiniqliligi jaǵınan ǵana emes mazmunı jaǵınan da bilim, tálim-tárbiya beriw talaplarına say bolıwı dárkár.

Jeke jumıs. “Álipbe” sabaǵında hár bir oqıwshı menen júrgiziletuǵın jumıs májbúriy túrde qollanılatuǵın eń tiykarǵı usıllardıń biri bolıp tabıladı. Mektepke balalar hár túrli dárejedege tayarlıq penen keledi. Mısalı, olardıń gey birewleri balalar baqshasında tárbiyalansa, taǵı basqaları repetitorlardıǵa, hár túrli tayarlıq otınlarına, al kópshilik bólegi shańaraq jaǵdaylarında úylerde tárbiyalanǵan boladı. Usıǵan baylanıslı birinshi klass oqıwshılarınıń fiziologiyalıq, psixologiyalıq hám jeke ózgeshelikleri: qabıllawı, oylawı, dıqqatı, is-háreketi hám den sawlıq jaǵdayları hár túrli bolıp keledi.

Bul dáwirde bala ele oyın iskerliginen oqıw iskerligine tolıq óte almaydı, balada oyınnan oqıw miynetine, juwapkershilikke ótiw processı júz beredi. Sol sebepli muǵallım hár bir balanıń jeke hám psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıp hár qaysısı menen jeke jumıs alıp barıwı tiyis. Eger muǵallım oqıwshı menen jeke jumıs alıp barmasa balaǵa birdey bilim beriw haqqındaǵı talabın orınlawı qıyın boladı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Baslawısh klasslarda sawat ashıwǵa baylanıslı tiykarǵı pedagogikalıq talaplar nelerden ibarat?
2. Sawat ashıw dáwirindegi tiykarǵı oqıw materialları nelerden ibarat?
3. Álipbe sabaqlıǵına qoyılatuǵın tiykarǵı pedagogikalıq talapları nelerden ibarat?
4. Oqıw materiallarınıń tálim-tárbiyalıq mánisi nelerden ibarat?
5. Muǵallım oqıwshı menen jeke jumıstı qalay alıp baradı?

Álipbeni oqıtıwda analitik-sintetikalıq seslik metodu

Álipbeni oqıtıw baslawısh klasslarda seslik analitik-sintetikalıq dawıs metodu arqalı ámelge asırıladı. Bul metod ana tiliniń fonetikasını menen grammatikasına, oqıwshılardıń fiziologiyalıq hám psixologiyalıq ózgesheliklerine, sonıń menen birge pedagogika iliminiń didaktikalıq principlerine tiykarlanadı.

Álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı obekti – sóz hám hárip. Sóz benen júrgiziletuǵın jumıs túrlerine: sózdi awızsha aytıw, sózdi jazıw, oqıw hám aytıw kiredi.

Ádette sózdi awızsha aytıw, esitiw organları arqalı ámelge asadı hám esitiw, aytıwǵa tiykarlanadı. Jańa sóz qáytip esitilse sol túrinde qabıllanadı, este saqlanadı hám sóylegende qáytip esitken bolsa sol qálpinde paydalanıladı. Sonıń ushın álipbe dáwirinde muǵallım sózlerdi anıq, rawan hám durıs aytıwı lazım. Sóylew ámeliyatında jeke sóz dawıslarǵa hám buwınlarǵa bólinip ayılmaydı, tutas túrinde bir sóz bolıp ayılardı. Lekin sóylegende álipbe dáwirinen baslap-aq sózdegi seslerdi qaldırıp ketpey, tolıq, anıq hám durıs aytıwdı, sonıń menen birge sózdegi basqa sesler menen baylanıstırıp qollanıwdı balalarǵa ádetlendiriw lazım.

Sózdi kóbinshe jazıw hám onı kórip anlı túrde oqıw arqalı orınlanadı. Basqasha qılıp aytqanda, sóz háripler arqalı jazılıp, háripler arqalı oqıladı. Bizler háriplerdi kóremiz, oqıymız hám jazamız, al seslerdi esitemiz, kóz aldımızǵa keltiremez. Sózdegi sesler háripler menen tańbalanbasa sózdi oqıw da, jazıwda

múmkin bolmay qaladı. Demek háriplerdi úyretiw - álipbeni oqıtıw dáwiriniń tiykarǵı máseleleriniń biri bolıp tabıladı. Sonıń menen birge háripler ózinen ózi úyretile bermeydi, olar sózdegi hár bir sestıń negiizinde meńgeriledi. Bunıń ushın sóz quramındaǵı seslerdi dara-dara etip bólip alıw kerek boladı. Jeke sestı sózden bólip algannan soń ǵana, onı hárip penen belgilewge boladı. Óytkeni sózdegi ses óz aldına jeke dara, bólek-bólek ses bola almaydı, ondaǵı basqa seslerdi ǵana tańbalaydı. Usılay etip, sawat ashıwǵa úyretiw dáwirindegi jumıs sózdegi jeke seslerdi bólip alıwdan hám hár bir sestı, háriptijeke hám sesler, buwınlar menen birge qosıp aytıwdan baslanadı. Sonlıqtan álipbeni oqıtıw dáwiriniń tiykarǵı usılı “seslik” usıl bolıp esaplanadı.

Sózdi oqıw hám jazıw jumısı (bunıń ózi - álipbeni oqıtıw dáwiriniń tiykarǵı maqseti) sózge seslik tallaw jasaw menen juwmaqlanbaydı, bunda tallanǵan seslerdi jıynap toplaw arqalı, qaytadan tutas sóz jasaw arqalı ámelge asırıladı. Sonlıqtanda bul usıl “seslik tallaw-jıynaqlaw usılı” dep ataladı.

Tallaw usılı boyınsha gápten-sóylemdi, sóylemnen-sózdi, sózden-buwındı, buwınnan-sestı bólip alıwǵa, jeke seslerdi háripler menen tańbalawǵa múmkinshilik jaratılıp oqıwǵa tiykar salınadı.

Jıynastiriw usılı boyınsha seslerden-buwın, buwınlardan-sóz, sózlerden-gáp, sóylemlerden-sóz qurastırılıp oqıwǵa úyretiw shınıǵıwları qálimtiriledi. Oqıwshılar sózdi aldı menen buwınlap, sońınan qurastırıp oqıwǵa úyrenedi. Solay etip, áweli jeke bóleklerden háriplerdi shıǵarıp, onnan soń sózlerdi jazıp úyreniwge shınıqtırıladı. Usınıń nátiyjesinde sóylemdi, gáplerdi, tekstti oqıwǵa, kóshirip jazıwǵa hám tınlawǵa, sonday-aq óz oy-pikirin baylanıstırıp aytıp sóylewge, sawatlı hám durıs jazıwǵa ádetlenip úyrenedi.

Tallaw usılınıń tiykarǵı túrine sózdi seslerge ayırıw, yaǵniy “seslik tallaw” kiredi. Seslik tallaw buwınnan, sózden jeke seslerdi bólip alıw hám olardıń sózdegi ornın anıqlaw arqalı ámelge asırıladı. Seslerdi sózden bólip alıwǵı negizgi maqset hár bir sestıń háriplik tańbasın meńgeriwden ibarat bolsa, al sestıń sózdegi ornın

anıqlawdağı tiykarǵı maqset – bólinip alınǵan seslerdiń hár bir buwınnan óz júyi menen qaytadan biriktirip, olardan sóz qurastırıp oqıwǵa tayarlaqdan ibarat.

Sesti sózden (háripti buwınnan) bólip alıw háreketi sózdegi dawıstı seslerge qarata baǵdar jasawdı talap etedi. Óytkeni dawıslı ses óz aldına jeke ses jarata aladı. Usıǵan baylanıslıhár bir sózdi seslik tallaǵanda aldın ala jumıstı sózden dawıslı seslerdi bólip alıwdan baslanadı. Al dawıssız sesler bolsa ózliginen buwıńǵa, seslik buwıńǵa bólinbeydi, olar tek dawıslı seslerdiń járdeminde olarǵa qosılıw arqalı buwıńǵa bólinip ses shıǵaradı. Sonlıqtan qaraqalpaq tilindegi dawıssız sesler jeke ayılǵanda *ı-i* dawıslı seslerdiń qosılıwı arqalı ayıladı.

Álipbeni oqıtıw tájiriybesinde kóbirek qollanılatuǵın seslik tallaw usılları tómendegilerden ibarat:

Sózlerde óz betinshe jeke buwın jasaytuǵın dawıslı seslerdi bólip alıw, mısalı: *a-ta, a-na, á-je, o-taw, o-taq, o-raq, u-zaq, ú-ke, i-ni, ı-dis, o-shaq.*

Sózdiń eń sońǵı sestin bóliw (muǵallimniń ózi sózdegi keyingi buwındı aytadı, soń oqıwshılardıń ózlerine tawıp aytıwǵa múmkinshilik jaratadı). Bunday tallaw jumısında zatlar, predmetler, didaktikalıq oyınshıqlar, mulyajlar hám hár qıylı súwretlerden paydalanılıwı lazım. Mısalı: *nan, shash, tabaq, sabaq, shana* sıyaqlı sózlerdiń *na..., sha..., ta..., sa..., sha...* degen bóleklerin muǵallim ózi aytadı qalǵan buwındı oqıwshılarǵa aytqızadı.

Bir sestin baslanatuǵın sózlerdi dizip aytıp, hár bir sózdegi birinshi sestin oqıwshılardıń ózlerine tawıp aytırıp; ol sestin kóterińki dawıs penen óz aldına aytıp arqalı bekkemlew. Mısalı: *qol, ǵaz, ǵarǵa, qálem, qaǵaz.*

Sózdegi seslerdiń sanı menen orın tártibin anıqlap oqıwshılarǵa túsindirip barıwımız dárkár. Bunıń ushın sóz sxemasın paydalansa boladı. Demek sóz sxemasın qollanıw ushın aldın ala sóz sxemasına sesler buwın júyesi menen hár túrli reńdegi dóńgeleksheler arqalı (mısalı, dawıslı ses-qızıl, dawıssız ses-kók reńler arqalı belgilenedi) sózdegi seslerdin ornı izbe-iz ornalasadı, mısalı ata sázin alatuǵın bolsaq oqıwshılar sózdi dawıslap aytadı, muǵallim dóńgeleksheler

qoyılğan sxemanı kórsetedi, soń oqıwshılar bul dóńgelekshelerdińornına háriplerdi almastırıp qoyıp taǵı oqıydı menen a t a, ata. Bunnan soń oqıwshılar seslik tallaw jasaydı. Mısalı: eger oqıwshılar juwap beriwge qıynalsa muǵallimniń ózi aytıp túsindiredi. Bul sózde úsh ses (hárip) bar: birinshisi - *a* (dawıslı ses), ekinshisi - *t* (dawıssız ses), úshinshisi - *a* (dawıslı ses) dep balalargá túsindirip úyretedi, yamasa oqıwshılardıń ózleri usı taqılette aytıwı lazım.

Sózdegi seslerdiń tek bir sestı basqasha, al qalğan sesleri birdey sózlerdi óz-ara bir biri menen salıstırıp tallaw usılı da keńnen qollanıladı. Misalı: *ata, ana, apa, ala; áje, áne, áke; qala, dala, bala; on, ol, oq, or, ot; taw, tay, may, shay, jay.*

Seslik analiz-sintaz usılınıń eń tiykarǵı waziypalarınıń biri - seslerden buwın jasaw, sol buwınlardan sóz jasap oqıwǵa hám aytıwǵa úyretiw. Sebebi sózdi sesler arqalı aytıw (oqıw) ólshemi - buwın bolıp tabıladı. Usıǵan baylanıslı sawat ashıwǵa úyretiw dáwiri barısında sózdi jeke sesler arqalı háriplep oqıw da, birden tutas sóz arqalı oqıw da jawsı nátiyje bermeydi. Qaraqalpaq tilinde seslerdi buwınǵa analitik-sintetikalıq seslik metodı arqalı dawıssızdan dawıslı seske qaray barıw arqalı orınlanadı, yaǵniy sózdi oqıwdıń poziciyalıq principine tiykarlanadı. Bunda oqıwshılargá dawıslı hám dawıssız seslerdiń jaylasıwına qaray buwınǵa bóliw usılı keń túrde sapalı meńgeriwge múmkinshilikler jaratıladı. Usıǵan baylanıslı, seslerdi buwınǵa bólip analiz-sintez jasaw metodı sózdegi seslerdi bir biri menen birge qosıp oqıw arqalı emes, al tildegi buwın jasaw ózgeshelikleriniń tiykarında alıp barıladı.

Seslerdi analitik-sintetikalıq seslik metodı arqalı ózlestirip úyretiw jumısları nátiyjesinde sózdi aldı menen buwınlap, soń tutas etip qosıp oqıwǵa múmkinshilik jaratıladı. Basqasha etip aytatuǵın bolsaq sózdi qosıp oqıw degenimizdiń ózi - analiz-sintez.

Álipbeni oqıtıw tájiriyesinde tez-tez qollanılatuǵın analitik-sintetikalıq seslik metodı mınalardan ibarat:

1. Bir buwınlı birdey dawısta hám seslerde juwmaqlanatuǵın buwınlar hám

seslerdi oqıw yamasa bir dawıslıǵa tamamlanǵan buwın hám seslerdi oqıw. Mısalı:

a) *a-ta, a-na, a-pa, a-ǵa, a-wa, a-la;*

b) *ba-la, da-la, qa-la, ja-la, sha-la, ke-me, ke-se, she-ge.*

2. Hár túrli dawıslıǵa tamamlanǵan buwınlar menen sózlerdi oqıw, mısalı: *á-je, á-ke, qo-ra, ǵo-za, qa-la, bar-ıw, kel-ıw, ke-shiw.*

3. Bir sesli bólek sózlerdi salıstırıp oqıw, mısalı: *ol, on, oq, or, qol, jol, sol, kól, kóz, shar, jel, bel, kel.*

4. Basqa ses qosıp, yamasa alıp sózdi ózǵertip oqıw, mısalı: *at-xar, on-ton, ot-shot, ala-dala-qala.*

5. Tallanǵan sózdegi buwınlardı kóterińki dawıs penen óz aldına bólek aytıw arqalı este saqlap, onnan sóz qurastırıp oqıw.

Seslik tallaw menen seslik biriktiriw usılları bir birinen ajratılmaydı, olar óz-ara tıǵız baylanısta alıp barıladı (aldın-tallaw, soń-biriktiriw).

Analitik-sintetikalıq seslik metodi boyınsha álipbeni oqıtıwǵa úyretiwde tómende atap kórsetilgen tiykarǵı oqıtıw principi *á*melge asırıladı:

- balanıń jas ózǵeshelilerine, bilimine, qızıǵıwshılıǵına hám tárbiyasına say berilgen oqıw materiallarınıń tiykarında oqıwshılarda dúnyaǵa ilimiy kóz-qarastı, ádep-ikramlılıqtı hám ruwxıy pazıyletlerdi qálimtiriw;
- oqıwshılardıń ulıwma oy-órisin hám tilin rawajlandırıw, olarda kitap oqıwǵa degen qızıǵıwshılıqtı oyatıw, bilimge bolǵan qushtarlıqtı ósiriw, bilim dárejesin hám dóretiwshilik qábiletin arttırıw;
- hár bir oqıwshınıń ózine say ózǵesheliklerin esapqa ala otırıw onıń menen óz aldına jeke jumıs alıp barıw;
- oqıw menen jazıwdı bir birinen ajıratpay, óz-ara baylanıstırıp bir waqıtta alıp barıw (oqıw-jazıw-oqıw);
- álipbeni oqıtıwdıń tiykarı – seslerdi jaqsı meńgeriw, bunıń ushın seslerdi tallawǵa hám biriktiriwge úyretiw lazım;
- oqıwshılardıń esitiw, seslerdi durıs aytıw qábiletin jetilistiriw barıw

lazım;

- sózdegi seslerdi hárip tańbaları menenduris belgilep jazıwǵa úyretiw;
- jazıwdıń oqıwdan keyin keletuǵının eskertip, burın jazıwdı kespe háriplerdiń járdeminde sóz qurastırǵan bolsaq endi jazıwdı baspa háripler menen jazıwǵa ótip úyretiw;
- sóz oqıw birligi buwın bolǵanlıqtan, sózdi jeke (hár bir háripti birimlep) oqıtıpay birden buwınlap oqıwǵa baǵdarlap, soń bunnan bir pútin sóz benen oqıwǵa ádetlendirip barıw kerek;
- álipbeni oqıtıw barısında oqıwshılar elementar grammatikalıq, orfografiyalıq, punktuaciyalıq, leksikalıq maǵlıwmatlardı aldın-ala ápiwayı jol menen tanıstırıp barıw lazım.

Analitik-sintetikalıq seslik metodına K.D.Ushinskiy tiykar salǵan. Bul metod házirgi kúnge kelip bir qansha jetilistirildi. Usıǵan baylanıslı analitik-sintetikalıq seslik metodınıń dástúriy meńgeriw barısındaǵı principler mınalardan ibarat:

Álipbeni oqıtıwda analitik-sintetikalıq seslik metodı shaxstı qálipiestiriw maqsedinde tálimiy hám óstiriwshi xarakterde boladı, til shınıǵıwları arqalı balanıń oy-órisiniń ósiwi támiyinlenedi, óqıwdıń ańlı bolıwı talap etiledi.

Analitik-sintetikalıq seslik metodı sırtqı tárepten tómendegi eki dáwirge bólinedi:

Álipbege shekemgi tayarlıq dáwiri;

Álipbe dáwiri.

Bunda jazıwǵa úyretiw oqıwǵa úyretiw menen parallel halda alıp barıladı.

Analitik-sintetikalıq seslik metodında psixolingvistikalıq kóz qarastan tómendegilerge itibar qaratiladı:

- álipbeni oqıtıw balalardıń janlı sóylew tiline, olar iyelegen til kónlikpesine tiykarlanadı;
- álipbeni oqıtıwda ses tiykar etip alınadı, onda sestı ajratıwǵa, analiz hám

sintez etiwege, sesler artikulaciyasına, balalarda fonematiklıq esitiwdi rawajlandırıwǵa ayrıqsha áhmiyet beriledi;

- oqıw birligi sıpatında buwın alınadı, buwın ústinde islewge úlken áhmiyet beriledi.

Bul metodtıń qáliplesiw hám payda bolıw barısındaǵı principler tómendegilerden ibarat:

Tálim barısın shólkemlestiriwdi názerde tutıw: álipbeni oqıtıw barısında oqıwshılardıǵa diferencial hám individual baǵdarlanıw (bul balanıń ulıwma rawajlanıwı hámde oqıw hám jazıwǵa tayarlıǵına baǵlıq).

Oqıwshınıń keleshegin názerde tutıw: grammatika, sóz jasawshı, imlá, leksikologiyaǵa tiyisli bilimlerdi teoriyasız ámeliy tiykarda úzliksiz túrde berip barıw.

Psixolingvistikalıq kóz qarastan: ses hám háripti oqıtıwshınıń qolaylı usıldı izlew, ses hám háriplerdiń tuwra keletuǵınlıǵın, ańsatlıǵın, tálimniń tárbiyalıq hám ósiriwshi xarakterin esapqa alıwı júdá áhmiyetli.

Tálim barısında oqıwshılardıǵa tárbiya da berilip barıladı. Tárbiyalaw didaktikanıń eń áhmiyetli principleriniń biri. Mektepte ádep-ikramlılıq tárbiya beriledi, dúnyaǵa ilimiy kóz qaras elementleri qáliplestiriledi. Balalar sabaqta ǵalaba siyasiy túsiniqlerdi iyeleydi.

„Alipbe” sabaqlıǵınıń betlerinde doslıq, internacionallıq múnásiybet, balalar miyneti, tábiyat, jası úlkenlerdiń miyneti, balalar oynıları, shańaraq, mektep turmısına tiyisli súwretler berilgen, túrli temalarda tekstler keltirilgen. Bular balalarda óz-ara doslıq, miynet súyiwshilik, miynetti qádirlew, jası úlkenlerge húrmet, kishkenelerge izzet, tabiyattı súyiw hám asıraw, haywanat dúnyasına qızıǵıw, olardıǵa ǵamhorlıq etiw, mektepti hám oqıwdı súyiw, ulıwma alǵanda, estetikalıq tárbiyanı qáliplestiredi. Demek, balalardıǵa ádep-ikramlılıq, ideyalıq-siyasiy, miynet hám estetikalıq tárbiya beriw de álipbeni oqıtıwdıń wazıypasına kiredi.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw baslawısh qanday metodu arqalı ámelge asırıladı?
2. Seslik analitik-sintetikalıq metodu qanday principiierge tiykarlanadı?
3. Álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı obekti ne?
4. Álipbeni oqıtıw dáwiriniń tiykarǵı máseleleri nelerden ibarat?
5. Tallaw usılı nelerden ibarat?
6. Jıynastiriw usılı degenimiz ne?
7. Álipbeni oqıtıwda kóbirek qollanılatuǵın seslik tallaw usılları nelerden ibarat?
8. Seslik analiz-sintaz usılınıń eń tiykarǵı waziypaların aytıp berıń.
9. Álipbeni oqıtıwda qollanılatuǵın analitik-sintetikalıq seslik metodu nelerden ibarat?
10. Analitik-sintetikalıq seslik metodınıń tiykarǵı oqıtıw principlerin atap kórsetiń.
11. Analitik-sintetikalıq seslik metodına kim tiykar salǵan?
12. Analitik-sintetikalıq seslik metodınıń dástúriy qálimiw barısındaǵı principleri nelerden ibarat?
13. Bul metodtıń qalıplesiw hám payda bolıw barısındaǵı principler nelerden ibarat?

Balalardıń sawat ashıwǵa tayarlıǵın úyreniw

Álipbeni oqıtıwdı durıs shólkemletiriw ushin balalardıń oǵan til baylıǵı jaǵınan tayarlıǵın arnawlı túrde úyreniw talap etiledi. Aldın ala balaladı arnawlı túrde úyreniw avgust ayında, hátteki onnan da aldın - báhárden de baslanadı. Bunda 1-klassqa keletuǵın oqıwshınıń shańaraǵına yamasa balalar baqshasına barılǵan, sawbetlesiw ótkizilgen, balalardıń ulıwma bilim dárejesi anıqlanǵan.

Házirgi waqıtta 1-klassqa qabıl qılınatuǵın balalar álipbeni oqıwǵa arnawlı

tayarlanıladı. Olar ushın bir-eki, bazı jerlerde úsh-tórt aylıq tayarlaw klassları shólkemlestirilgen. Tayarlıq shınıgıwlarda balalar ses-hárip penen tanıtırıladı, elementar tárizde jazıwǵa da úyretiledi. Metodıstler tayarlıq klasslar ushın anıq talaplar, metodikalıq usınıslar islep shıqpaqda. Tayarlıq klasslardıń tálím mazmunı hám shólkemlestiriw múddeti birdey bolmasa-da, lekin bul dáwirde balalardıń til tayarlıǵın úyreniw ushın tómendegilerdi anıqlastırıw usınıs etiledi:

1. *Oqıw kónlikpesin anıqlaw.*

- sózdi bir tegis sozıp oqıydı;
- buwınlap oqıydı;
- háriplepdi oqıydı (qáte oqıw);
- biraz háriplerdi bileği, lekin oqıwdı bilmeydi;
- ayırım háriplerdi tanıydı.

2. *Jazıw kónlikpesi.*

- barlıq háripdi jazıwdı bileği, sózlerdi jazadı (baspá yamasa jazba);
- ayırım háriplerdi ǵana jazıwdı bileği (baspá yamasa jazba);
- jazıwdı ulıwma bilmeydi.

3. *Sesti analiz etiwge tayarlıǵı.*

- sózdi buwınlarǵa bóledi;
- sóz yamasa buwındaǵı seslerdi ajıratadı;
- barlıq seslerdi durıs ayta aladı;
- ayırım seslerdi qáte aytadı (qaysı sesler ekeni esapqa alınadı);
- tilđiń bálent yamasa pástligine, dikciyasına itibar qaratıladı.

4. *Awızeki baylanıslı til. Qosıqtı yadtan oqıw.*

- 3 yamasa onnan artıq qosıqtı bileği, oni zawıqlanıp aytadı;
- 1-2 qosıqtı bileği, aytıwǵa uyaladı;
- birde qosıqtı yadtan oqıwdı bilmeydi.

5. *Awızeki baylanıslı sóylew tili. Ertek aytıw.*

- bir yamasa bir neshe ertekti bileği hám aytıp bere aladı;

- ertekti biledi hám onı aytıp beriwge háreket etedi, lekin aytıp bere almaydı;
- ertek aytıwdı bilmeydi, úyreniwge de háreket etpeydi.

6. *Awızeki baylanıslı sóylew tili. Pikirdi bayan etiw („Súwrette nelerdi kórip turǵanıńdı aytıp ber“).*

- 20 sózden artıq bolǵan baylanıslı súrriń, bir neshe gáp dúze aladı;
- 10 nan 20 ǵa shekem sóz, bir neshe gáp dúze aladı;
- 10 ǵa shekem sóz benen baylanıslı sóylew tilinde juwap qaytara aladı;
- 3-4 sóz benen qısqa etip juwap bere aladı.

Sonıń menen birge, bul processte bala tiliniń sintaktikalıq qurılısı da, paydalanatuǵın sózler sheńberi de úyreniledi, toplanǵan materiallar eki variantta jazıladı:

- hár bir oqıwshı haqqında aldına maǵlıwmat (bul balaǵa óz aldına yamasa diferencial baǵdarlanıw ushın kerek boladı);
- klass oqıwshıları ushın ulıwma maǵlıwmat (bul maǵlıwmattan sabaqta klass oqıwshıları ushın ulıwma isler metodıkasın tańlawda paydalanıladı).

Ózińizge belgili bolǵanıday, oqıwshılar 1-klassqa hár túrli tayarlıq penen keledi. Oqıw materialları 1-klass oqıwshılarınıń bilim dárejesine say, izbe-izlikte beriledi. Buǵan qaramay, hár túrli dárejedege tayarlıq penen kelgen oqıwshılardıń ózlestiriwi de hár túrli boladı. Bul álipbeni oqıtıw barısında oqıwshılardıǵa diferencial hám individual baǵdarlanıwdı talap etedi. Bunday baǵdar alıw tálimniń barlıq basqıshlarında da jaqsı nátiyje beredi.

Differential baǵdarlanıwda oqıwshılar toparlarǵa bólinedi, hár bir topardıń bilim dárejesine hám imkániyatına say tapsırmalar beriledi.

Baslawısh klass oqıwshıları 3 topardıǵa bóliniwi múmkin. Tapsırmalar da 3 variantta islep shıǵıladı.

Oqıtıwshı klassta frontal islew barısında 3 topardaǵı oqıwshılar menen

parallel jumis alip baradi. 3 topar ushin da oqiw materialı „Álipbe” sabaqlıgı esaplanadı, oğan qosımsha tárizde tarqatpa materiallardan, tablicalardan, buwın kassasınan, óz betinshe jumislardan paydalanıwı múmkin.

Álipbedegi oqıw materialı yamasa oqılıp atırğan teksttiń qıyın jeri aldın tayarlıgı jaqsı oqıwshıgá, soń tayarlıgı tómen oqıwshıgá oqıtıladı. Bazı oqıwshılar menen sabaqtan tısqarı waqıtta jeke tártipte jumislar alıp barıwǵa da tuwra keledi.

Álipbeni oqıtıw barısı. Analilik-sintetikalıq seslik metodında sawat ashıwǵa úyretiw barısı 4 ay dawam etedi. Bul process tómendegi 2 dáwirge bólinedi¹¹:

álipbege shekemgi tayarlıq dáwiri (2 hápte);

álipbe dáwiri (31 dekabrge shekem dawam etedi).

Álipbege shekemgi tayarlıq dáwiri. Bul dáwirdeń tiykarǵı wazıypası oqıwshılardı mektep, klass, tártip-intizam qaǵıydaları hám oqıw quralları menen tanıstırıw, balalardıń sóylew tilin ósiriwge arnalǵan shınıǵıwlar ótkizip, fonematikalıq esitiwdi ósiriwden ibarat.

Álipbege shekemgi tayarlıq dáwiri, óz náwbetinde, tómendegi 2 basqıshqa bólinedi:

1. *Hárip úyretilmeytuǵın basqısh (1hápte).*

2. *Dawıslı ses hám hárip úyreniletuǵın basqısh (1hápte).*

1-basqıshda oqıwshılardıń awızeki hám jazba til haqqında, gáp, sóz, buwın hám sesler haqqında, tildiń gáplerden, gáplerdiń sózlerden dúziliwi, sózlerdiń buwınlarǵa bóliniwi, buwınlardıń seslerden payda bolıwı haqqında maǵlıwmat beriledi, seslerdiń dawıslı hám dawısız seslerge bóliniwi úyretiledi, olardan ámeliy paydalana biliw kónlikpeleri payda etiledi. Bul processte arnawlı nusqalar tiykarında oqıwshılardıń baylanıslı sóylew tili ústinde jumis alıp barıladı. Olardıń

¹¹ O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim strategiyasi muammolari va ma'lum mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo'llari/ R.Safarova, U. Musayev, P. Musavev, F. Yusupova, R. Nurjanova. -T.: „Fan”, 2005. 217-218-betlar.

„Álipbe” de berilgen súwretler tiykarında gúrrińler dúzgiziwden tısqarı, ózleri bilgen qosıq, ertek, gúrriń, jańıltıpaş, naqıl-maqal, jumbaq, xalıq qosıqları, besik jırları, ańızlar, anekdotlardan aytırıladı.

Tayanış sózler tiykarında gáp dúzdiriw, „Álipbe” sabaqlıǵınıń betlerindeki sózlerdiń ayılıwı, oqılıwı hám mánileri ústinde islew usaǵan jumıslar shólkemlestiriledi (Bul tárizdegi jumıslar hár bir sabaqta temalarǵa baylanıslı bolǵan halda izbe iz dawam etip barıladı).

Bul basqıshtaǵı jazıw sabaqlarında oqıwshılar jazıw dápteri hám jazıw sızıqları menen tanıtırılıp, hárip elementlerin jazıwǵa úyretiledi, olarda úlgige qarap grafikalıq qátelerdi anıqlaw, ózin-ózi tekseriw, hárip aralarınıń teńligin saqlaǵan halda shamalap jazıw usaǵan kónlikpeler payda bola baslaydı.

2-basqıshta dawıslı ses-háripler úyretiledi. Bunda olardıń tómenдеgi úsh ózgesheliklerin oqıwshılar ámeliy ráwishte puxta iyelewlerine erisiwimiz lazım:

- seslerdi aytıwda (awızda) tosıqqa ushıramawı;
- seslerdiń sozılıp ayılıwı;
- tek dawıs shıǵarıw arqalı ayılıwı.

Sonıń menen birge, bul basqıshta ses penen háripti parıqlawǵa úyretiw názerde tutıladı. Bul basqıstın baslap-aq ses hám hárip ortasındaǵı shegaraǵa qattı dıqqat awdarılıwı lazım. Balalarǵa ses haqqındaǵı maǵlıwmatlar kitaptı ashtırmay turıp beriledi. Sesti bildiriwshi hárip kórsetilgenen soń, hárip ústinde jumıs islenedi. Ses hám háripke tiyisli ózine say ózgeshelikler (seslerdi aytamız, esitemiz; háriplerdi jazamız, kóremiz, oqıymız) de izshil ráwishte oqıwshılardıń ózlestiriwlerin esapqa alǵan halda áste-aqırın túsindirilip barıladı.

Álipbe dáwiri. Bul dáwir 31-dekabrge shekem dawam etip, onda oqıwshılar álipbedegi barlıq dawıslı hám dawıssız ses-háripler menen tanıtırıladı. Dawıssız sesler ańsattan qıyınǵa principi tiykarında jaylastırıladı. Aldın sonorlı sesler *n, m, l* usaǵan), keyin bolsa frikativli hám basqa dawıssız sesler: eki sestı bildiretuǵın sesler, hárip birikpeleri (*sh, ch*) menen tanıtırıladı.

Oqıwshılardıń ses hám háripti jaqsı tanıp alıwları, elementar oqıwdı jaqsı iyelewleri ushın buwıńǵa bóliw, buwın shegarasın anıqlaw, buwınnan sestı ajratıw, ses hám hárip múnásiybetin anıqlaw, kespe háriplerden buwın dúziw hám oqıw, buwın-ses, ses-hárip analizi usaǵan shınıǵıwlardan paydalanıladı.

Bul dáwirde buwınlap oqıw tiykarında qalıplestiriledi: eki háripli ashıq (*na, ni, mu* usaǵan), eki háripli qamaw (*in, ta* usaǵan), úsh háripli qamaw buwınlardı (*top, lıq, bas, til* usaǵan) oqıwǵa úyretiledi.

Álipbe dáwirinde úyreniletuǵın ses-háriplerdiń hám oqıw materiallardıń qıyınlıq dárejesine qarap 3 basqıshqa ajratıw múmkin:

- dawıslı ses-háripler, shawqımlı, sonor hám frikativ dawıssız sesler, *a-na, a-pa, ba-la, ba-lıq* dúzilisindegi sózler úyreniletuǵın basqısh;
- artikulaciyası qıyın bolǵan *r, k, v, f, c* usaǵan dawıssızlar hám *jol-barıs, qo-raz, sve-ta-for, cirk* usaǵan dúzilestege sózler úyretiletuǵın basqısh;
- úyrenilgen materiallar tákirarlanıp, hárip birikpeleri *sh, ch, 2* sestı bildiretuǵın *j shóje, jurnal, jirafa* usaǵan sózlerdi oqıwǵa úyretiletuǵın basqısh.

Fonetikalıq jumısları tarawında únli hám únsiz dawıssız seslerdi salıstırıwǵa, olardıń sózdiń mánisin parıqlawdaǵı jaǵdayın anıqlawǵa qaratılǵan shınıǵıwlar ótkiziledi (*ziyrek - siyrek, bala-qala-dala* usaǵan). Artikulyaciyası qıyın bolǵan dawıssızlar, erinlik-tislik dawıssızlar - *v, f*, birikken dawıssızlar *ch, sh*, únli partlawshı hám únli frikativli - *j* (jurnal) usaǵanlardı úyreniwde ses artikulaciyasına tiyisli jumıslar qıyınlasadı.

Tiykargı dáwirdiń aqırlarında únsiz jubaylas seslerdiń aytılatuǵın dawıssız sózler: *kórip (kórib), nanbay (nambay), Sársenbay (Sársembay), azanǵı (azańǵı), basshı (bashshı), terib (terip), alib(alip), abad (abat), basshı (bashshı); ń* háribi sózdiń ortasında hám aqırında jazıladı: *ań, tań, soń, keń, teń, dońız, ańız, Jańabay, Teńel, keńse, ańsat, jońushqa; r* háribi sózlerdiń ortasında hám aqırında

esitiliwinshe jazıladı: *arba, tarı, arpa, ıras, jarıs, sarı, tar, tomar, Pirnazar*. Shet tillerden ózlestirilgen sózlerdiń basında qısqa **ı, i, u, ú** dawıslıları esitse de, ol jazıwda saqlanbaydı: *ret, reń, raxmet, Raziya, Rayxan, Rústem*; aytıluwda túsip qalatuǵın dawıssız sózler: *bálent (bálen), dost (dos), Tashkent (Tashken), perzent (perzen)* usaǵan sózlerdi jazılǵan túrinde oqıw imlasın úyretiwge tayarlaydı. Bular aldın ala orfografikalıq, soń orfoepikalıq jawtan úyretiledi.

Joqarıda kórsetilgen sózlerdi oqıw menen birge buwıńǵa bólip oqıw kónlikpesin rawajlandıradı: oqıwshılar aytıluwı hám jazılıwında parıqlanatuǵın sózlerdi de durıs oqıwǵa úyrenedi.

Álipbe dáwiriniń aqırında oqıwshılar tómendegi bilim hám kónlikpelerge iye bolıwları zárúr:

- barlıq seslerdi biliwi hám hár qanday jaǵdayda seslerdi durıs aytıwı;
- sózdiń buwın-ses, ses-hárip analizini biliwi, sózdegi seslerdiń izbe-izlik tártibin anıqlay alıwı, kerekli sestı sóz hám buwıńǵa ajırata alıwı;
- kespe hárip hám buwınlardan sóz dúze alıwı hám oqıwı;
- 2-3-4 buwınlı sózlerdi óz aldına, ádebiy-orfoepik talaplarǵa say etip oqıwı;
- gáplerdi aytıluw tártibin saqlap oqıwı;
- ózi oqıǵan teksttiń mazmunın túsiniw, ańlı túrde oqıwı;
- oqıǵan tekstiniń mazmunın sorawlar tiykarında ápiwayı etip qaytadan ayırıp beriwı;
- oqıǵan tekstine at tawıp qoya alıwı;
- durıs, tez, ańlı hám kórkemlep oqıw kónlikpesine iye bolıwı.

Álipbe dáwirinde jazıw sabaqlarınıń wazıypası - kishkene hám bas jazba háriplerdi durıs jazıw, hariplerdi durıs baylanıstırıw, alipbede oqıǵan buwın, sóz hám gáplerdi úlgige qarap jazıw, hárip, buwın, sóz, gáp diktantların jazıw kónlikpesin qalıplestiriw, túsiniwli, saylandı, kóriwshi súwret diktant usaǵan tálimiy diktant túrlerin jaza alıwlarına erisiw. Ulıwma, grafikalıq kónlikpeni

balalarda qalıplestiriw. Sawat ashıw dáwiriniń aqırında bir sabaqta, eger sabaqtıń 2/3 bólimi jazıwǵa ajratılса, 20ǵa shekem sóz jasa alıwları talab etiledi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıwdı durıs shólkemletiriw ushın ne islew kerek?
2. Tayarlıq klasslardıń tálim mazmunı hám shólkemlestiriw múddeti qanday?
3. Oqıw kónlikpesin anıqlań.
4. Jazıw kónlikpesin anıqlań.
5. Sesti analiz etiwge tayarlıq dárejesin anıqlań.
6. Awızeki baylanıslı til kónlikpesin anıqlań.
7. Álipbeni oqıtıw barısında oqıwshılarga qanday etip baǵdarlanıwdı talap etedi?
8. Analilik-sintetikalıq seslik metodında álipbeni oqıtıw barısı qansha waqt dawam etedi hám neshe dáwirge bólinedi?
9. Álipbege shekemgi tayarlıq dáwiriniń tiykarǵı wazıypası neler hám neshe basqıshqa bólinedi?
10. Álipbe dáwiri qansha waqt dawam etidi?
11. Álipbe dáwirinde úyreniletuǵın ses-háriplerdiń hám oqıw materiallardıń qıyınlıq dárejesine qarap neshe basqıshqa ajratıladı?

Álipbeni oqıtıw metodikasınıń mazmunı

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodikasınıń ózine tán bolǵan tiykarǵı dárekeri bar. Bul dárek tiykarınan kóp jıllar dawamında izertleniwdiń, sınav ótkeriwdiń, tájiriybelerdi juwmaqlawdıń nátiyjesinde payda boldı. Usılar tiykarında hár bir pándi oqıtıw metodikası óziniń izertlew metodları menen usıllarına iye boldı. Biraq bizde bunday izertlew bolmawınıń nátiyjesinde basqa tillerdiń metodikasınıń tájiriybesin basshılıqqa ala otırıp, ózinde jıynalǵan

tájiriybelerge súyenip is alıp bardı. Sonıń menen birge qaraqalpaq tilin oqıtıw metodıkasınıń izertlew metodları házirgi pedagogikadaǵı tiykarı salınǵan hám is júzinde sinap kórilgen metodlarǵa súyenedi hám basshılıqqa aladı.

Álipbeni oqıtıw metodıkasınıń izertlew metodları:

1. *Baqlaw metodi.* Bul oqıw procesinde hám oqıwdan tıs jumıslardı júrgiziwdiń barısındaǵı tálim-tárbiya islerine baqlaw júrgiziwde jiyi qollanılatuǵın metodtıń qatarına jatadı. Bunda tálim-tárbiya barısına qadaǵalap barıw arqalı qaraqalpaq tilin oqıtıw, ol boyınsha hár qıylı klassta, klasstan tıs jumıslar islew, onda qollanılǵan muǵallimniń is usılı, onnan shıqqan nátiyjeler, onıń nátiyjeli, nátiyjesiz tamanları analizlenip, soǵan súyenip juwmaqqa keledi. Usı juwmaqqa súyenip, onı ámeliy jaqtan iske asırıwǵa siltew beriledi.

2. *Tájiriybelerdi úyreniw, analizlew hám juwmaqlaw.* Bunda ayırım muǵallimler jámaátiniń oqıw-oqıtıw isindegi tájiriybeleri úyreniledi. Bul jaǵdayda házirgi muǵallimlerdiń de, ótken waqıtlardaǵı muǵallimlerdiń de tálim-tárbiya beriw isindegi tájiriybeleri názerde tutıladı. Solay etip, bul hár tárepleme úyrenilgen materiallar analizlenip, belgili bir juwmaq beriledi. Bunda da juwmaq eki túrli bolıwı (unamlı, unamsız) múmkin. Bundaǵı unamlı de tabılǵan juwmaqlar ámeliy islep kóriwge usınıladı.

3. *Jeke gúrrińlesiw metodi.* Bul metod arqalı izertlegende qaraqalpaq tilin oqıw-oqıtıw isiniń nátiyjeliligini (yamasa nátiyjesizligini) kóriw maqsetinde muǵallim hám oqıwshılar menen sorawlarǵa súyenen otırıp jeke gúrrińlesiledi. Bul ayırım klasslardaǵı programmalıq materiallardıń tiykarında boladı. Gúrrińlesiwdiń nátiyjesi shıǵarılıp belgili bir juwmaq beriledi.

4. *Anketa júrgiziw metodi.* Programmalıq materialdıń bir bólegine yamasa tálim-tárbiya isiniń barısına, yamasa juwmaǵına baylanıslı ayırım oqıwshılarǵa, klassqa yamasa parallel` klasslarǵa júrgiziledi. Solay etip, balalardıń yamasa muǵallimlerdiń, geyde ata-analardıń tálim-tárbiya isiniń barısındaǵı bir qubılısqa kóz-qarası anıqlanıp, analizlenip, juwmaq shıǵarıladı.

5. *Statistikalıq metod.* Bunda da programmalıq materialdı qalay úlgerip barıwınıń dinamikası maqsetinde islenedi. Máselen: birinshi sherektegi úlgeriw menen ekinshi sherektegi úlgeriwdiń barısındaǵı statistikalıq ózgeristi biliw, úlgeriw, kónligiwiniń sapası, oqıwshılardıń qáteleriniń sanınıń azayıw, kóbeyiw muǵdarın anıqlaw maqsetinde islenedi. Usılar boyınsha júrgizilgen statistikalıq jumıslardıń nátiyjesi analizlenip, juwmaq berilip otırıladı.

6. *Sınap kóriw metodı.* Bul metod qanday bolmasın jańa tájiriybe, jańalıqtı anıqlaw maqsetinde qollanıladı. Máselen: programmaǵa sáykes dúzilgen sabaqlıqtan, oǵan kirgizilgen materiallardıń, shınıǵıwlardıń sol klass oqıwshılarına úylesimliliginiń kóriw maqsetinde isleniwı múmkin. Bunday jaǵdayda sınap kóriw bir klassqa qoyılıp, ekinshi parallel` klass qadaǵalawda turadı. Bul klass jaǵdayında da, laboratoriyalıq jaǵdayda da islenedi. Basqa metodlarǵa qaraǵanda bunıń nátiyjesi anıq dep qaralıp, juwmaq beriledi.

Bul izertlew metodlarınıń bolǵanı dep qaramaw gerek. Zaman talabına ılayıq tálim-tárbiya isiniń mazmunı, sisteması jaqsılanıp baradı. Bunday jetiskenlikler ele de izertlewdi talap etedi. Metodıka bolsa izertlengen belgili bir juwmaqtı ǵana qabıl etip, islep shıǵadı hám onı qollanıwǵa baǵdar beredi.

Didaktika - grektiń *didaktikos* degen sózinen bolıp, onıń tiykarǵı mánisi «oqıtaman» degen mánini ańlatadı. Pedagogikanıń oqıtıw menen tálim-tárbiya beriw teoriyasın, onı iske asırıwdıń jolların belgileytuǵın bólimi bolıp esaplanadı. Al didaktikalıq principler bolsa oqıwshılardıń beriletuǵın tálim-tárbiyanıń tiykarǵı mazmunı bolıp esaplanadı. Baslawısh klasslardıń barlıq pánleriniń aldına qoyılatuǵın tiykarǵı didaktikalıq principler oqıtıwdıń tiykarǵı - bilim, tárbiya beriw menen rawajlandırıp barıw usáǵan tiykarǵı funkciyasınıń negizlerin belgilew bolıp tabıladı. Sonlıqtan oqıtıw, oqıw jumısların alıp barıwda, súyenetuǵın tirek - didaktikalıq principler boladı. Álipbeni oqıtıwda, tárbiya beriwde, rawajlandırıwda usı principlerge súyene otırıp is alıp barıladı. Álipbeni oqıtıw isi baslawısh klasslarda sheshiwshi orındı iyeleydi.

Didaktika tálím-tárbiya isleriniń belgili bir sistemasın belgileydi de, oqıtıw procesinde usı sistemadan paydalana otırıp hám soǵan súyenip is alıp baradı. Bulardı bir-birinen bólip alıp qarawǵa bolmaydı. Oqıtıwdıń baslı principleriniń biri - *Sanalılıq principini* boladı. Sanalılıq - oqıǵanın tolıq hám hár tárepleme túsiniw, túsingenin ámeliy jaqtan qollana biliw. Baslawısh klass balalarınıń turmıs tájiriybesiniń azlıǵın esapqa alsaq, bizge bunıń juwapkershiligi túsiniwli. Eger oqıwshı sanalı túsinshe, jumısqa sanalı qatnas jasasa, oqıǵanın, úyrengeyin, meńgergeyin qayta túsindirip, dálillep berse ǵana sanalı meńgergen dep júrgiziledi.

Oqıw materialların sanalı meńgeriwdiń bas dushpanı oqıwǵa ústirtin qaraw, shala túsiniw, yadlaw qubılısları bolıp esaplanadı. Bunday qubılıs baslawısh klass balalarına tán jaǵday. Bul balalardıń bilimdi sanalı iyelewine, sanalı jumıs islewine kesent beredi hám bilimdi ústirtin meńgerip, tiykarǵıların durıs iyelep ala almaydı da, keleshekte jumıs islew uqıbı tómen boladı. Grammatikalıq túsiniwler abstrakt turde bolıwına baylanıslı balalar sanalı túsinebegen jaǵdayda onıń menen jumıs isley almaydı, qıyınshılıqqa ushıraydı. Sonlıqtan balalardıń mektepke kelgen kúninen baslap, muǵallım *birinshiden*, oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandırıw, *ekinshiden*, hár qıylı grammatikalıq túsiniwlerdi, *úshinshiden*, tillik materiallardı meńgeriw hám oqıwshılardıń logikalıq oy-órisin rawajlandırıp otırıw isleri menen shuǵıllanadı. Bunnan joqarı basqıshqa ótiw ushın balalar grammatikalıq túsiniwlerdi, olardıń ózinshelik belgilerin meńgeriw tiyis. Muǵallım oqıwshılardıń aldındaǵı bunday qospalı, awır, juwapkerli bolǵan wazıypalardı sheshiw ushın tek oqıwshılardıń materiallardı sanalı meńgerip alıwına eristiriw arqalı ǵana aldına qoyılǵan maqsetine erise alıwı múmkin.

Oqıwshılardı mektepke dáslepki kelgen kúninen baslap sanalı tálím-tárbiya alıwǵa úyretiw menen *tiyanaqlı bilim alıw principin* de bassılıqqa alıp jumıs isleymiz. Bul princip sanalılıq principini menen tıǵız baylanıslı. Sebebi, sanalı bilim alıw - bilimdi tolıq túsiniw meńgeriw, ol ústinde kónligiw, onı is júzinde qollana biliw degen sóz bolsa, al bilimdi tiyanaqlı iyelemey turıp, onı is júzine asırıwı

múmkin emes. Biz oqıwshılarǵa tıyanaqlı bilim beriwdi názerde tutsaq, hár tárepleme oylanıp, oqıwshılardıń múmkinshiligini esapqa alıw menen ǵana oqıtıwımız, bilim beriwimiz kerek boladı. Baslawısh klass oqıwshıları til qubılıslarına baylanıslı materiallardı ótken tema menen baylanıslı túsınbese, keyingi beriliwge tiyisli materiallardı meńgere almaydı. Bul sabaqtıń izbe-izligini buzadı. Ayırım jaǵdayda ótilmegen materiallar ótiletuǵın material menen qosılıp ketetuǵın jaǵdaylar ushırasıp otıradı. Bunday jaǵdayda oqıwshılardı qıyınshılıqqa ushıratıp, ústirtin bilim alıwǵa jaǵday jasap beremiz.

Túsınıklılık principini degenimiz oqıwshınıń jas ózgesheligine, bilim dárejesine, kónligiw muǵdarına, turmıs tájiriyesine, qabıl ete alıw múmkinshiligine, programmalıq talapqa sáykes keletuǵın materiallar menen támiyin etilip, ol ústinde túsınip jumıs isley alıwın názerde tutıwımız kerek. Sebebi, I klass oqıwshısı menen II klass oqıwshısınıń qabıl etiw uqıbı teńdey emes. Sonlıqtan, usınday ayırmashılıqtı este tutıp olardıń múmkinshiliklerin eske alıp otırıp tildiń materialların usınıw ǵana jaqsı nátiye beredi. Tek ótiletuǵın materiallardıń teoriyalıq tárepi de, ámeliy isleytuǵın tárepi de oqıwshınıń túsınip islewine sáykes kelse ǵana, olardıń belsendiligi payda boladı, ol óz gezeginde oqıwshınıń ózinshe jumıs islew múmkinshiligine jaǵday tuwǵızadı.

Oqıtıwdıń kórsetpelilik principini. Sabaq procesinde kórsetpelilik principin iske asırıwda kórsetpeli qurallardı paydalanıwdıń hár qıylı túrleri menen usılların iske qosıwımızǵa tuwra keledi. Hár bir temanıń maqsetine, oqıw materiallarınıń xarakteri menen mazmunına, sabaqtıń basqıshına sáykes tiyisli orınlarda nátiyjeli paydalanıp otırǵan jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyjege erisip baramız. Kórsetpelilik principin qálegen sabaqta qollana beriw shártli emes, al qıyın dep tabılǵan materiallardı oqıwshılardıń durıs, tolıq meńgerip alıwına jaǵday jasaw maqsetinde ǵana bassılıqqa alıwımız tiyis. Sonıń menen birge oqıwshılardıń belgili bir taraw boyınsha alǵan bilimin izbe-iz ózlestiriw, belgili bir juwmaqqa keliw, qadaǵalaw, til ósiriw, gúrrińlesiw, analiz-sintez usılların qollanıp jumıs islewdiń barısında

qollanamız.

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıwda nátiyjelilikke erisip barıwda jáne bir basshılıqqa alıp otıratuǵın didaktikalıq principimiz - *sistemalılıq hám izbe-izlik principini* boladı. Til materialları sistemalılıqta, izbe-izlikte oqıtıwdı talap etedi. Bul oqıwshılardıń durıs túsiniw, tıyanaqlı bilim alıw, oǵan kónligip, ol ústinde hár qıylı ámeliy jumıs islewine járdem beredi, úyreniwdiń zańlılıǵı da usıǵan súyenedi. Máselen: baslawısh klasstıń hár bir klasında tilimizdiń fonetikasınan, morfologiyasınan hám sintaksisi, leksikasınan materiallar úzip-úzip beriledi. Bul oqıtıwdıń sistemalılıq, izbe-izlik principine qarama-qarsı jaǵday. Sonlıqtan bunday jaǵdayda da oqıtıwdıń sistemalılıǵın, izbe-izlik principine tiykarlanıp is alıp barıwımız tiyis. Bul ushın muǵallım programmanı basshılıqqa alıp, beriliwge tiyisli bilim kólemimen sırtqa ketpey-aq turaqlı, izbe-izlik penen oqıtıw principin basshılıqqa alıp otırsa boladı.

Álipbeni oqıtıwda tiykarınan joqarıdaǵı didaktikalıq principiardi gezek penen qollanbaymız. Al olardı bir-birine baylanıstırıp otırǵan jaǵdayda ǵana jumıstıń nátiyjeliligine erisemiz.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw metodikasınıń qanday izertlew metodları bar?
2. Didaktika sóziniń mánisin aytın?
3. Baqlaw metodı degenimiz ne?
4. Oqıtıwdıń kórsetpelilik principin aytın.
5. Statistikalıq metod degenimiz ne?
6. Anketa júrgiziw metod degenimiz ne?

Álipbeniń dúzilisi hám mazmunı

“Álipbe” – balanıń eń dáslepki kitabı. Onıń tiykarǵı wazıypası – jazıwdı hám oqıwdı úyretiw, oqıwshılardıń logikalıq oylawın durıs baǵdarda

rawajlandırıw, sózlik qorın bayıtıw, til órisin ósiriw, durıs, sawatlı oqıw hám jazıw kónlikpelerin boldırırwdan ibarat.

Álipbede seslerdiń (háriplerdiń) jaylasıwında burıńǵı álipbelerge qaraǵanda bir qansha ózgerisler bar. Latın imlası tiykarında dúzilgen álipbede birinshi gezekte balalardıń ózlestiriwine jeńil háripler berilgen. Bul “Álipbe”niń leksikasın bayıtıwǵa, oqıwshılardıń oqıw kónlikpelerin arttırıwǵa keń múmkinshilikler beriw menen birge, jańa pedagogikalıq texnologiyanı qollanıwǵa da keń múmkinshilik beredi. Sonıń menen birge “Álipbe”de oqıwshılardıń logikalıq oylawın, sózlik qorın bayıtatuǵın materiallar ornı menen durıs jaylastırılǵan.

“Álipbe”de súwret boyınsha gápler dúziw, olardı sózlerge, buwınlarǵa, seslerge bólip tallaw hám biriktiriw, jeke sózlerden awızeki gápler dúziw, soraw-juwap jumısların ótkiziw h.t.b. analiz-sintez uzıllarına ayrıqsha kewil bólingen, bulardı durıs qollanıwǵa jaǵday tuwǵızatuǵın materiallar keń túrde kóp berilgen.

Hár bir konkret sabaqtıń tiykarǵı wazıypası - oqıwshılarǵa ses hám háriplerdi úyretiwden ibarat bolıp ǵana qoymastan, olardıń qorshaǵan dúnya haqqındaǵı túsiniklerin keńeytiw, ósiriw hám balalardı miynet súyiwshilikke, ádep-ikramlılıqqa hám milliy, ruwxıy pazıyletlerge bólep tárbiyalawdan ibarat. “Álipbe” sabaqlıǵındaǵı materiallar usı wazıypalardı sheshiwde muǵallimniń eń jaqın járdemshisi boladı, ondaǵı materiallar oqıwshılardıń sanalı, erkin oqıwına, seslerdi hám háriplerdi jeńil hám tez ózlestiriwine, jazıw kónlikpeleriniń turaqlı, bekkem bolıwına tiykar saladı, balalardıń til hám oy órisin ósiredi, óz pikirin erkin aytıp, boljap pikir júrgiiziwge iytermelep tárbiyalaydı.

Álipbeni oqıtıw dáwirinde balalar oqıwǵa úyretiwdiń eń tiykarǵı wazıypası - mádeniyatlı hám ádebiy tilde sóylewdi, sózlerdi, seslerdi elementlerge bólip analiz jasawdı úyretiwden ibarat.

Mektep bosǵasın jańa atlap kelgen oqıwshılarǵa arnalǵan “Álipbe” sabaqlıǵı boyınsha sawat ashıwǵa úyretiw dástúrge aylanǵan úsh dáwirge bólinip

ámelge asırıladi

Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwir.

Álipbe dáwiri.

Álipbeden keyingi dáwir.

Álipbede berilgen oqıw materialları sawat ashıwǵa úyretiwdiń usı úsh dáwiriniń ózine tán ózgesheliklerine qarap jaylastırıladi.

Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwir.

Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwiri balalardı oqıw jazıwǵa úyretiwde eń juwapkerli waqıt bolıp tabıladi. Sonlıqtan da muǵallım buǵan ayrıqsha kewil awdarıwı tiyis. Sebebi bul dáwirde mektepke jańa qádem taslaǵan balalardıń kópshiligi anıq sóylep, barlıq zattı jaqsı túsiniw, tildi ámeliy jaqtan durıs qollana alsa da, onıń dúzilisin bilmeydi, sózlerdi analizlewge, onıń sostavlı bóleklerin ayırıwǵa bilimi hám kúshi jetpeydi. Hárıp elementleri menen jaqsı tanıs emes, qolı jazıwǵa iykemlespegen, al geyparalarınıń oy-órisi, logikalıq oylaw qábileti, sóylew tili júdá janlı bolıp keledi. Álbette ayırım balalar bala baqsha hám shańaraq tárbiyasında aytarlıqtay dárejede mektepke tayar bolıp keledi. Usıǵan baylanıslı muǵallım sawat ashıwǵa úyretiw sabaqların ótkermesten burın balalardıń tayarlıǵına ayrıqsha kewil awdarıp bul dáwirdegi sabaqlardıń basım kópshiligin oqıwshılardıń oy hám til órisin rawajlandırıw, gápti sózlerge, sózdi buwınlarǵa, buwındı seslerge ayırıw hám seslerdi buwınǵa, buwınlardı sózge, sózlerdi gápke biriktiriw, tınlaw hám kóriw sezimlerin ósiriw, hárıp elementlerin jazıw-sızıw kónlikpelerin boldırıw waziypalarına arnawı lazım.

Álipbege shekemgi dáwirdiń maqseti - oqıwshılardı sawat ashıwǵa tayarlaw. Usıǵan baylanıslı bul dáwirdi tayarlıq basqıshı dep te ataydı.

Ulıwma alganda, álipbeni oqıtıwdıń nátiyjeli bolıwı álbette tayarlıq basqıshında alıp barılatuǵın jumıslardıń hár tárepleme sapalı bolıwına baylanıslı, demek, sawat ashıwǵa úyretiw barısında tayarlıq jumıslardı durıs shólkemlestiriwge hám jańa dáwir talabına say pedagogikalıq texnologiyanıń

interaktiv metodlarınan keńnen paydalanıp muǵallım óziniń bay uqıp hám tájiriybesin tolıq jumsap balalarǵa bilim beriwge jalıqpay óz jumısına ayrıqsha dıqqat awdarıp, súyispenshilik penen orınlawı lazım. Ámeliyatta kórip júrgenimizdey álipbeni oqıtıw dáwirinde respublikamızdıń baslawısh mekteplerinde mektep bosaǵasına jańa qádem basqan birinshi klass oqıwshıların álipbeni oqıtıw, oqıwǵa hám jazıwǵa úyretiw hám bul balalarda oqıwǵa hám jazıwǵa qızıǵıwshılıqtı, talaptı kúsheytip rawajlandırıw menen birge olardıń oqıw hám jazıw kónlikpelerin qáliplestirip shınıqtırıw eń mashaqatlı hám qıyın wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Lekin bul úlken quwanış alıp keletuǵın eń ullı wazıypa. Bul álbette álipbeni oqıtıwdıń eń dáslepki tayarlıq basqıshında ámelge asırıladı. Bunıń ózi muǵallım-pedagogtan úlken pedagogikalıq sheberlik penen ustazlıq shıdamlılıqtı, parasattı hám álbette bilim hám talapshańlılıqtı talap etedi.

Álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dáwiri oqıw baǵdarlama boyınsha tórt háptege (24 saat) bólinedi. Belgilengen waqıt (sherek) ishinde álipbeni oqıtıwdıń usı waqıt aralıǵında orınlanıwı tiyis bolǵan wazıypaları tolıq ámelge asırılıwı tiyis.

Bunıń ushın eń aldı menen 1-klassqa oqıwǵa kelgen balalardı mektep penen tanıstırıwımız lazım. Bul tómende kórsetilgen izbe-izlikte alıp barıladı:

- ❖ mektep imaratın, ondaǵı klass bólmelerin, oqıwshıǵa arnalǵan bólmegin, sport zalın, hár qıylı dógerek xanaların, kompyuter xana, kitapxana, muǵallımlar xanası, asxana, hájjetxana, mektep direktorınıń xanası, úlken hám kishi zal, májilisler zalı h.t.b. orınlardı kórsetip, olardıń hár qaysısınıń ózine tán xızmetin kórsetip túsindiriw;

- ❖ mekteptegi oqıwshılardı qoyılatuǵın talaplar menen minnetlerdi, kún tártibin túsindirip, olardı buljıtpay orınlaw májbúriyatın túsindiriw;

- ❖ mektep múlkin álpeshlep, taza hám kútip uslaw haqqında ápiwayı hám áhmiyetli túsiniqler beriw;

- ❖ muǵallımlardı hám mekteptiń basqa da xızmetkerlerin húrmetlewdi, olardıń salem beriw, izzet-xúrmet kórsetiw, sipsekeshlerdiń hám aspazlardıń

miynetine de xúrmet penen qarap olargá xúrmet-izzet kórsetiw dástúrlerin saqlawǵa úyretiw;

- ❖ oqıw bólmesi – klass penen tanıstırıw, klass mebelleri: parta, stol, stol, taxta, shkaf, kórgizbe qurallar menen birge didaktikalıq materiallar, texnikalıq qurallar, kompyuter, monitor, plakatlar, buwınlar, háripler kassası, magnit taxta, háripler kestesi h.t.b. pútin uslaw hám saqlaw, durıs paydalanıw;

- ❖ oqıw quralları menen tanıstırıw;

- ❖ “Álipbe” sabaqlıǵı menen tanıstırıw, oqıwshılardıń eń birinshi kitabı “Álipbe” sabaqlıǵı ekenligi haqqında aytıp, onı jırtpay, kirletpey uslaw kerekligi tuwralı túsiniq beriw;

- ❖ dápter, kúndelik dápter, qálem, pehal, ruchka, reńli qálem, boyaw h.t.b. oqıw quralları menen tanıstırıw;

- ❖ sabaq haqqında túsiniq: muǵallım hám oqıwshılar, olardıń óz-ara qarım-qatnasları, sálemlesiwi;

- ❖ xoshlasıw tártibi;

- ❖ sabaqta muǵallımniń bergen sorawlarına anıq, tolıq hám kóterińki qattı dawıs penen juwap beriw;

- ❖ qol kóterip muǵallımniń ruxsatı menen durıs juwap beriw;

- ❖ berilgen tapsırmalardı tap-tuynaqtay etip uqıp durıs dıqqat penen orınlaw;

- ❖ sabaqqa aktiv qatnasıw, muǵallımniń aytqan hár bir sózin dıqqat penen tıńlaw;

- ❖ partada qáddi-qáwmetin durıs uslap otırıw, dápter, ruchka hám qálemdi durıs paydalanıw qaǵıydaları menen tanıstırıw, oqıwshılardıń barmaqların durıs jazıwǵa tayarlaw shınıǵıwların durıs júrgiziw;

- ❖ mekteptegi tazalıq gigienesın saqlawǵa úyretiw;

- ❖ klasstaǵı, mekteptegi oqıwshılar jámááti haqqında dáslepki elementar maǵlıwmatlar beriw;

❖ oqıwshılardıń jeke, fiziologiyalıq hám psixologiyalıq jaǵdayların, olardıń sawat ashıwǵa tayarlıq dárejesin esapqa alıw.

Solay etip, álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dáwirine qoyılatuǵın tiykarǵı baǵdarlama talapları oqıwshılardıń til hám oy órisin ósiriw arqalı olardı sózge seslik tallaw hám analiz-sintez jasaw isine, yaǵnıy sawat ashıwǵa tayarlaw, sonıń menen birge balada oqıwǵa degen qızıǵıwshılıqtı arttırıp oqıw isine baylanıslı wazıypa hám májbúriyatların ámelge asırıwdı názerde tutadı.

Bul májbúriyatlar oqıwshılardı awızsha sóylewge úyretiw barısında “*gáp*”, “*sóz*”, “*buwın*”, “*ses*” degen túsiniklerdi belgili bir anıq mısallar arqalı túsindiriwi tiykarında ámelge asırıladı.

“*Gáp*” degen túsinikti birinshi klass oqıwshılarına túsindirip, olardıń ańına sanalı túrde jetkeriw júdá qıyın mashqalalardıń biri bolıp tabıladı. Sebebi sawat ashıwǵa úyretiwdiń dáslepki tayarlıq dáwiri joqarıda aytip ótkenimizdey mektep bosǵasın jańa atlaǵan balanı sawatlı, durıs hám anıq etip sawat ashıwǵa sóylewge úyretiwden baslanadı. Álbette bunday bilim muǵallım menen oqıwshı arasındaǵı til arqalı ámelge asırılatusın qarım-qatnas quralı bolıp tabıladı. Al “*gáp*” túsinigin bala ańlı túrde sanalı meńgermese, demek awızsha óz pikirini erkin logikalıq izbe-izlikte sawatlı túrde jetkerip beriw de múmkin emes, sebebi sóylew óz-ara baylanıslı gáplerden dúziledi.

Sawat ashıwǵa úyretiw dáwirinde, ásirese onıń tayarlıq dáwirinde oqıwshılardı túsinikli, qolaylı, kúndelikli turmısta ushırasatusın hám az sózden ibarat bolǵan gápler úyretiliwi lazım. Solay etip, gáp haqqında túsinikti túsindiriwi “*jeńilden awırǵa qaray*” degen didaktikalıq princip tiykarında júrgiziledi. Tayarlıq dáwirinde aldın ala eki sózden ibarat bolǵan gápler, soń úsh, tórt hám onnan da kóp sózden ibarat bolǵan gápler úyretiledi.

“*Gáp*” túsinigin ámeliy jawtan úyretiwdiń usılları júdá kóp. Bul usıldıń júdi qolaylı hám nátiyjeli túrleri tómendegilerden ibarat:

Balaǵa tanıs úy haywanınıń, quslardıń h.t.b. ses shıǵarıp baqırıw

özgешeliklerin; baslawshı zattıń atın, bayanlawshı is háreketti bildiretuǵın sózlerden jasalǵan eki sózli gáplerdi qurastırıp aytqızıp úyretiw: *Sıyır móńireydi. Jılqı kisneydi. Eshki mańıraydı. Iyt úredi. Pıshıq miyawlaydı. Qasqır ulıydı. Ǵaz ǵańqıldaydı.*

Joqarıda kórsetilgen sózlerdi durıs meńgeriwi ushın soraw-juwap, dialog túrinde sóylesiw usılınan paydalansa boladı.

- *Sıyır qáytip dawıs shıǵaradı?*
- ***Sıyır móńireydi.***
- *Pıshıw qáytip dawıs shıǵaradı?*
- ***Pıshıq miyawlaydı.***

Qara menen boyap jazılǵan juwaplar balalar menen birge xor bolıp qaytalanıp aytıladı. Usı jerde muǵallım “*gáp*” degen termindi qollanıp, balalarǵa onıń mánisin túsindiredi. Mısalı: *Sıyır móńireydi* – bul sóz birligi – *gáp* boladı. *Pıshıq miyawlaydı* degen de *gáp*. *Gáp* bir neshe hám onnan da kóp sózden ibarat boladı dep túsindiredi.

Bunnan soń muǵallım balalarǵa usı úlgi boyınsha *iyt, qoraz, eshki, qoy, túye, qasqır, ǵaz, búlbil* h.t.basqa da sózlerden óz betinshe *gáp* dúziwdi tapsıradı.

Bunday jumıs túrleri orınlangannan soń oqıwshılar “*sóz*”, “*gáp*” degen túsinikti túsiniw, uǵıp aladı hám onnan erkin paydalana aladı.

Gáp haqqında túsinikti túsindiriw barısında soraw qoyıw máselesine ayırıqsha dıqqat awdarıw lazım. *Gáp* dúziw barısında muǵallım hár túrli didaktikalıq materiallardan, úy hám jabayı haywanlardıń súwretleri, haywan hám quslardıń sestı shıǵatuǵın reńli kitaplardan, diafilmlerden, oyınshıqlardan hám kórgizbe qurallardan keńnen paydalanıp oqıwshılarǵa túsiniwli, kúndelikli turmısta paydalanıp júrgen sáylem hám *gáplerdi* dúzse maqsetke muwapıq boladı.

Joqarıda kórsetilgen *gáp* dúzilisin oqıwshılar tolıq meńgergennen soń, usı taqılettegi eki sózden ibarat bolǵan *gáp* túrlerin úyretse boladı. Mısalı: *Malika keldi. Shaxrux oqıdı. Júzim pisti. Muǵallım jazdı.*

Bulardı úyretiw arqalı ótilgen gáp úlgisin bekkem úyretip ǵana qoymastan, al oqıwshılardıń bul arqalı jańa sózlerdi meńgeriwine keń múmkinshilikler jaratıladı.

Baslawıshı – almasıq, bayanlawıshı – atlıqtan jasalǵan eki sózden ibarat bolǵan gáplerdi úyretiw:

Bul – kitap.

Ol – mashın

Bul dápter

Ol – quwırshaq

Bul – Shaxrux

Ol - bala

Mınaw – qálem

Anaw – bala

Gápler *Bul ne?*, *Bul kim?*, *Ol ne?*, *Ol kim?*, *Mınaw ne?*, *Mınaw kim?*, *Anaw kim?*, *Anaw ne?* degen sorawlar arqalı gúrrińlesiw, dialog túrinde ótkeriledi.

Soraw-juwap úlgileri:

- *Bul ne?*

- *Mınaw ne?*

- *Bul - kitap.*

- *Bul - qálem.*

- *Bul kim?*

- *Anaw kim?*

- *Bul Shaxrux.*

- *Ol Malika.*

Bunday gáplerdegi baslawısh hám bayanlawıshtıń arasında dawıs irkilisin, pawza jasap aytıwǵa hám oǵan oqıwshılardı shınıwtırıwǵa ayrıqsha dıqqat awdarılıwı lazım. Sonday-aq usı tiptegi gáplerdi úyretiw ushın sabaqta (ekskursiyada) zatlardıń ózlerinen (nusqasınan) paydalansa boladı.

Bul jerde “sóz” degen termindi de túsindirip ketse maqsetke muwapıq boladı. Bunıń ushın “*Bul ne?*”, “*Bul kim?*” degen sorawlar arqalı zatlardıń atları izbe-iz ataladı, bunı ne deymiz? bunı sóz deymiz degen tárizde túsinipler beriledi.

Baslawıshı – atlıq, bayanlawıshı – kelbetlikten jasalǵan eki sózden ibarat bolǵan gáplerdi úyretiw: *Paxta aq. Klass taza. Kún jıllı. Taw biyik. Shaxrux tártipli bala. Malika jaqsı qız.*

Bunday taqılettegi gáplerdi úyretkende salıstırıw metodınan qollansa boladı. Bunıń ushın mınaday úlgige qarama-qarsı mániles gápler dúzilse boladı:

Qar aq.

Kómir qara.

Eshki úlken.

Ilaq kishkene.

Sabaqta qollanılatusın soraw-juwap úlgileri:

Alma qanday?

- Quwırshaq qahday?

Alma qızıl.

- Quwırshaq sulıw.

Bayanlawıshı orın sepligindegi atlıqtan jasalğan eki sózden ibarat bolğan gáplerdi úyretiw:

Anam úyde. Ağam jumısta. Úkem oqıwda. Kitap sumkada. Alma tabaqta. Úyrek kólde.

Sabaqta qollanılatusın soraw-juwap túrleri:

Apam qay jerde?

- Úyrek qayda?

Apam úyde.

- Úyrek kólde.

Bir baslawıshqa hár túrli sózden jasalğan baslawıshlardı tawıp qosıp eki sózden ibarat bolğan gáplerdi qurastırıp aytıwğa úyretiw:

Qus ushti.

Qoy mańıradı.

Alma pisti.

Samolet ushti.

Eshki mańıradı.

Awqat pisti.

Kitap taza.

Ağam úyde.

Muğallım keldi.

Bólme taza.

Apam úyde.

Qonaq keldi.

Sawat ashıwğa úyretiwdiń tayarlıq dáwirinde balalar ushın oyın tiykarǵı isketliklerdiń biri. Sonlıqtan balanıń oyinga bolğan mıtájligin, talabın esten shıǵarmay, onı oqıw iskerligine, oy miynetine májbúrlep tartıwğa bolmaydı. Demek, mektepte, ásirese sawat ashıwğa úyretiwdiń tayarlıq dáwirinde oqıw menen oyın iskerligi birge alıp barılıwi lazım. Bul dáwirde oyın túrin sabaqtıń temasınıń mazminına say ótkeriw kerek. Mısalı, “*Kim kóp sóz tabadı?*”, “*Ne mańıradı?*”, “*Ne ushın?*” h.t.b. didaktikalıq oyınlar shólkemlestirilip balalardıń sózlik qorın bayıtıp, sóz hám gáplerdiń mánisin túsiniwge kómeklesip, olardıń oylaw qábiletin rawajlandıradı.

“Álipbe”de eki sózli gápler jasawğa arnawlı materiallar berilgen. Mısalı:

10-31 betlerde alma, almurt, nan, pıshıq, tıshqan, tawıq, qoraz, qoyan sózlerin qurastırıp *Bul – alma, Bul – almurt, Alma – qızıl, Bul nan, Nan – mazalı, Minaw – pıshıq, Pıshıq miyawladı, Ol qoyan, Qoyan qorqaq, At shaptı, Dáp domalaq* usağan eki sózli gápler qurastırsa boladı. Sol sıyaqlı 15, 19, 23, 38 betlerde berilgen pıshıq, qoy, at, ilaq, ğazlardıń súwretleri boyınsha: *Pıshıq miyawladı. Ğaz júzedi. Qoy jayıldı. Ilaq mańıraydı. At jayıldı* sıyaqlı ki sózli gápler dúzip aytıwǵa boladı.

Solay etip, balalar eki sózli gáplerdi qurastırıp aytıwǵa úyrenkennen soń, oqıwshıda “*gáp*” haqqında túsinik tolıq qalıpleseı. Bul úsh, tórt hám onnan da kóp sózden ibarat gáp dúziwge múmkinshilik beredi.

Úsh, tórt hám onnan da kóp sózden ibarat gáplerdi oqıwshılar “Álipbe” sabaqlıǵı materialları boyınsha gúrriń ótkeriw barısında tanısadı. Bunda soraw tapsırmalardıń járdeminde, súwret boyınsha gáp qurastıradı.

Quramında sózdiń sanı ekiden kóp gápler kóbinshe “Álipbe”de berilgen syujetli súwretler boyınsha dúziledi. Mısalı, sabaqlıqtıń 14, 22, 31,35,40 betlerindeki syujetler boyınsha *A-na, nan al. O-tar, ot or. Bul to-rı at. O-raz sa-zan al. Pat-pa, Sa-par a-qıl-lı ba-la-lar* sıyaqlı úsh, tórt sózli gápler qurastırıp, oqıwshılardı baylanıslı sóylewge tayarlawǵa boladı.

Keyingi sabaqlarda oqıwshılar sóz degen túsinik arnawlı tanıstırıladı. Joqarıda atap ótkenimizdey, “*sóz*” degen túsinik penen oqıwshılar gáp qurastırıp sóylewge úyreniw barısında tanısa baslaydı. Óytkeni bul eki túsinikti bir-birinen ajıratıp túsendiriw múmkin emes, sebebi gáp sózlerden jasaladı.

“*Sóz*” degen túsinik balalarǵa ámeliy jol menen túsendiriledi. Bul degenimiz balalarǵa baǵdarlama, jobaǵa tiykarlanbay, al olardıń óz turmıs tájiriyesinde úyrenen bilimine súylene otırıp, zatlardıń óz nusqası, súwretlerdi kórsetiw arqalı gúrrińlesip tanıstırıw. Bul metodta túsendiriwdiń mazmunı – oqıwshıǵa burınnan tanıs dúnya arqalı úyretiwde ámelge asadı. Bul jerde muǵallım tek dawıslap aytıp anıqlıq kirgizip, juwmaqlap beredi. Sol arqalı balalar jańa

bilimge qaray alğa ilgerileydi.

Sóz degen termindi úyretiw oqıwshılardı tanıw zatlardı kórsetip, olardıń atların ózlerine aytırıp arqalı túsindirip, hár bir gápte neshe sóz bar ekenin anıqlatıp arqalı bekkemlenip baradı.

Muğallım *Bul ne?, Bul kim?* degen sorawlardı berip, jeke zattıń súwretin yamasa oyınshıqtı kórsetedi. Olar bul súwret hám oyınshıq boyınsha olardıń atın aytadı, sebebi balalar bul zatlardıń atların burınnan biledi. Muğallım bul jerde oqıwshılardıń juwaplarınan soń, mine usı zatlardıń atlarınıń hár qaysısın sóz deymiz (*alma-sóz, ana-sóz, at-sóz*) degendi ğana aytadı, dep olardı bulardıń bárin burınnan biletuğının da ayıp ótedi. Bul jerde muğallım *Qáne kim qanday sóz aytadı? Miyweler, quslar, haywanlar haqqında sóz aytıń? Kim bala (qız) atların tez aytadı?* usáğan didaktikalıq oyınlar shólkemlestirse de boladı yamasa tapsırmalar beriw lazım. Bunnan tısqarı muğallım oqıwshılardı komandağa bólip hár qaysısına tapsırma berip “Aqılıy hújim”, “Klaster” h.t.b. pedagogikalıq texnologiya usılınan paydalansa da boladı. Muğallım hár komandanıń balalarına toptı ılaqtırıp “Miyweler” degende toptı qaqsıp alğan bala *alma* dep toptı ekinshi balağa ılaqtıradı, oyın usılay dawam etedi qaysı komanda kóp sóz tapsa, sol komanda jeńimpaz boladı. “*Kim kóp (úsh, tórt) sóz qurastıradı?*”, “*Kim kóp biledi?*”, “*Tiri sózler*”, *Pazılbek sen tórt sóz jasa ...* degen sıyaqlı tapsırmalar beriw kerek. Álbette balalar bunday tapsırmalardı tez hám ańsat orınladı, sebebi hár qanday tapsırmanı oyın túrinde alıp barılsa balalar onı tez hám ańsat meńgeredi hám orınladı. Bunnan tısqarı bul sózlerdiń bári balalardı tanıw kúndelikli turmısta ushırasıp júrgen sózler.

Burın ótken sabaqlarda úyrengen gáp úlgilerinen sóz dizbegin quraw jumısları dawam etip alıp barıladı. Bul dúzilgen gápte neshe sóz bar ekenligin anıqlawdı dawam etip, sózlerdiń gáptegi ornalasıp tartıbin awızsha aytqızıp arqalı balanıń bilim hám túsiniğın tekseredi. Solay etip, *Gápte neshe sóz bar?* (birinshi sóz *ana*, al ekinshi sózdi óziń ayt ne ...) degen soraw-tapsırmalar beriw menen

birge pedagogikalıq texnologiya usılları bolǵan “Klaster”, “Aqılıy xújim”, “B.B.B”, “Sóz oyını”, “Blis-soraw”, “Balıq skeleti”, “T-sxeması” interaktiv usıllarınan paydalanıwı lazım.

“Álipbe” sabaqlıǵında berilgen súwretlerdiń astına gáp hám ondaǵı sózlerdi bildiretuǵın arnawlı sxemalar berilgen. Hát bir sóz uzınsha tik tórtmúyeshlik (tuwrımúyeshli) sızıqlar menen belgilengen (□-□). Mısalı, sózde úsh sóz bolsa, onıń sxeması úsh ret uzınsha tik tórtmúyeshlik sızıqlar menen beriledi.

Gáp hám onıń sxemaların awızsha gáp qurastırıw barısında oqıwshıladǵa sızdırıp orınlatıw lazım boladı.

“Gáp”, “sóz” haqqında oqıwshılar elementar maǵlıwmatqa iye bolǵannan soń, “*buwın*”, “*ses*” degen túsinikti túsendiriwge ótse boladı.

Sózde neshe buwın bolsa, demek onı sonsha ret bólip aytıwǵa boladı. Solay etip, buwın degen túsinikti túsendiriwdiń nátiyjeli usılı - sózdi ámeliy is júzinde buwınlap aytıwǵa úyretiw. Bunıń ushın muǵallimniń ózi aldın ala sózdi buwınlap anıq etip aytadı, mısalı: *ba-la*. Sózdiń buwınǵa bólingen hár bir bólegin ayqınlastırıw ushın muǵallimge qosılıp pútin klass bul buwınlardı xor bolıp aytıwı lazım. Bunnan soń hár qıylı pedagogikalıq usıllar hám didaktikalıq oyunlar menen birge soraw-juwap arqalı tómendegidey jumıs alıp barsa boladı.

Muǵallım: - *Bala sózin bizler házir eki bólip ayttıq. Sózdiń bólegi qaysı?*

Oqıwshılar: - *Sózdiń birinshi bólegi, -ba - dep ayttı.*

Muǵallım: - *Ekinshisi qanday?*

Oqıwshılar: - *la, - dep juwap beredi.*

Muǵallım: - *Bulardı qosıp aytsaq qanday sóz jasaladı?*

Oqıwshılar: - *bala* degen sóz jasaladı, dep juwap beredi.

Sabaqtıń sońında muǵallım mınaday juwmaq jasaydı: *Hár bir sózdi bólip-bólip aytsaq boladı. Sózdiń hár bir bólegin bunnan bılay bizler buwın dep aytatuǵın bolamız.*

Usınday jol menen “*buwın*” degen termin balalardıń ańına sińdiriledi. Endi

oqıwshılar sózlerdi bólip aytqanda buwıńǵa bólip aytamız, deydi. Álbette bunı muǵallım hár sabaqta qadaǵalap barıwı lazım.

Solay etip, usı jol menen hár túrli buwıńǵa iye sózler, álbette balalarǵa tanıs, kúndelikli turmısta kórip júrgen ańsat sózler buwıńǵa bólinip talqılanıp shınıǵıw jumısları alıp barıladı.

Sózlerdi buwıńǵa bólip úyretiw barısında mektep tájiriyesinde qollanılıp júrgen dástúriy bolǵan usıl - sanaw usılın túsindiriwde muǵallım tómendegi usıllardan paydalansa boladı:

- ✚ sózdiń hár buwının ruchka yamasa qálem menen stoldı áste taqıldatıp urıp belgilew;
- ✚ sózdiń hár buwının qol shappatlaw, barmaqlardı búgip sanaw arqalı belgilew;
- ✚ qoldıń sırtın iyektiń astına qoyıp, sózlerdiń buwın qurılısın anıqlaw (sózde qansha buwın bolsa, iyek sonsha ret ashıladı hám qoldıń astına kelip tiyedi);
- ✚ qoldı siltew, fishkilerdi aldına qoyıp shıǵıw h.t.b. paydalanıwǵa boladı. Bunnan tısqarı buwın oyının alıp barsa boladı.

“Álipbe”de sózdi buwıńǵa bóliwde hár bir buwındı joqarıda sózlerdi úyretkende paydalanılǵan uzınsha tórtmúyeshlikler arqalı belgilenedi. Mısalı: □-□ mek-tep, □-□-□ o-qıw-shı. Bunday tórtmúyeshlikler seslerdi belgilegende de qollanılardı, lekin seslerdi belgileytuǵın tórtmúyeshlikler buwındı belgileytuǵın tórtmúyeshliklerge qaraǵanda kishkene boladı, al buwındı belgileytuǵın tórtmúyeshlikler uzınlaw sozılıńqı tuwrımúyeshlikke uqsas boladı.

Tayarlıq dáwirinde oqıwshılar “ses” degen túsinikti túsiniw, gey bir ańsat sózlerdiń quramındaǵı dawıslı, dawıssız seslerdi ajrata alatuǵın bolıwı lazım. Sesler haqqında túsinikti tolıq meńgeriw álipbeni úyretiwge shekemgi dáwirde orınlanadı.

“Ses” degen túsinikti túsindiriwde tómendegi ámeliy usıllardı qollansa

boladı:

➤ Sózden jeke dawıslı sestı bólip alıp aytıw. Bunıń ushın birinshi buwını jeke dawıslıdan ibarat bolǵan sózler alınadı: *a-ta, a-na, a-pa, a-la, á-je, á-ke, e-tik, e-rin, e-liw, o-raq, o-tın, ó-giz, u-ya, u-zaq, ú-ki, ı-dıs, i-ni*.

Eki sesten ibarat bolǵan ashıq buwınlı sózdegi dawıssız sestı tabıw. Bul jerde eki túrli jumıs júrgiziledi:

➤ dawıssız sestı hár bir sózdegi bir buwında qaytalap barıw: *ba-la, da-la, qa-la, sha-la, ja-la*.

➤ dawıssız sestı sózdegi hár bir buwında hár túrli etip beriw: *sha-na, ke-me, ta-ra, ar-na, ta-ba, da-na, to-ri, sa-ri, sa-ǵa, al-ma*.

Eki sesten quralǵan sózdegi dawıssız sestı tabıw. Bul usılda eki túrli shınıǵıw orınlansa boladı:

➤ sózdi bir dawıssız hárip penen juwmaqlanatuǵın etip beriw arqalı: *at, ot, ót; or, er, ur, úr; al, ol, el, il, ul; as, es, is, ıs*.

➤ sózdiń dawıssız sestin hár túrli etip beriw arqalı: *at, er, aq, as, ot, al, ar, aw, un, az, ay, in*.

Bunnan tısqarı bul dáwirde oqıwshılardı jazıw jumısına tayarlawǵa ayrıqsha dıqqat awdarıladı. Bunday jumıstıń túrlerine tómendegiler kiredi:

- hár túrli erkin sızıqlar arqalı naǵıslar, sızıqshalar sızdırıw;
- tiykarǵı hárip elementlerin sızıwǵa shınıqtırıw;
- baspa háripler menen, kubikler menen tanıstırıw, baspa háriplerdi hám ápiwayı ańsat jazılatuǵın háriplerdi, sózlerdi jazdırıw.

Bunıń ushın muǵallım eń dáslep balalardıń dıqqatin tárbiyalawı tiyis. Bul dáwirde kóbinshe olardıń dıqqatı turaqsız bolıp, olar tez sharshaydı, sabaqta bir qalıpte qáddi-qáwmetin uslap uzaq waqıt shıdap otıra almaydı. Sonlıqtan muǵallım sabaqtı shólkemlestiriwde ayrıqsha sheberlik kórsetip hár qıulı oyın hám kórinislerden, pedagogikalıq texnologiyanıń interaktiv metodlarınan keńnen paydalanıwı tiyis. Sebebi jańa mektep turmısına kirisip, ele aqıl-oyı oyında bolǵan

balalar birden qatañ mektep tártibine kónbewi múmkin. Sonlıqtan muǵallım bul dáwirde balardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın páseytip almawı ushın hár tǵrli jumıs túrlerin tez-tez almasırap, oqıwshılardıń dıqqatın ózine tartıp, olardıń basqa nárseler menen shuǵıllanıwına, zerigip ketiwine hasla jaǵday tuwǵızbawı dárkár.

Bul dáwirdiń jáne bir ózgesheligi sonnan ibarat: balalar birinshi ret klaslas joldasları, klass, mektep hám ondaǵı tártip penen tanısadı, olar jámáát bolıp jumıs islewdi úyrenedi. Al muǵallımniń bolsa bul dáwirde birinshiden, óz oqıwshılarınıń minez-qulqın, júris-turısın, neni súyip, nege qızıǵatuǵınlıǵın, qábiletin, óz-ara qarım-qatnasın, bilimin, ou-órisin, til baylıǵın sabaq barısında anıqlap, soǵan sáykes is jobasın qayta qarap, oǵan tiyisli ózgerisler kirgizedi; ekinshiden, olardıń ata-anaları hám tuwǵan-tuwısqanları, dosları menen jaqınnan tanısıp, olar menen islesiwdiń tiyimli jolların belgilep aladı.

Balalar bul dáwirde ámeliy jol menen gáp, sóz, buwın hám ses haqqında dáslepki túsinik aladı.

Muǵallım oqıwshılardıń oy-órisin keńeytiw, til baylıǵın arttırıw ushın balalardıń óz turmısınan alınǵan temada gúrrińlesiwler júrgiziwi, olarǵa túsinikli ertek, gúrriń, taqmaq, naqıl-maqal, jańıltıw hám jumbaqlar aytıp, oqıp beriwi tiyis. Soń olardıń mazmunı haqqında aytısadı, súwretler boyınsha gúrrińlesedi h.t.b.

Balalar gáp, sóz tuwralı túsinik algannan soń sózlerdiń buwın dúzilisin úyreniwge ótedi. Muǵallım balalarǵa súwretlerdi kórsetip zatlardıń atların buwınǵa bólip aytıp shıǵadı, keyin oqıwshılarǵa tákirarlatadı. Solay etip balalar sózlerdiń buwınlardan turatuǵınlıǵın túsinip aladı. Bul haqqında joqarıda tolıq maǵlıwmat berip ótken edik. Sonıń menen birge sózdi buwınlarǵa bóliwde hám buwınlardıń birigiwinen sóz jasalatuǵının oqıwshılarǵa túsindiriwde qollanılatuǵın shınıǵıwlardıń biri adam atların, klasstaǵı oqıwshılardıń atların buwınlarǵa bólip, biriktiriw usılı bolıp tabıladı. Misalı: muǵallım *Ma-li-ka* degen qızdıń atın buwınǵa bólip aytadı. Balalar birinshi, ekinshi hám úshinshi buwınlardı anıqlaydı.

Muğallim: - *Shaxrux* degen sózde neshe buwın bar?- dep soraydı. Balalar bul sózdi buwınlarğa bólip, birinshi hám ekinshi buwınını qaysı ekenligin anıqlaydı. Bunnan soñ muğallim balalarğa ózleriniń atların buwınğa bóliwdi usınadı. Muğallim oqıwshılardıń juwapların tıńlap qáte jerleri bolsa dúzetip baradı. Soñ muğallimniń ózi sózdiń birinshi buwının aytıp balalarğa oğan tiyisli buwındı qosıp adam atların jasap sózdi dawam etiwdi usınadı. Usı taqılette basqa da shınıǵıwlar islese boladı.

Bunnan tısqarı “Oylap tap” hám baqqa da didaktikalıq oýınlardan paydalansa boladı. Muğallim sózdiń birinshi buwının aytadı, balalar onıń keynine hár túrli buwınlar qosıp, muğallimniń oýındaǵı sózdi tabıwı kerek. Mısalı: muğallim *ta* deydi, balalar birinshi buwını *tadan* keletuǵın bir neshe sózlerdi aytadı: *ta-maq, ta-baq, ta-ba, ta-za, ta-ra, ta-raq, Ta-za-bay, Ta-ma-ra h.t.b.*

Bunday shınıǵıw hám didaktikalıq oýınlar balalardıń sóz qurılısı hám sózdiń buwınnan turatuǵınlıǵın jaqsı ózlestiriwine, yadında bekkem saqlawına tolıq múmkinshilik beredi.

Muğallim sesler tuwralı túsinikti de joqarıda atap kórsetip ótken usıllarda úyretedi. Álbette bul usıllardan paydalanıw jaqsı nátiyjeler beredi, mısalı: muğallim qolına kishkene dápti uslap turıp onı bir neshe ret urıp jiberedi. - *Ne esitip tursızlar?*, dep soraydı. Balalar *dáptiń sestin esitip turmız*, - dep juwap beredi.

Al endi *neniń sestin esitip tursızlar?* - dep muğallim qálemi menen stoldıń ústin taqıldatadı. Balalar *qálemniń tıqıldısın esitip turǵanın* aytadı.

Balalar, dalaǵa qulaq salıńlar, *neniń sestin esitiledi?*

Mashinanıń sestin, avtobustıń (arbanıń, traktordıń) sestin esitiledi, - dep balalar juwap beredi.

Pıshıq yamasa iyt ashıwlanǵanda qanday ses shıǵaradı?

R ... r.... r.... rrr.

Mine, balalar bizler dógeregimizdegi qorshaǵan zatlardan hár túrli sesler

esitemiz. Bizlerdiń sózlerimiz de usınday seslerden turadı.

Dawıslı hám dawıssız seslerdiń bir-birinen ayırmashılıǵına da ayırıqsha itibar berip túsindirip barıw shárt. Birinshi sestı tallaǵannan soń ekinshi, úshinshi seslerdi tallap oqıwshılardıń ózlerine yadın óz betinshe birinshi dawıslı seske sóz qurastırıwdı tapsırıw kerek. Birinshi dawıslı sestı bólip alıw ańsat hám olar báhá dara ayıladı. Mısalı: *a-na, a-ta, A-nar, O-tar, O-ral* h.t.b. Soń balalarǵa ózleriniń atlarındaǵı seslerdi aytıwǵa usınsa boladı.

Bul jasta oqıwshılardıǵa muǵallimniń aytqanların tıńlap, onı uǵıp alıp, keyin baylanıslı sóylewge úyretiwdi baslawı tiyis. Ol ushın muǵallım hár túrli qısqa ertek, qosıq hám súwretlerden paydalanıw balalardıń til órisin ósiriwde úlken áhmiyetke iye. Muǵallım súwretler menen islesiw arqalı oqıwshılardıń sóylew hám esitiw qábiletligin rawajlandırıp ǵana qoymastan, al olardıń kóriw sezimlerin de ósiredi. Balalardıń tili hám oy-órisin, logikalıq oylaw qábiletligin ósiriw ushın gúrrińlesiw, soraw-juwap, ertek, gúrriń, qosıqlardı kórkemlep aytıw yamasa oqıw, oqıwshılardıń kórgen bilgenlerin ózlerine sóylep bergiziw, yadın qosıq ayttırıw hám taǵı basqa da usıllar qollanıladı. Mısalı, muǵallım dáslepki waqıtları balalar menen tanısıw maqsetinde soraw arqalı olardıń atın, familiyasın, jasın, turatuǵın jerin, kóshesin, ata-anasınıń kásibin, isleytuǵın jerin hám óziniń qanday ertek, qosıq, naqıl-maqal hám jańıltıwshı biletuǵınlıǵın anıqlaydı. Sonıń menen birge sóylew tiliniń qanday dárejede rawajlanǵanın da anıqlaydı. Ásirese, bul waqıtta oqıwshılardıń oy-órisin hám tilin ósiriwde gúrrińlesiw metodı ayırıqsha orın iyeleydi.

Muǵallım belgili bir temada balalar menen gúrrińlesip olardıń oy-órisi, bilimi hám sóylew tiliniń qanday dárejede ekenligi menen tanısadı, soń bul arqalı óz jumısın belgili bir maqsetke baǵdarlap baradı. Hár túrli temalarda gúrrińlesiw nátiyjesinde balalardıń oy-órisi keńeyip, sózlik qorı bayıp, durıs hám mádeniyatlı sóylew kónlikpeleri qalıpleseı. Mısalı: muǵallım oqıwshılar menen birinshi kúni mektep, klass, ondaǵı tártip qaǵıydalar haqqında, oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq

qádeleri, kún tártibi, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń gárezsizlik bayramı, bilimler kúni h.t.b. haqqında gúrrińlesedi.

Muğallim súwretler boyınsha gúrrińlesiwdi de joqarıdağı usıllarda ótkeredi. Mısalı: sabaqta “Biziń shańaraq” degen úlken plakat penen isleskende muğallim balalarǵa súwretke jaqsılap dıqqat penen qarap alıwdı tapsıradı. Keyin muğallim soraw-juwap arqalı súwrettiń mazmunın anıqlaydı hám onı balalarǵa túsindiredi. Bunnan soń muğallim oqıwshılardıń ózlerinen ata-analarına qáytip kómeklesetuǵını haqqında aytıp beriwdi tapsıradı hám kishilerge gamxorlıq, úlkenlerge húrmet-izzet h.t.b. haqqında etikalıq gúrrińlesiw ótkeredi. Muğallim bul jerde etikalıq temaǵa arnalǵan bir gúrriń yamasa qosıq oqıp berse de boladı. Bul temaǵa baylanıslı basqa da súwretlerdi kórsetip gúrrińlesiw ótkerse de boladı. Ol muğallimniń tańlap alǵan jumıs usılına baylanıslı. Degen menen qaysı usıldı qollansa da balalar súwretlerdiń tiykarǵı mazmunın túsiniپ, baylanıslı sóylep bere alatuǵın dárejede bolıwı hám olardıń oy-órisin keńeytip, sózlik qorın bayıtıp barıwı tiyis. Ásirese súwretlerdi izbe-iz birimlep kórsetken sabaq qızıǵarlı bolıp ótedi, sebebi balalar endi ne bolar eken? dep kelesi súwretti asıǵıslıq penen qızıqsınıp kútedi.

Ertek, gúrriń hám qosıqlardı kórkemlep oqıǵanda olarda ushırasatuǵın balalardıń túsiniwine qıyın geypara sózler hám sóz dizbekleri (arxaizm sózler, idiomalar, naqıl-maqallar h.t.b.) oqılmastan burın yamasa oqılǵannan soń túsindiriledi. Eger ertek, gúrriń, qosıqtı aytıp bergende yamasa oqıp atırǵanda qıyın, túsiniksiz sózler túsindirilse balalardıń dıqqatı basqa jaqqa awıp ketiwi de múmkin. Bunday sabaqlarda ertek, gúrriń, qosıqlardı ekranda kórkem sóz sheberleriniń atqarıwında kórsetse, magnitofonda esittirse, stol ústi yamasa quwırshaq teatrlarınan, saxnalastırılǵan oyınlardan muğallim sabaq barısında sheber paydalansa, bul jaǵday olardıń tiykarǵı mazmunın, ondağı qaharmanlardıń is-háreketin oqıwshılardıń anagurlım tez hám jaqsı ózlestiriwine tiykar saladı.

Ásirese muğallim sabaq barısında úyretilgen ertek, gúrriń, qosıqlardıń,

naqıl-maqal hám jumbaqlardıń tárbıyalıq áhmiyetine ayrıqsha dıqqat awdarıwı lazım. Olar balalardıń adamgershilik qásiyetlerin, miynet súyiwshilik hám patriotlıq sezimlerin, ádep-ikramlılıq hám ruwxıylıq pazıyletlerin tárbıyalawı tiyis.

Oqıwshılardıń oy-órisin, tapqırılıgın, logikalıq oylawın ósiriwde, til baylıgın, sózlik qorın bayıtıwda hám baylanıslı, mádeniyatlı sóylewde, sózlerdi durıs hám anıq aytıwǵa úyretiwde qısqa qosıq, jumbaqlar, naqıl-maqal hám jańıltıwshılar yadlatıwdıń áhmiyeti júdá úlken. Bul ushın muǵallım balalardıń neni yadlaytuǵının, onıń tiykarǵı mazunın, qalay oqıw kerekligin (tonın, tempin, ritmin), qoyılatuǵın sorawlardıń túrlerin, oqıwshılardıń mánsi túsiniksiz sózlerdi túsindiriw jolların h.t.b. islenetuǵın jumıslardıń xarakterin anıqlap, aldın-ala jobalastırıp alǵanı maqul. Sonıń menen birge logikalıq shınıǵıw hám sózlik jumısları bir biri menen tıǵız baylanısta alıp barıladı.

Balalar óz dógerindegi zatlardı toparlarǵa (mısalı: *kiyimler, oynıshıqlar, oqıw quralları, úy hám jabayı haywanlar, quslar, ósimlikler* h.t.b.) bóliwdi, keńisliktegi zatlardıń kólemin, alıs-jaqınların, olardıń túr-túsin, waqıt belgilerin ayırıwdı úyrenedi hám ulıwmalıq túsiniklerdi meńgeredi.

Bul dáwirde oqıwshılardı shólkemlestiriw, tártipke salıw, mekteptiń ishki hám sırtqı jaǵdayları menen tanıstırıw, mektepte, klassta hám basqa da jámiyetlik orınlarda ózin tutıw hám uslay biliw, jámaát bolıp jumıs islew, adamlar menen durıs qarım-qatnas jasay biliw h.t.b. ádep-ikramlılıq etiketleriniń minez-qulıq normaların bodırıw jumısları alıp barıladı.

Juwmaqlap aytqanda, bul dáwirde balalar tómendegi kónlikpelerdi ózlestiriwi tiyis:

- Balalar sóylegende tekstti gáplerge, gápti sózlerge, sózdi buwınlarǵa, buwındı seslerge ayırıwdı hám olardı qayta biriktiriwdi biliwi tiyis.
- Úlken bolmaǵan ertek, gúrrińlerdi hám óziniń kórgenlerin, bilgenlerin óz betinshe baylanıslı sóylep beriwi lazım.
- Kishkene kólemli qosıqlardı yadqa aytıp beriwi kerek.

- Muǵallimniń sorawlarına tolıq hám durıs juwap beriwdi úyreniwi dárkár.
- Jası úlken, jası kishi hám joldasları menen ádep-ikramlılıq etiketlerin saqlap qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydalarına say mádeniyatlı qarım-qatnasta bolıp sóylesiwdi biliwi shárt.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbe sabaqlıǵınıń tiykarǵı wazıypası nelerden ibarat?
2. Álipbede seslerdiń (háriplerdiń) jaylasıwında burınǵı álipbelerge qaraǵanda ózgerisleri qanday?
3. “Álipbe”de súwret boyınsha jumıs qalay alıp barıladı?
4. “Álipbe” sabaqlıǵındaǵı materiallarınıń tiykarǵı wazıypalardı neler?
5. Álipbeni oqıtıw dáwirinde balalar oqıwǵa úyretiwdiń eń tiykarǵı wazıypası qanday?
6. “Álipbe” sabaqlıǵı boyınsha sawat ashıwǵa úyretiw neshe dáwirge bólinidi?
7. Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwirinde qanday jumıslar alıp barıladı?
8. Álipbege shekemgi dáwirdiń maqseti nelerden ibarat?
9. Álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dáwiri oqıw baǵdarlama boyınsha neshe háptege bólinedi hám neshe saat ajratılǵan?
10. Álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dáwirine qoyılatuǵın tiykarǵı baǵdarlama talapları qanday?
11. “Gáp”, “sóz”, “buwın”, “ses” degen túsiniklerdi úyretiw tártibin aytıp beriń.
12. Álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dáwirde balalar qanday kónlikpelerdi ózlestiriwi tiyis?

Álipbeni oqıtıwdıń álipbe dáwiri

Tiykarında álipbeni shártli túrde tórt basqışqa bólip ótemiz. Bundaǵı tiykarǵı basshılıqqa alatuǵınımız - jeńilden awırǵa qaray degen princip. Sebebi, joqarıda atap ótkenimizdey, mektepke jańa kelgen balalardıń oqıw isine tanıs emesligi, oǵan kónligiwiniń, tájiriybesiniń joqlıǵı názerde tutıladı. Sonlıqtan, tayarlıq dáwirinde alǵan kónligiw tájiriybelerine súyene otırıp, sonıń dawamı sıpatında turaqlı túrde is alıp barıw ǵana jaqsı nátiyje beredi. Bul dáwirde tiykarınan birinshi maqsetimiz balalardı oqıw, jazıw, sóylewge úyretiw hám sol jumıslar ústinde jas balalardı tárbiyalaw wazıypası turadı. Bul bılayınsha qaraǵanda ańsat is bolıp kóringeni menen, negizinde eń qıyın is retinde qarap, dáslepki hárip úyretiwden baslap balalardı sanalı meńgerip barıwına jaǵday tuwdırıw zárúr. Bul ushın dáslep aytıluwı menen esitiliwi arasında parıq joq dawıslı seslerden, keyin oǵan qosıp sóz dúziwge qolaylı dawıssız seslerden úyretiwdi baslaw názerde tutıladı. Bul dáwirde oqıtıwdıń tiykarǵı metodı - analiz-sintez bolıp esaplanadı.

Balalardı oqıw jazıwǵa úyretiwde muǵallimniń birden-bir quralı-álipbe. Usı arqalı ol balalardıń sawatın ashadı, oqıw-jazıwǵa úyretedi, oy-órisin, tilin, sózlik sapasın bayıtadı. Sonlıqtan da muǵallım «Álipbe» kitabınıń dúzilisin, onıń ilimiy tiykarların, álipbe menen islesiw jolların jaqsı biliwi shárt.

«Álipbe» kitabındaǵı materiallar balalardı sanalı, erkin oqıw hám háriplerdi, sózlerdi, gáplerdi, qısqa tekstlerdi jazıw kónlikpelerin boldırıw menen birge oqıwshılardıń oy-órisin, tilin rawajlandırıw, olar menen bilim hám tárbiyalıq xarakterdegi gúrrińlesiwler júrgiziw maqsetinde baǵıt alınǵan. Álipbedegi suwretler balalardıń berilǵan sorawlarǵa durıs juwap beriwine, zatlardı, qubılıslardı óz-ara salıstırıp, toplastırıwına, zatlardıń atların oylap tawıp gáp qurastırıwına, baylanıslı kishigirim gúrriń dúzip sóylep beriwine hám jazıwına material beredi.

Álipbedegi hámme materiallar balalardıń jas ózgesheliklerine, túsiniwine qabil etiwine sáykes jaylastırılıp, izbe-iz berilgen jáne olardı oqıwshılardıń ózlestiriwiniń konkretlilik, kórgizbelilik jaǵı da esapqa alınǵan.

Úyretetuǵın ses hám hárip hár túrli, birdey buwınlarda, sózlerdin basında, ortasında hám aqırında berilip, qollanıw usılları keń mısallar menen bekkemlengen.

Álipbede qatarдаǵı sózlerdiń uyqasımli keliwine hám hárip jáne buwın qosıw arqalı jańa sózler jasaw usılına hár tárepleme orın berilgen. Máselen: *tal-mal, sal-qal, ol-qol, or-orta, aq-aqsha*.

Qatarдаǵı berilgen sózlerdiń buwın qurılısınıń tómenдеgi tekstte ushırasatuǵın sózlerdiń buwın túrlerine sáykes keliwine ayrıqsha kewil bólingen. Bul jaǵday balalardıń teksti onshelli qıylanbay oqıwına múmkinshilik beredi.

Álipbede baylanıslı tekstlerdi kóbirek beriwge kewil bólinip, olarda ótiletuǵın sestıń (háriptıń) hár qıylı poziciyada jiwi keliwi esapqa alınǵan. Bunday tekstler, *birinshiden*, balalardıń baylanıslı sóylew kónlikpeleriniń artıwına tiykar jasasa, *ekinshiden*, tekstlerdiń mazmunın turmıstıń hár qıylı tarawlarınan maǵlıwmat berip, bilimin kóteredi hám muǵallıngede tárbiyalıq jumıslardı belgili bir temaǵa baylanıslı júrgiziwine tolıq jaǵday jasaydı.

Kitapta balalardıń ózinshe oylanıp hár qıylı jumıslardı atqarıwına arnalǵan materiallar jiwi ushırasadı. Máselen, ayırım suwrettiń astındaǵı qaldırılıp ketken buwınlardı oylap tawıp, zattıń atın tolıq oqıwı talap etilse, zattıń túrin hám atın oylanıp tabıw hám olardıń túrlerin bir-birinen ayırıp kórsetiw usınıladı.

«Álipbe» kitabınıń dúziliwi seslik analiz-sintez metodınıń tiykarǵı principlerine tolıq juwap beredi. Bunda háripler alfavit tártibi menen ótilmeydi. Sebebi balalarǵa dáslepki waqıtları ózlestiriw ańsat dawıslı hám dawıssız sesler hám olardıń tamǵaları úyretiledi. Seslik analiz sintez metodın jaqsı túsiniw ushın «Ǵǵ» sesi hám háribine baylanıslı ótilgen (Álipbe saqaqlıǵınıń 38-39 beti) bir sabaqtı qısqasha bayanlaymız: bul ushın dáslep muǵallım suwret boyınsha jumıs alıp baradı. Suwrette atızda ǵarbız terip jırgen ata menen bala kórsetilgen. Oqıwshılar suwretke qarap (*bala atasına kómelesip atır*) gáp dúzedi. Onnan soń muǵallım gápti sózlerge ayırtadı. «Ǵarbız» sóziniń neshe buwın hám neshe sesten

turatuǵınlıǵın, qanday sestem baslanatuǵınlıǵın, onıń qalay ayılatuǵınlıǵın túsindiredi.

«Ǵǵ» sesi sózdiń basında, ortasında hám aqırında keletuǵın sózler tanıstıradı: *Ǵaz, ǵarǵa, qaǵaz, toǵız, ǵarbız, naǵıs, daǵaza, zaǵara* hám t.b.

«Ǵǵ» dan keletuǵın sızlerdi buwınlarǵa bólip, soń buwındı, háripti qostırıp sóz qurastıradı: *qa-ǵaz, sa-ǵa, to-ǵız, ǵar-bız* h.t.b. «Ǵǵ» háribiniń baspa túri de kórsetiledi. Hár bir bala ózleriniń kespe álipbesinen «Ǵǵ» nı tabadı. Muǵallım balalarǵa «*naǵıs*» sózin kespe álipbeniń járdemi menen qurastırıwdı úyretedi. Ol ushın joqarıdaǵı sózge analiz islenip, soń kespe álipbeniń járdeminde sintezlenedi.

Basqa da sózlerge usı princip qollanıladı. Bunnan son balalar álipbedegi sózlerdi oqıwǵa kirisedi. Ekinshi sabaqta «Ǵǵ» nıń jazılıwı úyretiledi.

Álipbedegi seslerdiń (háriplerdiń), buwınlardıń hám sózlerdiń jaylasıwı jeńilden awırǵa degen principke tiykarlanganlıqtan, dáslep balalardıń ózlestiriwine jeńillew sesler (háripler), buwınlar hám sózler berilip, sońına taman qıyınlawları ornalastırılǵan. Máselen álipbeniń birinshi betlerinde *a, n, l, t, o, r, w, b, d, u* sıyaqlı sesler (háripler) menen, kóbinese bir hám eki buwınlı sózler (*al, ana, nan, ata, tal, at, or, aw* h.t.b) jaylastırılǵan.

Kitapta dawıslı seslerdiń juwanları aldınǵı betlerinde, al jıńshkeleri sońǵı betlerge ornalastırılǵan. Ásirese seslerdiń bir-birinen ózgesheliklerin balalarǵa túsindiriw jumıslarına keń orın berilgen. Bul jaǵday balalardıń seslerdi bir-birinen ajırata biliwine tiykar saladı hám oqıw jáne jazıw islerinde qáte-kemshiliklerge jol qoymawına tolıq múmkinshilik beredi.

Álipbeni oqıw dáwirinde oqıwshılar sawatlı jazıwdan da elementar bilim aladı, adam atları menen gáplerdiń bas háripten baslanıp jazılatuǵınlıǵına hárip qaldırmaı jazıwdı, gáptiń sońına (irkilis belgi) tochka qoyıwdı úyrenedi.

Bul dáwirde oqıw jumısın shólkemlestiriw ushın oqıw procesin ástelik penen, materiallardı kem-kemnen qıyınlastırıp, izbe-izlik penen oqıw materialınıń kólemin kóbeytip, oqıw, jazıw kónlikpelerin qálimtirip, oqıǵan materiallarınıń

mazmunın analizlep barıwdı tereńlestirip barıw talap etiledi. Ol ushın házirgi «Álipbe» kitabında oqıwshılardıń sawatın ashıw, jazıw, oqıw hám sonıń menen birge, olardı bir dáwirde tárbiyalap barıw ushın tiyisli materiallar berilgen. Solay etip, álipbe dáwiriniń sońında oqıwshılar erkin oqıy, jaza alatuǵın hám tekst ústinde jumıs isley alatuǵın bolıwı tiyis. Bul tek ǵana «Álipbe» kitabı menen sheshiledi dep qaramaw kerek. Bul dáwirde qosımsha materiallar menen de islesiw talap etiledi. Bul ushın muǵallım balalardıń jeke hám psixologiyalıq ózgesheligin esapqa ala otırıp, qosımsha materiallardı durıs tayarlay biliwge itibar berip barıwı lazım. Sonıń menen birge balalardıń dıqqatınıń turaqsızlıǵın esaǵqa ala otırıp, olardıń tájiriybesiniń azlıǵın esapqa alıp, sabaqtıń kórgizbelilik penen alıp barılıwına ayırıqsha dıqqat bóliwi talap etiledi. Bul jaǵday oqıwshılardıń hár bir programmalıq materialdı sanalı meńgerip barılıwına múmkinshilik tuwdıradı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni shártli túrde neshe basqıshqa bólip ótemiz?
2. Álipbe dáwirde oqıtıwdıń tiykarǵı metodı ne?
3. Jazıwdıń túrlerin aytıń.
4. Sawat ashıwdıń álipbe dáwirinde neler úyretiledi?
5. Álipbe kitabınıń dúzilisi qanday?
6. Bul dáwirde oqıw jumısı qalay shólkemlestiriledi?

Álipbeni oqıtıwdıń birinshi basqıshı

Álipbeni oqıtıwdıń birinshi basqıshı háriplerdi ótiw, buwınlardı oqıw-jazıwdı úyretiwden baslanadı. Al qaraqalpaq tilinde kóplegen sózler juwan hám jińishke buwınlı bolıp keledi. Sonıń menen birge aralas buwınlı sózler de jiyi ushırasadı. Usılardıń ishinen birgelikli juwan buwınlı sózlerdi birinshi gezekte úyretiw metodikalıq jaqtan durıs boladı. Sebebi juwan buwınlı sózlerdi jińishke buwınlı sózlerge qaraǵanda úyretiw jeńilirek boladı. Olardı balalar tez ózlestiredi.

Sol sebepli bul basqishta oqıwshılar juwan dawıslı sesler menen dawıssız seslerdiń hár túrli juwan buwınlarǵa birigip keliw ózgesheliklerin úyretiw maqsetke muwapıq boladı. Solay etip sawat ashıwǵa úyretiwdiń álipbe dáwirinde birinshi gezekte juwan dawıslı sesler (háripler) hám sózlerde juwan dawıslı sesler menen kóbirek ushırasatuǵın, balalarǵa ayılıwı jeńillew dawıssız sesler (háripler) úyretiledi. Juwan dawıslı sesler (háripler) sózde juwan ayılıp, juwan buwınlardıń jasalıwına tiykar bolsa, al geypara dawıssız sesler (háripler) buwın hám sózde anıq ayılıp qulaqqa ashıq esitiledi.

Solay etip, álipbeni oqıtıwdıń birinshi basqıshınıń tiykarǵı maqseti - eki háripli, tuyıq, ashıq buwınnan turatuǵın sózlerdi yamasa buwınlardı oqıwǵa úyretiw. Bunday etip oqıwǵa úyretiw - balalardıń buwınlap, durıs oqıy alıwınıń tiykarın saladı. Mısalı: *at, ash, al, yamasa, na, la, ta.*

Al sesler menen tanıstırıwda sózlerdi bólip aytıp, qalay esitiliwin analiz-sintez jasaw arqalı tanıstırıladı. Máselen: sózdiń basında keletuǵın dawıslı sestı buwın retinde bólip alıp tanıstırıw *a-na* bunda birinshi buwındı qurap turǵan «*a*» sesi ashıq ayılıp, tez, irkinishsiz ayırıp alıwǵa qolaylı jaǵday jasap tur. Sonday-aq, eki sesten quralǵan tuyıq buwın sózde de ashıq esitiledi. Mısalı: *at, ash, al.*

Sonıń menen bul jerde seslerdiń ornın almastırıp, olardı bir-biri menen salıstırıp úyretiwge de boladı. Mısalı: *at, ot, on, ol, al.*

Al sóz - buwın aqırında kelgen dawıslı seslerdi ayırıp úyretiw qıyın, sebebi sóz - buwınıń basında kelgen dawıssız (*na, la, sha*) ses penen qosılıp ayıladı. Bul jerde oqıwshı tek buwın túrinde *na, la, sha* yamasa tek seslerdi ayırıp alıp ǵana qaray aladı. Sonlıqtan bunday buwınlardı dáslepki waqıtları qollanbay, al keyinirek tanıstırsa boladı. Bul dáwirde kóbinese sóz, buwınlardaǵı dawıslı seslerdiń ústinde kóbirek jumıs islep otırıw kerek. Bul ushın dáslep buwınlar berip, olardı oqıttırıp, durıs ayttırıp, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın taptıırıp, dawıslını belgiletip úyretiledi. Sóz qurastırıp úyretiwge de, háriplerdiń ornın almastırıp oqıttırıp úyretiwge de boladı.

Bir dawıslı ses penen hár qıylı dawıssız seslerdi qosıp oqıw	Háriplerdi almastırıp oqıw	Sózdiń aldına, artına hárip qoyıp oqıw
At	ata	na+n
al	ala	t+al
aw	ana	o+ta

Bul dáwirde muǵallım balalardıń sanalı oqıwına ayırıqsha itibar berip barıw talap etiledi. Eger oqıwshı túsiniw, yamasa sanalı oqımasa, ol keyingi islerinde de kemshilikke jol qoyıp, tómen oqıytuǵınlardıń qatarına qosıladı.

Ayırım jaǵdayda muǵallım ótilgen háriplerden oqıwshılardıń ózlerine sóz dúzdirip, ayttırıp úyretiwdi de qollanadı olar tómendegi usıllarda qollanıladı:

1. Ashıq buwınlardı oqıtıw - *ma, la, ta, to, la, mo, bu, tu su, qı, zı, nı.*
2. Tuyıq buwınlardı oqıtıw - *at, al, ar, ot, oq, os, ul, uz, uq, ı, ız, ın.*
3. Qamaw buwınlardı oqıtıw - *tal, sat, ǵam, sot, som, bol, tol, bul, qul, shul, tur, zir, ǵır, qır* h.t.b.

Buwınlardı tańlaw tek ótip atırǵan seslerge baylanıslı bolıp qalmastan, bul kelesi sabaqqa paydası tiyetuǵın mánide tańlanıwı tiyis. Bul dáwirdegi barlıq jumıs balalardıń buwınlap oqıy alıw kónlikpelerin keltirip shıǵarıwǵa baǵdarlanadı.

Buwınlap oqıǵanda dawıslını bólip kórsetiw usılın da qollanıw otıradı. Mısalı: *ma* - dawıslı «a», *to* - dawıslı «o», yamasa *mal* - dawıslı «a», sózimiz «l» dawıssızına pitedi.

Bunday jumıs islewdi eki tárepli paydası barlıǵın tájiriyebe kórsetedi, birinshiden, bunday qısqa analiz oqıwshılardıń dıqqatın báhama ózine tartıp, sesler menen tanısıp otırıwına múmkinshilik beredi. Bul oqıwshılardıń durıs jazıp úyreniwine de paydası bar. Sebebi, oqıwshı hámme waqıt sóylew arqalı analiz etedi hám sol arqalı jazıw múmkinshiligine de jaǵday tuwadı. Ekinshiden, hár bir sabaqta bunday sóz - buwın ústinde analiz etiw, oqıwshılardıń buwınlap oqıw kónlikpesin payda etip, onıń qálimip barıwına járdem etedi.

Al oqıp baratırıp seslik analiz jasaw - balalardıń háriplep oqıwına alıp

keledi. Sonlıqtan, seslik analiz etiw taza sestı úyretiw procesinde ğana qollanıwı kerek. Mısalı: *ata* - birinshi buwın «*a*» burınnan bizge tanıs, ekinshi buwın «*ta*» birinshi ses «*t*», ekinshi ses «*a*» - bul bizge tanıs, al tanıs emes ses «*t*» dep analiz etiledi hám onıń aytıwı, estiliwi, oqılıwı menen tanıtırıladı.

Álipbeni oqıtıwdıń dáslepki basqışlarınan baslap-aq kespe hárıp penen islesiw, ğáp dúzdirip úyretiw, onı tallap, túsindirip barıw islerine ayrıqsha kewil bólip qaraydı. Máselen: kespe háripler menen isleskende kassadan háriplerdi buwınlap alıw tájiriybesin baslı dep sanaydı. Mısalı: *A-na, nan al* degen ğápti analiz etkende:

Bul ğápte neshe sóz bar?

Bul ğápte úsh sóz bar.

Ğáptegi sózlerdi qanday belgiler arqalı belgileyemiz h.t.b.

Joqarıda aytqanıımızday, hár bir hárıp ústindegi jumıs, sanalı, turaqlı, izbe-izlilik, túsiniqlilik, tıyanaqlılıq principleriniń rejesine baylanıslı alıp barılıwı tiyis. Oqıw dáslepki kúnnen baslap-aq tásirli oqıw normasınıń talabına sáykes alıp barılıwın talap etiw kerek.

Álipbeni oqıtıwdıń dáslepki basqışınan baslap zatlardıń súwretleri, zatlardıń kórinisleri, tábiyat kórinislerine qarap kishi mazmundaqı tekstlerdi oqıw, sorawlarǵa juwap, logikalıq kónligiwler alıp barılıwı tiyis. Bul olardıń sóylew, oylaw processlerin rawajlandırıp baradı. Ásirese, bul jaǵday oqıwshılardıń oqıwǵa degen qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıp barıwǵa jaǵday tuwdıradı. Bul dáwirdiń ayırıqshalıǵı sonda, ol da bolsa, mektepke jańa kelgen balalar ele mektep turmısına birden kónligip kete almaǵanlıqtan oqıw procesine balalardı qalıplestirip mektep turmısına jaqınlastırıw. Álbette hár bir jumıs balalardıń turmısı menen baylanıslı bolıwı, oyın, dem alıw (fizkul`tminutkalar), oqıw isi menen aralasıp alıp barılıwı lazım. Oqıwdıń ayırım elementleri de oyın formasında alıp barılıwı shárt.

«Álipbe»de birinshi gezekte juwan dawıslı *a, o, u, ı* sesleri (háripleri) hám *n, l, t, r, w, b, u, s, z, q, ǵ*, dawıssız sesleri (háripleri) jaylastırılǵan. Joqarıdaǵı atı

atalğan dawıslı sesler (háripler) sózde juwan ayılıp, juwan buwınlardıń jasalıwına awız keń ashılıp, olar sozılıp ayılıdı da, awızdıń tarayıwı menen jabılıwı dawıssız seske kelip pitedi, bul processlerdi balalar tez isleydi. Olar dáslep dawıssız sestıń háribin qabıl etip onı sozıp ayta otırıp, oń tárepindegi dawıssız sestıń háribine kelip tireledi de, onı tez qabıl etip, ekewin biriktirip, oqıp jiberedi. Balalar eń birinshi kúnnen baslap tek mánili sózlerdi oqıp, jazıp úyreniwı kerek bolsa, al qaraqalpaq tilinde eki sesli tuyıq buwınlı, mánili sózler kóp. Máselen: *or, ol, al* h.t.b. Qaraqalpaq tili sózleriniń bul ózgesheligi balalardıń dáslepki kúnlerden baslap ózleri islesken sózleriniń mánilerin túsiniw qıwına hám jazıwına jáne oy-órisin, bilim tereńlestiriwine alıp keledi. Bul dáwirde tek eki sesli (háripli) tuyıq buwınlı sesler menen ğana islesip qoymay, eki ashıq buwınlı sózler menen hám bir ashıq, bir kamaw buwınlı sózler menen islesiw talap etiledi. Eger tek tuyıq buwınlı hám qamaw buwınlı sózler menen islesiwge kóbirek kewil bólinip kelse, onda balalar sóz benen buwınnıń ayırmashılıǵın jaqsı túsine almay qalıwı múmkin. Álbette, eki ashıq hám bir ashıq, bir qamaw buwınlı sózlerdi oqıwǵa hám jazıwǵa úyretiw tuyıq buwındı úyretiwge qaraǵanda biraz qıyınraq. Biraq bulardı oqıw hám jazıwǵa úyretpey turıp, balalarda sózlerdi durıs oqıw hám jazıw kónlikpelerin boldırıw múmkin emes. Eki ashıq buwınlı sózlerdi úyretiwde joqarıdaǵı tuyıq buwınlı sózlerdi tiykar etip alıwǵa boladı. Sebebi tuyıq buwınlı sózlerdiń sońına hárip qosıw arqalı eki ashıq buwınlı sózlerdi jasaw jeńilirek tanıstan tanıw emeske qaray úyretiwdiń izbe-izligi saqlanadı. Mısalı: *a-ta, al-a, a-la* h.t.b. Joqırada kórgenimizdey bul jerde tuyıq buwınlı sózdiń sońındaǵı dawıssız sestıń keyin jılısıwı hám sózdiń eki buwıńǵa bólinip ayılıwı payda boladı. Usınıń nátiyjesinde bulardı úyretiwde jańa qıyınlıq dóreledi. Bul jaǵdayda muǵallım dawıslı sestıń buwın dóretiwshilik qásiyetlerine baylanıstırıp, ámeliy jol menen túsindirise de boladı, ol buwın jasaw qásiyeti tek dawıslı seslerge tán ekenligin salıstırıw arqalı túsindiriw de jaqsı nátiyjesin beredi.

Balalarǵa tazadan jasalğan sózlerdi oqıttırıp, olardıń tek buwınlı sózler

ekenligine kózlerin jetkeredi hám joqarıdağı dawıssız seslerdiń sózdiń buwın qurılısına ózgeris kirgizbegenligin, tek taza mánili sózler dóretkenligin túsindiredi.

Ashıq buwınlı sózlerdi oqıw-jazıwǵa úyretiwde de tuyıq buwınlı sózlerdi úyretkendegidey usıl qollanıladı, yaǵnıy balalar eki háripli ashıq buwınnıń dáslep dawıssız sesiniń háribin biraz sozıńqırıp aytıp, onı oń táreptegi dawıslı sestıń háribine qosıp, biriktirip oqıydı. Álbette balalar bunı júdá áste ózlestiredi, sebebi olar háriplerdi biriktirip oqıw hám jazıw kónlikpelerin ózlerinde birden boldıra almaydı. Bul tek kóp shınıǵıwlardıń nátiyjesinde qalıplese, sebebi dáslep balalar jeke-jeke háriplerdiń seslik mánisin anıqlap onnan keyin ǵana olardı qosıp oqıw processin atqaradı. Usı dáwirde balalardıń háriplerdi qosıp buwın dóretin oqıwın, ásirese, eki háripti bir pútin buwın retinde qabıl etiw kónlikpesin boldırıw - eń tiykarǵı wazıypalardıń birinen esaplanadı. Álipbeni oqıtıwdıń bul basqıshında balalardı asıqtırıwǵa bolmaydı, al hár túrli analiz-sintez usılların shıdamlı túrde durıs qollanıw arqalı eki háripli buwındı oqıw hám jazıw kónlikpelerin balalarda boldırıwı tiyis. Al olardı ózlestirgen balalar aldına hárip qoyıw arqalı jasalǵan úsh háripli qamaw buwınlı, soń hárip qoyıw arqalı jasalǵan úsh hám tort háripli eki ashıq buwınlı sózlerdi oqıw hám jazıw kónlikpelerin tez boldıradı.

Bul jerde balalardıń eki háripti biriktirip, buwın jasaw kónlikpelerin jaqsı ózlestiriwi ushın dawıslı háriplerdi balalar tolıq ózlestirgenshe asıqpay áste-aqırın kirisip barıw lazım. Sonda balalar úyrenilip atırǵan dawıslı háripti kónlikpelerin basqa janındaǵı dawıssız háripler menen biriktirip oqıw hám jazıw kónlikpelerin shınıǵıwlar nátiyjesinde ózlerinde boldıradı da kelesi dawıslı háripti ótilgen dawıssız háripler menen biriktiriwge tiykar saladı. Ekinshiden, balalar dawıslı háripti oqıp úyrenkennen soń olardıń dıqqatı tazadan úyrenilip atırǵan dawıssız háriplerge awadı hám soǵan dawıslı háripti biriktirip oqıw shınıǵıwların isleydi, sebebi balalar dawıslı hárip penen tanıs bolǵanlıqtan onı qalay aytaman dep oylanıp otırmaıdı hám oǵan dawıssız háripti biriktirip dórelgen buwındı oqıydı. Máselen: *n, p, l, r, b, d, s, t, q, z* háripleriniń aldına *a, o, u* dawıslı háripleri qosılıp

jasalǵan tuyıq *al, or, qamaw shar, zat* hám eki ashıq *a-la, ta-ra* buwınlı sózlerdi jasaydı. Demek balalar *a,o,u* dawıslı háripler menen *n, l, t, r,w, b, d, s, z, q* dawıssız háripleriniń birigiwi hátiyjesinde jasalǵan tuyıq *al, or, at, ot, qamaw tar, bar, tor* eki ashıw *a-ta, a-na, a-la* buwınlı sózlerdi oqıp hám jazıp úyrenedi. Balalar ashıq buwınlı sózlerdi buwıńǵa bólip, durıs oqıwı ushın muǵallım aldın ózi oqıp beriwi menen birge tómendegi sxemanı paydalansa boladı.

Muǵallım kórsetkish tayaǵınıń ushı menen sxemada kórsetilgen sózlerdiń hámmesine ortaқ *a, o* buwınların kórsetedi, soń ózi buwınlarǵa bóldirip oqıtadı. Keyin muǵallım usıǵan qarama-qarsı sxemanı qollanadı:

bunda ortaқ sózlerdiń ekinshi buwını anıq kóriniwi ushın qızıl yamasa kók boyaw menen ajratıp kórsetip qoysa boladı. Álbette sxema úlken bolıp taxtada yamasa diywalda iliwli turadı. Balalar tuyıq, qamaw hám eki ashıq buwınlar menen ǵana tanısıp qoymastan, al usı buwınlardıń óz-ara birigiwinen jasalǵan sózlerdi de, yaǵnıy anıǵıraq etip aytqanda tuyıq-ashıq (*ar-sha, al-sha*), ashıq-qamaw (*a-ral, O-ral*) hám úsh ashıq (*ta-za-la, ba-la-lar, Ta-za-bay*) buwınlı sózlerdi de oqıp hám jazıp úyrene baslaydı. Tuyıq-ashıq buwınlı sózlerdi úyretiw ushın muǵallım dáslep tuyıq buwınlı, soń ashıq buwındı ayırıp oqıtıp aladı da ekewin biriktirip oqıwdı usınadı, nátiyjede tuyıq ashıq (*or-ta, ar-sha*) buwınlı sózler jasaladı. Ásirese bul jerde kespe buwınlardan paydalanıw jaqsı nátiyjeler beredi. Mısalı, muǵallım kubikke kespe háriplerdi jabıstırıp, onı áste aylandırıp sóz jasap oqıydı: *ar-sha, ar-na, ar-pa, a-nar* h.t.b.

Bul dáwirde qollanılatuǵın usıllardıń biri sózlerdi usaslıǵına qaray

oqıttırıw. Mısalı, balalar *ata* degen sózdi oqıydı deyiik, olar *n* háribin bileği, endi sol *ata* sózindegi ekinshi *t* háribiniń ornına *n* háribin qoyamız *ana*. Balalar bul sózdi usaslıǵına baylanıslı tez oqıydı hám meńgeredi: *a-ta, a-na, a-la*.

Salıstıratuǵın sózlerdiń sesleri (háripleri) birimlep ózgeritilip qalǵan sesleri (háripleri) birdey bolıwı tiyis. Muǵallım sózdiń bir háribin balalarǵa tanıs basqa hárip penen almasırıp, soń onı (jańa mánili sózdi) olarǵa oqıttıradı. Bul sózdi balalar usas bolǵanlıǵı ushın tez oqıydı, bunday sózler álipbede kóp ushırasadı.

Úyrenilip atırǵan sestı (háripti) balalar tez ózlestiriwi ushın ishinde sol ses (hárip) keletuǵın sóz qurastırıw, olardı sózdiń basında, ortasında keltirip aytıw jaqsı nátiyjeler beredi. Sonlıqtan onı hár bir taza ses (hárip) úyretiw sabaǵında qollanıp barıw zárúr. Sonıń menen birge taza úyrenilip atırǵan háripti balalar burın tanıs hárip penen biriktirip, buwın dúzdirip oqıtıw da balalardıń oqıw kónlikpeleriniń artıwına jaqsı tásir etedi. Bul ushın buwın tablicasınan paydalansa boladı. Mısalı, tazadan *o* dawıslı háribi ótilse onı balalar ózleri biletuǵın *t, l* dawıssız háripleri menen biriktirip, buwın hám sóz jasap oqıydı. Tazadan dúziletuǵın buwınlar eki túrli bolıwı múmkin. 1. Tuyıq buwınlar: *ot, ol* bular hám buwın, hám sóz. 2. Ashıq buwınlar: *to, lo* ashıq buwınlardı jeke alǵanda tuyıq buwınlarday sózlik mánige iye emes, sonlıqtan olardı sóz dizbeginde keltirip mısallardı balalarǵa yadtan dúzdirip ayttırsa boladı. Usı jerde hár túrli súwretlerden, didaktikalıq oýınlardan, interaktiv metodlardan h.t.b. paydalanıw kerek. Mısalı, “Álipbe” sabaqlıǵında tek *to* buwını kórsetilgen (*to-ti*) qustıń súwreti, *to* buwını kórsetilgen (*top*) toptıń súwreti h.t.b. predmetler menen islesiwge boladı. Muǵallım bul buwınlar menen “Aqlıy xújim”, “Oylap tap” oýınların ótkerse boladı.

Bul basqıshta kórgizbeli qurallar, hár túrli súwretler, súwretli sózler, hár qıylı buwın hám sóz tablicaları, kespe buwın hám háripler paydalanıladı. Balalarǵa jaqsı túsiniikli bolıwı ushın geyde dawıslı háriplerdi qızıl, al dawıssız háriplerdi kók reńge boyap tablica islep diywalǵa ilip qoysa júdá jaqsı boladı.

Muğallim birinshi basqıştıń sońında balardıń alğan bilimín esapqa alıp tekseriw jumısların alıp baradı. Ol ushın hár bir balanıń jeke ózgesheliklerin, qızıǵıwshılıǵın, uqıbın, yaǵnıy bilimín, sózlik qorın, oqıw hám jazıw kónlikpelerin hám basqa da táreplerin anıqlap, keyingi waqıtta jumıstı qalay shólkemlestiriw máselelerin ózine belgilep aladı. Muğallimniń bunı belgilep, esapqa alıp jazıp baratuǵın dápteri bolıwı tiyis, onda hár bir balaǵa arnawlı bet ajıratıladı, sol betlerde balanıń ulıwma sıpatlaması (minez-qulqı, xarakteristikası) jazıp barılıwı tiyis. Balardıń sóylew tiliniń rawajlanıwın, sózlerdi hám gáplerdi oqıw, hárip, sóz hám gáplerdi jazıw kónlikpelerin qalıplestiriwin kúndelikli baqlap barsa, onda muğallim kelesi waqıtları jumıstı durıs shólkemlestiriw ilajların hár tárepleme anıq belgilep ala aladı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıwdıń birinshi dáwiriniń tiykarǵı maqseti?
2. Buwınlar neshege bólinedi?
3. Ashıq buwın degnimiz ne?
4. Tuyıq buyanlardı kórsetin?
5. Buwın aqırında kelgen seslerdi qalay úyretemiz?

Álipbeni oqıtıwdıń ekinshi basqışı

Bul dáwirdiń ózine tán bolǵan tiykarǵı ózgeshelikleri tómendegilerden ibarat:

1. Álipbeni oqıtıwdıń birinshi dáwirinde juwan dawıslı sesler hám ashıq, anıq ayılatuǵın dawıssız seslerden quralǵan ashıq, tuyıq, qamaw buwınlı sóz, buwınlardı oqıp, jazıp úyrengen bolsa, endi bul basqışta jıńishke dawıslılar, ótilgen dawıssızlar hám jańadan *p, y, j, w, n, h, q, g* dawıssızlarınan quralǵan sóz - buwınlardı oqıp úyrenedi.

2. Birinshi basqışta aytılwı menen esitiliwinde ózgesheligi joq sóz,

buwınlardı oqıǵan bolsa, bunda jıńshke buwınlar menen de islesedi, ayırım esitiliwinde ayırmashılıǵı bar sesler ústinde de jumıs islenedi.

3. Burın bir, eki buwınlı sózler ústinde islesken bolsa, endi úsh, tórt buwınlı sózler menen de islesedi.

Az da bolsa oqıw tájiriybesiniń toplanıwına baylanıslı, burınǵı úyrengenlerin endi úyrenetuǵın sesleri menen aralas qollanıw, olardı bir-birine salıstırıp kóriw, úyrengenleriniń tiykarında endi úyrenetuǵın seslerin qollanıw, almastırıp qollanıw arqalı olardaǵı ayırmashılıqlarǵa tez túsinip baradı. Bul ushın muǵallım dáslep úyreniwge tiyisli sestı tanıstıradı.

Oqıwshılar dáslepki dáwirlerde úsh sestın turatuǵın buwınlardı oqıwǵa qıynaladı. Eki háripli buwınlardı oqıp úyrenennen keyin úsh háripli buwındı bólip oqıwǵa tırısadı. Sonlıqtan muǵallım qadaǵalay otırıp, bulardıń tutas aytılıwına kónliktirip jiberiwi kerek. Bul ushın úyrenen buwınların tiykar etip alıp, soǵan úylestirip oqıwdı basshılıqqa alıwi lazım. Mısalı, *ma-la, mal; ora, o-raq; alma, al-mas; sama, sa-mal* h.t.b.

a) ashıq buwınlı sózge dawıssız sestı qosıp oqıtıw: *ba-bar, pa-pal, bo-bol, po-pol, bu-bul, pu-pul* t.b.

b) tuyıq buwınnıń aldına dawıssız sestı qosıp oqıtıw. Mısalı: *ol-mol, al-tal, ur-nur* t.b. Bunday jaǵdayda oqıwshılardıń tuyıq buwın ústinde alǵan kónlikpeleri járdem etedi.

v) buwınnan turatuǵın sózlerdi alıp, onıń aldındaǵı yamasa aqırındaǵı dawıssızlardı almastırıp, basqa buwınnan turatuǵın sózlerdi dúzdirip, olardıń usashılıǵına qaray oqıtıp úyretiw. Mısalı: *pal-sal, mal-tal, bar-qar, tay-say* t.b.

g) buwınnan turatuǵın sózlerdiń ortasındaǵı dawıslı sestın almastırıp oqıtıwǵa shınıqtırıw. Bunday jaǵdayda dawıslını pátlirek aytırıp oqıtıw. Mısalı: *say-soy, tay-toy, suw-saw, tes-tis, kól-kel, kun-tún* h.t.b.

d) ashıq yamasa qamaw buwın sózlerdiń aldınǵı yamasa keyingi háribin ózgerter oqıtıw. Mısalı: *mal, sal, qal, tal, pal, bar, bas, bat* h.t.b.

Bul dáwirde úyreniletuǵın háripler hár qıylı sózler menen qosılıp úyretiletuǵın bolǵanlıqtan, sózlerdiń mánisine kóbirek itibar berip, oqıwshılardıń olardıń mánisine túsinip barıwına járdem etip otırıw dárkár.

Qaysı dáwirde oqıtıp atırǵanıımızda da salıstırıw, analiz-sintez usılın belsene qollanıp otırıwımız tiyis. Birinshi dáwirdegidey bul dáwirde de oqıwshılardıń til baylıǵına ayrıqsha kewil bólinedi, sabaq tek kórsetpelilik penen ǵana jaqsı nátiyjelilikke erise aladı. Sonday-aq bul dáwirde ózgesheliginiń biri - baylanıslı sózler ústinde de jumıs islep otırıwǵa tuwra keledi. Sonlıqtan, bul dáwirde kóbinese baylanıslı sóylew, sorawlarǵa baylanıslı juwap beriw, qısqa mazmundaǵı tekstlerdi sóylep beriw jaǵına kóbirek itibar berip, oqıw kónlikpesi menen til baylıǵınıń, oy-órisiniń rawajlanıwına ǵamxorlıq jasap otırıwımız benen, oqıwshılardıń dıqqatın, intasın, talap hám iskerligin tárbiyalap ta barıwımız lazım.

Háriplerdi ótiwdiń ekinshi basqıshında jeńishke dawıslı sesler menen dawıssız seslerdiń birigiwinen jasalǵan jeńishke buwınlı sózlerdiń oqılıwı hám jazılıwı úyretiledi. Eger usı waqıtqa shekem balalar tek juwan buwınlı sózler menen tanısıp dawıssız seslerdiń juwan dawıslı seslerdiń ıńǵayı menen juwan aytılwın ózlestirse, endi dawıssız seslerdiń jeńishke dawıslı sesler menen birigip, jeńishke aytılwın úyrenedi. Álbette, burın dawıssızlardı juwan aytıp úyrenip qalǵan balalar buǵan birden kónligip kete qoymaydı. Sonlıqtan olardı jeńishke ayttırıp úyretiwde biraz qıyınshılıqlarǵa ushırasadı. Álbette balalardıń kúndelikli sóylew tilinde jeńishke buwınlı sózler kóp gezlesedi. Biraq ol sózlerdi balalar tezlestirilgen halda ayta beredi. Mısalı: *er, es, úy, júz, má, dám, dene, shóje* h.t.b.

Bul dáwirdegi «ú, i» dawıslı sesleri birinshi dáwirde ótilgen «u, ı» dawıslarında qısılıńqırap aytıladı, kelte qayrıladı, sozıp aytıwǵa kelmeydi, geypara waqıtları sózde anıq ayılmay, guńgirt esitiledi, hátteki sóylew tilinde «i» sesi túsirilip aytıla beredi. Al «ú» sesi sóylew tilinde sońǵı buwınlarda gezleskenligi menen, jazıwda tek birinshi buwında ǵana qollanıladı. Al qalǵan jerlerinde «ú» esitilgenligi menen «i» ni úyretkende onıń tek sózdiń bas

poziciyasında kelgen momentlerine tiykarlanıp jumıs aparıw kerek. Mısalı: *ú-ki, úy-rek, úsh, úz, sút, úlken, ún* hám t.b

«Ú» niń «U» dan ayırmashılıǵın kórsetiw ushın, másele: *ush-úsh, un-ún, sur-súr* h.t.b sózlerdi salıstırıp aytıw ózgesheligin kórsetiw kerek. Al «ú» niń sóz sonında aytıwda qollanǵanlıǵı menen jazıwda eskertilmeytuǵınlıǵın praktikalıq jol menen, yaǵnıy jazıp kórsetip hám “Álipbe”de jazılǵanlarǵa ayrıqsha kewil awdarıp úyretiwge boladı.

«I» ni ótkende muǵallım onıń anıq esitiletuǵın sózlerin terip alıwı kerek boladı. Másele: *i-ni, i-si, is-le, i-lim* hám t.b. Bularda «i» sesi anıq aytıladı hám óz aldına jeke buwın bolıp tur. Usı arqalı muǵallım «i»niń buwın dóretiwdegi xızmetin jaqsı túsindire aladı. Onı jáne de tolıqtırıp ushın jeńishke buwınlı sózdi tartım jalǵawınıń 3-betine qoysa, sóz sonındaǵı «i» sesi anıq esitiledi jáne sózde jáne buwın jasalıwına sebepshi boladı hám balalarǵa «i» sesinin buwın jasawshılıq qásiyetin úyretiwde eń qolaylı material bolıp tabıladı. Bul ushın «ı» sesin úyretkendegidey eki sxemanı qollanıw kerek.

«E» dawıslısın dáslepki waqıtları óz aldına ayırım buwın bolıp sózlerden (*e-ki, e-le, e-ne, e-sen*) ayırıp úyretse, bir qansha jeńilirek hám balalarǵa biraz túsiniqlirek te boladı. Sebebi, *birinshiden*, onday sózler balalarǵa «e»niń jasalıw jolı menen aytıwın úyretiwde birden-bir tiyimli material bolsa, *ekinshiden*, balalar «e»ni úyreniw arqalı birinshi ret jeńishke dawıslı sestin ózine tán ózgeshelikleri menen tanısatuǵın bolǵanlıqtan, onı qayta-qayta tákirarlap aytıwı jeńishke dawıslılardı aytıwga sóylew aǵzaların kónliktiriwi tiyis. Usıdan keyin ǵana «e»niń tuyıq hám ashıq qamaw buwınlarında kelgen buwınların úyretiwge kóshiwge boladı. Tuyıq buwındaǵı «e»ni sozınqırıp, 2-shi dawıssızǵa biriktirgende dawıssız ses «e»niń tásirinen ózinen-ózi jeńishkerip aytıladı. Mısalı: *er-te, es-kek, e-tik*, hám t.b.

Bul dáwirde balalarǵa sóz ortasında hám sóz aqırında qatar kelgen eki dawıssız sestı (hátteki ayırım jaǵdayda úsh dawıssız ses) qatar keletuǵın jaǵdayları da ushırasadı, úyretiw bir qansha qıyınaraq. Álbette, sózdiń aqırında kelgen eki

dawıssız seske qaraǵanda sózdiń ortasında kelgen eki dawıssız sestı oqıwda balalar tez ózlestiredi. Sebebi olar oqılıwda eki buwınǵa bólinip ketedi. Al sózdiń aqırında kelgen eki dawıssız sestıń jaǵdayı basqasharaq. Olar sózdiń aqırında keskin, short qayırılıp, aytılwında biraz awırlıq seziledi. Sonlıqtan da dáslep sózdin ortasında kelgen eki dawıssız sestıń oqılıwın úyretiwdi taǵı da tákirarlay otırıp (sebebi onı úyretiw “Álipbe”ni úyretiwdiń birinshi etapında-aq baslanǵan), sóz ortasında qatar kelgen birgelkili dawıssız seslerdi úyretiwge kóshiw gerek. Álbette, balalar birgelkili artikulyaciyanı qıynalmay orınlaydı, biraq olardıń birgelki eki ses ekenligine balalar kópshilik jaǵdayda kewil awdarmay, jazıwda birewin túsirip qaldıradı. Máselen: *qayıqqa, attı, mákke* dep jazıwdıń ornına *qayıqa, atı, máke* dep jazadı. Sonlıqtan balalar bunday sózlerdi qáte jazbawı ushın olar ústinde kóbirek shınıǵıw jumısların júrgiziw gerek ekenligin oqıw tájiriyesi kórsetip atır. Ol ushın muǵallım tómendegidey salıstırıw tablicasın qollansa boladı.

a- tı ---- at- tı

má-ke ----- mák-ke

ma-lar ----- mal-lar

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıwdıń ekinshi dáwiriniń tiykarǵı ózgeshelikleri nelerden ibarat?
2. Álipbeni oqıtıwdıń ekinshi dáwirinde oqıwǵa úyretiw jolları qanday?
3. Álipbeni oqıtıwdıń ekinshi dáwirinde jazıwǵa úyretiw jolları qanday?
4. Buwınlap oqıwǵa úyretiwdiń qanday túrleri bar?
5. Álipbeni oqıtıwdıń ekinshi dáwirinde baylanıslı sózler ústinde qanday jumıs alıp barıladı?

Álipbeni oqıtıwdıń úshinshi dáwiri

Bul dáwirde *ya, yo, yu, e* dawıslıları menen *z, x, v, ch, sh, c* dawıssız sesleri hám háripleri menen tanısadı, sonıń menen birge burınǵı úyrengenleri

bekkemlenip, oqıwshılar bul boyınsha kónligiwler alıp otıradı. Úshinshi dáwirge usınılıp otırǵan ses hám háriplerdiń ózine tán bolǵan qıyınshılıqları bar. Sebebi bulardıń kópshiligi orıs tilinen kirgen sózlerde qollanılsa, bir qanshası qospalı sesler toparın, ayırımları ózimizdiń tilimizde de siyrek qollanıladı. Sonlıqtan oqıwshılar menen bul ústinde jumıs islewde bir qansha qıyınshılıqlar ushırasadı.

Ya, yu, yo, e dawıslıların balalar da óz turmısında qollanıp júredi. Biraq olar bulardıń qanday ózgeshelikleriniń bar ekenin bilmeydi.

«*Ya*» háribi basqa dawıslılarǵa qaraǵanda balalardıń úyreniwini ushın bir qansha jeńil. Sebebi, bul oqıwshılardıń sóylew tilinde kóplep ushırasadı. Máselen: sózdiń basında (*yamasa*), *yamasa* sózdiń ortasında (*qoyan*), sózdiń aqırında (*uya*) kelip otıradı. Sonlıqtan, dáslep oqıwshılarǵa tanıs sózlerdiń ishinde keltirip, aldın menen bir buwınlı, keyin eki buwınlı, soń úsh buwınlı sózlerdiń ishinde keltirip, buwınlap oqıw, keyin sóz, gáp ishinde keltiriw arqalı oqıtıp barıwǵa boladı. Mısalı: *u-ya, yas-li, a-yaq, ta-yaq* t.b.

Yu, yo, e háripleri kópshilik orında orıs tilinen kirgen sózlerde qollanıladı. Sonlıqtan dáslepki waqıtları sózdiń basında kelgen jaǵdaylarınan paydalanıw orınlı. Sebebi, sóz basında bular ashıq estiledi. Bul jaǵday oqıwshılardıń durıs esitip, onı durıs oqıwına múmkinshilik beredi. Sonıń menen birge bul jerde balalarǵa tanıs bolǵan sózler ústinde islewde paydalı. Mısalı: *etaj, elektr, ekskursiya, elka, Yusip* t.b.

Bunday dawıslı háripler menen islese otırıp dawıssız *x, v, f, ch, sh, c* háripleri menen de islesemiz bular birgelikte alıp barıladı. *X* sesi tilimizde, balalardıń sóylew tilinde de ushırasadı. Biraq balalar bunıń ornına *Q* háribin kóbirek qollanıp, sózdi buzıp aytıwǵa jol qoyıp otıradı. Sonlıqtan *X* háribi menen *Q* háribin salıstırıp, olardıń ayırmashılıǵın balalardıń ańına sińdirip ańǵara biliwine múmkinshilik tuwdırıw kerek. Bul ushın ekewin de sózdiń basında, ortasında qollanıwda qanday ayırmashılıǵına qadaǵalaw jasaw ushın mısallar menen kórsetiledi: *X - xat, q - qol, xabar-qoy, paxta-jaqsı* h.t.b.

Al *v, f, ch, sh, c* háripleri tek orıs tilinen kirgen sózlerde ğana qollanılatusın bolǵanlıqtan, bulardı oqıwshılardıń tez meńgerip ala qoyıwı qıyın. Sonlıqtan muǵallım bular ústinde kóbirek qadaǵalaw júrgiziw maqsetinde ámeliy jumıslardı kóbirek shólkemlestiriwge tuwra keledi.

Balalar *Sh* háribi ústinde kóbirek qıynaladı, biraq bul sózler gáptiń basında, ortasında, keyninde kele beretuǵın bolǵanlıqtan hám sozılıp ayılatuǵınlıqtan *ch, sh* háriplerinen tez ayırıp túsinedi. Bunıń ústinde jumıs islegende dáslep onıń oqılıw, estiliw tárepine itibar berilip, *ch, sh* sesleri menen salıstırıp kórsetilip, olardan qanday ózgesheligi barlıǵı muǵallım tárepinen kórsetiledi. Onnan keyin ğana oqıwshılar dáslep aytıp úyrenedi, keyin sóz ishinde keltirip oqıydı. Mısalı, dáslep *shet-ka, ya-shik, splash, borsh* sózlerin, keyin olardı gáp ishinde qollanıp úyrenedi.

Bul dáwirde oqıwshılar bir qansha oqıw kónlikpelerin alǵanlıqtan, isleniwge tiyisli isler kem-kemnen qıyınlasıp, oqıwshılardıń tájiriybelerinen tolıq paydalana otırıp, oqıwdıń tiyimli metodları menen usılların qollanıp is alıp barıwımız tiyis. Baslawısh klass balalarınıń turmıs tájiriybeleriniń azlıǵın esapqa alıp, sabaqtıń kórsetpelilik principine kóbirek súyenip jumıs islew talap etiledi. Muǵallım oqıwdıń barısında jumıstıń bir qıylı bolıw usıllarınan bas tartıw hám oqıw, sóylew, gúrriń, oyın arqalı h.t.b. is túrlerin aralas alıp barıp, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın, jumısqa qumarlılıǵın tárbiyalap otırıwımız lazım.

Oqıwshılar sawat ashıwdıń “Álipbe” dáwirinde mınaday jumıs kónlikpeleri menen shuǵıllanıp, olardı meńgerip otırıw talap etiledi:

1. Barlıq háripler menen tanısıp, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın, usaslıq táreplerin salıstırıp jolı menen kórip, olardı ayıra biliwge úyreniw;

2. Dawıslı, dawıssız seslerdiń de bir-birinen qanday ayırmashılıqların biliw, olardı bir-birine úylestirip buwın, buwınnan sóz dúzip, olardı kerisinshe islep úyrenip oqıw kónlikpelerin meńgeriw;

3. Gápten sózdi, sózden buwındı, buwınnan sestı (kerisinshe de) analiz-sintez jasay biliw, oqıwǵa úyreniw, oqıǵanın túsine biliw kónlikpelerin iyelew;

4. Sózdegi juwan, jıńshke buwınlardı bir-birinen ayıra biliwdi úyreniw;
5. Kespe “Álipbe”, hárip kassaları ústinde jumıs islew barısında seslerden buwın, buwınnan sóz quray biliw kónlikpelerin iyelew;
6. Oqıw menen bir qatarda jazıw kónlikpelerin qálipsestiriw;
7. Oqıwdıń durıs, talapqa juwap beriwı ústinde kelgen kúnnen baslap kónlikpe aladı. Sonlıqtan durıs, sanalı, tásirli, túsiniw oqıw kónlikpelerin alıw;
8. Oqıw kónlikpesin iyelew menen gáp, baylanıslı súreler ústinde, dóretiwshilik isler menen shuǵıllanıwına baylanıslı oqıǵanın túsiniw menen onı aytıp beriw, sorawlarǵa durıs, tolıq juwap qaytara biliw, súwretler boyınsha, kórgen, esitkenleri boyınsha gúrriń, qısqa bayanlama aytıp úyreniw;
9. Oqıw kónlikpeleriniń barısında kishi kólemdegi qosıq, gúrriń, naqıl-maqal, jańıltıw, jumbaqlardı yadlap, onı muǵallimge, joldaslarına, ata-analarına aytıp beriw kónlikpelerin alıw;
10. Háriplerdi ótip bolıw menen alfavit ústinde jumıs islep, onı yadlap alıw, is júzinde qollana biliwge úyreniw.

Háriplerdi ótiwdiń úshinshi dáwirinde *ya, yu, e* dawıslı háripler menen *x, v, f, ch, c, sh, g* dawıssız háripler úyretiledi. Olar ózlerinin ayılıwı hám jazılıwı jaǵınan qaraqalpaq tilinde burınnan bar túpkilikli sózlerdiń ózine tán ózgeshelikleri menen ayırılıp turadı. Jáne taǵı bir nárse, usı sesler keletuǵın sózler hám terminler mektep bosǵasın jańa atlaǵan balalardıń ózlerinshe «ózlestirip» alǵan. Yaǵnıy oqıwshılardıń tilindegi bunday quramındaǵı sesler, qaraqalpaq tilindegi uqsas sesler awmastırılıp qollanıladı. Máselen: balalar *mashina, traktor, gazeta, mototsikl* sózlerin *mashın, yamasa máshin, gazit, traqtır, atasikl* dep te ayta beredi. Sonlıqtan muǵallimniń aldına bul seslerdi úyretiwde tiykarınan, eki wazıypa turadı. Birinshiden jasalıw jolların hár tárepleme úyretiw, olarda bul seslerdi aytıw hám qollanıw kónlikpelerin boldırıw. Ekinshiden, usı sesler keletuǵın sózler qorın balalardıń leksikasında kóbeytiw hám burınnan barların qayta qarap shıǵıp, olardıń ayılıwındaǵı jiberilgen qáte kemshiliklerdi dúzetip saplastırıw.

Usı basqışta úyretiletuđın *ya, yu, yo* háriplerindegi sesler birikpesi oqıwshılarǵa jańalıq emes, olardı balalar burınnan biletuğın *y-a, ya, yı-w, y-o* sesleriniń qosılıwınan jasalǵan. Biraq joqarıdaǵı háriplerdiń bul qásiyetin oqıwshılarǵa ayırıp túsindiriwdiń keregi joq. Sebebi balalar *y-a, y-ı-w, y-o* birikpelerin oqıp ózlestiriwden góre *ya, yu, yo* háriplerin tez ózlestiredi. *Yu, yo, e* háriplerin tek sózdiń basında kelgen orınlarında ǵana úyretiw tiyimli, sebebi olar usı jerde sózdiń basqa orınlarına qaraǵanda anıǵıraq esitiledi. Jáne de ayta ketetuğın bir nárse, usı háripler tiykarınan orıs tili arqalı kirgen sózlerde qollanıladı. «*Yo*» birikpesi hám «*e*» sesi túpkilikli qaraqalpaq tilinde kóbinese sóz aqırında keledi, biraq orfografiyamız olardı «*yu*» menen almasdırmay, jazıwǵa *yıw, yiw* háripler birikpesi menen belgilenedi: *bayıw, keyiw, súyiw, tıyiw, jıyiw*.

Sonlıqtan *yu, yo, e* háriplerin úyretiwde orıs tili arqalı kirgen sózlerdi mısálǵa alıp, sózler tiykarında shınıǵıwlar ótkeriwge tuwra keledi.

Usı jerde muǵallım ózi keltirgen mısallarınıń balalarǵa túsiniكلي bolıw jaǵına ayrıqsha kewil awdarıwı tiyis. Sebebi *yu, yo, e* menen keletuğın orıs sózleriniń geypaların balalardıń jaqsı túsinebiw múmkin. Sonlıqtan bulardı úyretkende hár túrli kórgizbeli qurallardı jergilikli shárayatqa baylanıstıra otırıp qollanıw kerek. Balalar kózi menen kórgen zatlarınıń atların jaqsı qabıl etedi. «*Ya*» háribin úyretiw *yu, yo, e* ge qaraǵanda biraz jeńilirek. Sebebi “*ya*” háribi sózdiń gez kelgen ornında anıq esitiledi jáne de ayrıqsha eskertetuğın bir nárse bul hárip qaraqalpaq tili sózlerinde de jiyi qollanıladı. Mısalı: *Ya-qıp, yarım, ya-masa, yaxuwa, ya-ra-ma-zan* h.t.b. Geypara waqıtları jumıs barısında *sıy, qıy* sózleriniń *sıya, qıya* bolıp jazılıp, sóz sońındaǵı «*y*» jańadan qosılǵan «*a*» nıń birikpesiniń «*ya*» háribine awmasıp ketetuđınlıǵın balalarǵa ámeliy jol menen túsindirip ketiw lazım.

Al usı jaǵdaydı kórsetetuđın keste islep, onı kerek waqtında jiyi-jiyi paydalanıp otırса da shep bolmaydı. Mısalı:

sıy-a -sı-ya soy-a so-ya

qıya-a - qı-ya qoy-a qo-ya

jıy-a - jı-ya jay-a ja-ya

V, F, C, Ch háriplerin sózdiń basında (dawıslı) háriptiń aldında kelgen orınların úyretiw bir qansha qolaylıraq. Sebebi olar usı jerde sózdiń basqa jerlerinde kelgenlerge qaraǵanda anıǵıraq esitiledi hám á sirese olardıń jasalıw jolların, aytılw ózgesheliklerin úyretiwde biraz jeńillik seziledi. Sebebi balalar *v, f, c, ch* seslerin tungısh ret durıs aytıw usılların (burın ózleri aytıp júrgen sózlerge olardı buzıp aytıp, qaraqalpaq tilindegi uqsas sesler menen almastırıp kelgen) ózlestiredi. Ol ushın balalar sóylew aǵzaların *v, f, c, ch* seslerin aytıwǵa iykemlewi tiyis. Sonlıqtan *v, f, c, ch* seslerin sózdiń basında kelgen payıtında úyretiw júdá qolaylı. Sebebi muǵallım usı jerde awızdı *v, f, c, ch* seslerin aytıwǵa tayarlap, sońınan oǵan dawıslı sestı qosıp aytıw usılın qollanıladı. Ol ushın muǵallım “*v*” háribin taxtaǵa, balalarǵa onı aytıwǵa tayarlanıp otırıwdı usınadı. Balalar awızların «*v*»nı aytıwǵa tayarlap bolǵannan soń, muǵallım «*v*»nıń oń tárepine «*a*»nı qoyadı hám ekewin qosıp birden oqıwdı talap etedi. Nátiyjede balalar «*va*» buwının oqıydı. *V, f, c, ch* sesleriniń ózine tán ózgesheliklerin ayrıqsha jaqsı túsindiriw ushın olardı qaraqalpaq tilindegi *b, p, s, sh* sesleri menen salıstırıp kerek.

v b f p c s ch sh

vagon, bala, ferma, parta, cirk, chek, shek, zavod, shabaq, shkaf, shop, cex, sir, chay, shar.

Balardıń ózlestiriwinde qıyınshılıq keltiretuǵın ses (hárip) “*x*”. Sebebi qaraqalpaq tilinde túpkilikli sózlerde qollanılatuǵın «*q*» sesi bul seske júdá jaqın aytılatuǵınlıqtan geyde ekewin sóylew tilinde, hátteki jazıwda da biriniń ornına birin almastırıp qollanıwshılıq jiyi gezlesedi, *x* tiykarınan basqa tillerden kirgen sózlerde jiyi ushırasadı, al qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerinde jumsaladı.

<u><i>jazılıwı</i></u>	<u><i>oqılıwı</i></u>
paroxod	paraxod
vokzal	vakzal

kolxoz, sovxoz kalxoz, savxoz

samolet samalet

Bul basqışta balalar ózlestiriwi ádewir qıyın buwınlar (*fab-ri-ka, gra-fin, e-lektr, tsirk, eks-ka-va-tor*) menen kóp buwınlı hám aralas buwınlı sózlerdi oqıydı hám jazadı.

Balalar eki dawıssız sesten (háripten) baslanıp keletuǵın buwınlardı sózden ayırıwdı hám olardı jazıwda biraz qıynalıp qaladı, hátteki qáteliklerge de jol qoyıwı múmkin. Bul túsinikli de, sebebi qaraqalpaq tilindegi túpkilikli sózlerde buwınlar eki dawıssız sesten baslanıp kelmeydi. Sonlıqtan orıs tili arqalı kirgen *gra-fik, bri-ga-da, fab-ri-ka* hám t.b usınday sózlerdegi eki dawıssız sesten baslanatuǵın buwınlar qaraqalpaq tilinde ekige ajratılıp arasına *l, i* sesleri birigip aytıladı da, olar eki buwın sıyaqlı bolıp turadı. Sonlıqtan muǵallım ol sózlerdiń jazılıwın taxtadan yamasa kórgizbeli qurallardan ya “Álipbe”den kórsetip, sózlerde neshe dawıslı ses bar ekenligi anıqlanıp bolıp, olardı buwın quramında ayırıwı kerek. Sonda balalar ózleri burınnan-aq sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı degen qaǵıydanı jaqsı biletuǵınlıqtan kózi menen kórip turǵan sózlerdiń buwın quramı (aytılıwınsha emes) ondaǵı dawıslı seslerdiń sanına qaray durıs ayıradı hám jazıwda da qáte jiberilmeytuǵın boladı. Sol ushın eki dawıssız sesten baslanatuǵın hám eki yamasa úsh dawıssız seste tamamlanatuǵın buwınlardı oqıwshılardıń durıs ózlestiriwi ushın buwın aldına yamasa ortasına hárip qosıw usılı keń qollanıladı. Máselen: *-ra, -la* buwınlarınıń aldına *g, p* háriplerin qoysa – *gra; -pla* buwınları jasaladı, al olardan mánili sózler jasap oqıw ushın qosımsha buwınlar, háripler qosıw kerek boladı. Máselen: *gra-fin, -grafin; pla-n, plan*.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıwdıń úshinshi dáwirinde neler úyretiledi?
2. Álipbeni oqıtıwdıń úshinshi dáwirinde oqıwshılardı jazıwǵa qalay úyretemiz?

3. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń bir birinen ayırmashılıǵın aytıń

4. Jazılıwı men ayılıwında ayırmashılıǵı bar sozlerdi bir –birinen ayırmashılıǵın qalay úyretemiz?

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwǵa úyretiw

Oqıwshını oqıy biliwge úyretiw, olardıń tanıp biliw uqıbın rawajlandırıw, tálim-tárbiya barısındaǵı olardıń iskerligin qalıplestiriw - oqıw isiniń tiykarǵı wazıypası. Oqıw isine úyretiw - bul baslawısh klasstıń aldındaǵı tiygarǵı wazıypa ekenligin kórsete kelip ullı rus pedagogı K.D.Ushinskiy bılay degen edi: «Bala ustazdıń basshılıǵında oqıwǵa úyrenedi, al bul dáslepki tálim alıwdıń oqıwdıń ózinen de áhmiyetlirek boladı. Dáslep balanı oqıwǵa úyretiw, al onnan soń barıp bul isti onıń ózine tapsırıw kerek»¹². Bul baslawısh klass aldına qoyılǵan - pedagogikalıq talap búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Házirgi kúnde de balanı oqıwǵa úyretip, keyin ózinshe úyreniwge jol kórsetip otırıw-oqıwshınıń oqıw, jazıw isi menen qatnas jasay biliwge úyretiw degen sóz. Sonıń menen birge oqıwǵa balalardıń qızıǵıwıwshılıǵın tárbiyalap barıw - oqıtıw isiniń tiykarlarınıń biri bolıp esaplanadı.

Mektepke kelgen kúnnen baslap sabaq - oqıwshılardıń tálim-tárbiya alıwdaǵı tiykarǵı ornı. Onı muǵallım kún talabına ılayıq shólkemlestire alsa ǵana, oqıtıwda tiykarǵı bilim beriwshilik, tárbiyalawshılıq, rawajlandırıwshılıq wazıypaların is júzine asırıp otırıwımızǵa boladı. Sawat ashıw dáwirinde sabaqtıń qurılısı, ondaǵı isleniwge tiyisli tálim-tárbiya isin muǵallımniń basqarıp otırıwı juwapkerli is ekenin biz bilemiz.

Mekteptegi tálim-tárbiya isi - bul birinshiden oqıwshınıń, ekinshiden muǵallımniń qatnasında ǵana sheshilip barıladı. Bul ekewindegi inta menen iskerlik bir salaǵa quyǵanda ǵana istin nátiyjesi kórinedi. Bunıń qaysı tárepinen kemshilik ketse, ol istin nátiyjesine tásir etedi. Sonlıqtan, usı wazıypalardan shıǵıp,

¹² Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. Москва,1980, -с.253.

oqıw isiniń aldına mınaday qánigelik hám ulıwma didaktikalıq wazıypalar qoyladı:

1. Hár bir sabaqtıń tárbıyalanıwshılıq sıpatınıń bolıwı, onıń tárbıyalawshılıq maqsetiniń ayqın bolıwı, onda qanday ádep-ikramlılıqtıń sapası rawajlanatuǵınlıǵınıń ayqın bolıwı;

2. Oqıwdıń maqsetiniń anıq bolıwı, balalar ne jańalıq biledi, neni úyrenedi, qanday kónlikpeleri, biliwshiligihám qızıǵıwshılıǵı rawajlanadı, sabaqtaǵı ózinshe isley alıwshılıǵı, bilim, pikir júritiw, oylawınıń rawajlanıwshılıǵı, temanıń tamamlanıw dárejesi h.t.b.

3. Sabaqtıń ótken, kelesi temalar menen baylanıshılıǵı, sabaqtıń izbe-izligi, keleshekliligi, sabaqlar ishinde, programma ishinde sol temanıń tutqan ornı, basqa pánler menen integraciyalıq baylanısı anıq bolıw;

4. Sabaqtı ótiwge tańlangan jumıs metodı menen usılınıń hár qıylılıǵı, material ústinde jumıs islewdiń variantlılıq, tańlangan interaktiv metodtıń oqıw isiniń wazıypasına, materialdıń sıpatına baylanıshılıǵı, metodikalıq jeterliligi, onıń qızıqlı hám oyın sıpatında bolıwın támiyinlewi;

5. Oqıw barısında oqıwshınıń múmkinshiliginiń, biliminiń, kónlikpeleriniń rawajlanıwın esapqa ala otırıp jumıstı shólkemlestiriw. Oqıwshıǵa jumıs barısında differencial hám jeke qatnas jasaw, barlıq sabaqtıń barısında oqıwshı menen muǵallım arasında baylanıstı saqlaw;

6. Oqıwshılardıń mektepte nátiyjeli oqıwı ushın onıń sanalı miynet islep úyreniwine jaǵdaylar jaratıw (oqıwshını oqıw ushın oqıwǵa úyretiw);

7. Sonıń menen birge, qosımsha didaktikalıq talaplardıń ilimiylik, túsiniklilik, kórsetpelilik h.t.b. principlerine súyene otırıp islew.

Sunday-aq bul dáwirde oqıwshılardı hár tárepleme rawajlanıp barıwın názerde tutıp, olardıń durıs, kórkem sanalı, tásirli oqıwına itibar berip barıladı. Oqıwdıń nátiyjeli bolıp otırıwı - onıń tiliniń rawajlanıp barıwına da tásir jasaydı.

Sonlıqtan oqıw menen jazıw isin baylanıslı alıp barıw talap etiledi. «Sabaq-

pedagogikalıq processtıń tamamlanǵan bir tutas úzindisi, yamasa «Kishkene kletkası» boladı. Onda bir tamshı suwǵa túsken quyash nurınıń sáwlesine megzes onıń barlıq táreplerin sáwlelendirip turadı.

Sabaq tipleri. Balalardıń oqıwınıń aldına qansha ulıwma wazıypa qoyılǵan sayın, olardı oqıtıwdıń barısı da hár qıylı, balalardıń meńgeriwine qolaylı dárejede bolıwı shárt. Sabaqtıń qurılısınıń bir qıylı dúziliwi balalardıń oylawın, issheńligin kemeytedi. Al sabaqtıń hár qıylı ózgermeli bolıp dúziliwi oqıwshılardıń issheńligin arttıradı, jumıs islewine qızıǵıwshılıq hám talaplarına jaǵday tuwdırıladı. Bunday jaǵday oqıwdıń nátiyjeliligine erisip barıwına alıp keledi. Ótiletuǵın materialdıń tar kólemde bolıwına baylanıslı sabaqtıń tipleri de sol berilejaq materialdıń mazmunı menen kólimine, maqsetine qaray belgilenedi.

a) oqıytuǵın pániniń tiykarına negizlenip - oqıw sabaǵı hám jazıw sabaǵı;

b) waqtına hám oqıtıwdıń basqıshına, dáwirine baylanıslı - tayarlıq dáwirindegi sabaq (Álipbege shekemgi dáwir);

v) sabaqta jańa temanı úyreniw, úyrenbewine baylanıslı - jańa sestı, háripti úyreniw, jańa háripti jazıp úyreniw sabaǵı, bekkemlew sabaǵı h.t.b.

Sabaqtıń ayrıqsha tipin quraytuǵın tákirarlaw hám juwmaqlaw sabaǵı. Sonıń menen birge háptesine bir ret ótkeriletuǵın 20 minutlıq klasstan tıs oqıw sabaǵı. Solay etip, bul dáwirdegi tiykarǵı sabaq - oqıw hám jazıw. Negizinde de baslawısh klasstıń dáslepki basqıshındaǵı islenetuǵın jumıstıń jaǵdayına baylanıslı ámeliy jaqtan analiz etkeni durıs. Al baslawısh klasstıń didaktikasınıń belgileniwine qaraǵanda baslawısh klasslardaǵı sabaqtıń tipleri aralas, yamasa birlesken sabaq, jańa materialdı úyreniwshi sabaq, bekkemlew sabaq tipi, tákirarlaw-juwmaqlaw sabaq tipi, tekseriw, yamasa úyrengenlerin esapqa alıw sabaq tipi dep qaraydı.

Ózińizge belgili bolǵanıday, sawat ashıwǵa úyreniw dáwirindegi oqıw sabaqlarınıń tiykatǵı wazıypası oqıwshılardıǵa ses hám háripti tanıstırıw, olardıń durıs aytılwın úyretiw arqalı balalarda durıs, ańlı, kórkem oqıw kónlikpe hám

uqıplılıqtı qalıplestiriwden ibarat. Sonın menen birge, oqıwshılardıń sózlik qorın bayıtıw, baylanıslı sóylew tilin ósiriw, bilimni bayıtıw, oq-órisin rawajlandırıw, esitiw, qabıl etiw kónlikpelerin ósiriwde de bul dáwir óziniń tereń juwapkershiligi ayırıwsha áhmiyetke iye.

Tayarlıq dáwiri oqıwǵa úyretiw ushın tiykar jaratadı. Bul dáwirde balalarda basqalardıń aytqan sózlerin esitiw, dıqqatti bir gerge jámlep toplaw, til birliklerin (ses, buwın, sóz, gáp) parıqlaw, ajıratıw, olardıń wazıypaların ańlaw usaǵan qásiyetler qalıpleseı. Bular oqıwshılardıń oqıwdı jaqsı meńgerıwıne járdem beredi.

Oqıwǵa úyretiw ushın, áweli, oqıwshı ses hám hárip penen jaqsılap tanısıp alıwı lazım. Ses hám hárip penen tanıstırıwda buwınlardan sestı ajratıw principine tiykarlanıp jumıs alıp barıladı. Hárip penen tanıstırıw bir neshe túrdegi baǵıtta ámelge asırılıwı múmkin:

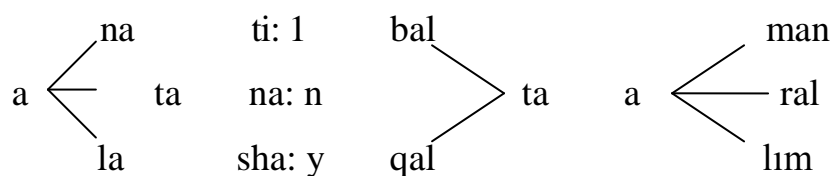
1. Mazmunlı súwret tiykarında soraw-juwap usılı menen baylanıslı gúrriń yamasa tekst dúzdiriledi. Onnan kerekli gáp, soń kerekli sóz ajratıp alınadı, keyin sóz ústinde joqarıda atap kórsetkenimizdey etip analiz jumısları shólkemlestiriledi.

2. Sóz tiykar etip alınıp, analitikalıq shınıǵıwlar járdeminde úyreniletuǵın sesler ajratılıp alınadı. Máselen: *ay*. Muǵallım aydıń súwretin kórsetedi, oqıwshılar onıń atın - sózdi aytadı. Muǵallım *a* sestin sozıp *a-a-a-y* dep aytadı hám qaysı sestı sozıp aytıp atırǵanın oqıwshılardan soraydı. Oqıwshılar *a* sestin aytqannan soń onıń ózgeshelikleri haqqında soraw-juwap ótkiziledi. *A* sestinen keletuǵın sózler oylap taptırıladı. Sonnan soń *a* háribi kespe háripten yamasa súwretli álipbeden kórsetiledi. Bunda *a* háribiniń túrin este saqlap qalıwlarına ayırıqsha itibar qaratıladı.

3. Úyrenilgen háripler ishine buwın úyreniletuǵın hárip aralastırılıp qoyıladı, balalar onıń ishinen tanıs emes háripti ajıratadı, soń muǵallım bul háripti bildiretuǵın sestı aytadı. Oqıwshılar sestiniń ózine tán ózgesheliklerin aytadı. Bul háripti kespe háripler ishinen tawıp, Álipbe kitabınıń betlerinen, súwretli alipbeden

kórsetedi. Usı tárizde ses hám hárip penen tanıstırılǵannan soń oqıwǵa úyretiw ústinde jumıs alıp barıladı.

Oqıwǵa úyretiwde buwın tiykar etip alınadı. Bunıń ushın muǵallımda buwın tablıcası bolıwı lazım. Buwın tablıcası tiykarında oqıw úlgisi kórsetiledi, yaǵnıy háriplep emes, al ishinde, birinshi háripti kóz benen kórip, onıń atın este saqlap, ekinshi háripti kóriw hám ekewin baylanıstırıp, únlini móljellep baylanıstırıp aytıw túsindiriledi. Buwınlap oqıw muǵallımniń úlgisi tiykarında barqulla hár bir sabaqta izshil alıp barıladı. Bunda tómende kórsetilgen sızmalardan (tablıcadan) paydalansa boladı:

Bunda “Álipbe” sabaqlıǵınıń betlerindegi sózlerdi aldın buwınǵa bóliw, soń oqıwdı shınıqtırıp úyretiw jaqsı nátiyje beredi. Muǵallımniń úgili oqıwınan soń birgelikte oqıwshılar menen qosılıp dawıs shıǵarıp oqıw, bólek-bólek jeke oqıw, sıbırlap áste oqıwdan hám ishinen oqıwdan da paydalanıladı. Ásirese, áste oqıytuǵın oqıwshılar bolǵan klasslarda xor menen oqıtıw oqıwdı tezlestiriwge járdem beredi. Klass oqıwshılarınıń oqıw kónlikpelerinen kelip shıǵıp, teksttegi sózlerdi doskaǵa buwınlarǵa bólip jazıw, úyrenilgen háriplerdi esapqa alǵan halda qosımsha sóz birikpeleri, gápler dúzip jazıw hám oqıtıw usılınan da paydalanıladı.

Ózińizge málim bolǵanıday, „Álipbe” sabaqlıǵı betlerinde buwınıń dúzilisi qıyınlasıp baradı. Sonıń ushın muǵallım hár bir buwın dúzilisiniń qıyınlıǵına qarap is usılların belgilep alıwı zárúr. Máselen, úsh sestem dúzilgen, tórt sestem dúzilgen buwınlardı oqıwǵa úyretiw de ózine say qıyınshılıqlardı keltirip shıǵaradı.

Ulıwma alǵanda, hár bir oqıw sabaǵında, álbette, buwın dúzilisi qıyın bolǵan sózlerdi oqıw shınıǵıwları ótkizilip barıwı lazım. Bul usıl oqıwshılarda oqıw kónlikpeleriniń jetilisip barıwına járdem beredi.

Oqıwǵa úyretiwde sózlerdi hám gápplerdi tolıq oqıw kónlikpelerin payda etiw oqıwshını gáp dúziwge, tez pikirlewge baǵdarlaydı. Oqıwshı túsirip qaldırılǵan hárip hám sózdi súwretke qarap tabadı, onıń gáp mazmunına say yamasa say emesligine itibar berip dıqqat awdaradı, doslarına qaraǵanda tez tawıp, muǵallımniń minnetdarshılıǵına sazawar bolıwǵa umtıladı.

„Álipbe” sabaqlıǵındaǵı tekstlerde túrli tınısh belgileri isletilgen. Oqıwshılar olarǵa say dawıs tańlawdı, pawza qılıw orınların belgilep alıwı zárúr. Bunda da muǵallımniń túsindiriwı (birinshi ushıraǵan tınısh belgini túsindiriwı) hám kórkemlep oqıw úlginin kórsetiwı úlken áhmiyetke iye. Kórkemlep oqılǵan tekst ǵana túsiniikli boladı.

Hár bir pánde bolǵanı sıyaqlı oqıw sabaqlarında da tálim-tárbiya birliğine itibar beriledi. Oqıw sabaqlarında tárbiya oqılǵan teksttiń ańlı ózlestiriliwine baylanıslı. Birinshiden, oqıwshı tekstte pikir ne haqqında ekenligin ańlasa ǵana, ózinde sonday sezimlerdi qalıplestiriwge háreket etedi. Ekinshiden, jaqsı insan bolıw ushın oqıwdıń zárúrligin ańlaydı. Sonıń ushın ańlı oqıwdı támiyinlewde tekst penen onda ushırasqan mazmunlı súwretler ortasındaǵı baylanıslardı anıqlastırıwǵa, tekst boyınsha sorawlar beriwge dıqqattı qaratıw lazım. Bunda tómendegishe soraw hám tapsırmalardan paydalansa boladı:

Súwretti baqlań, tekstte ne haqqında gáp etiledi?

Súwretti ne súwretlengen? Súwret penen tekst arasında baylanıs bar ma?

Tekst mazmunın súwretke qarap aytıp beriń.

Balalar qayerge bardı? Qızdıń atı kim? Balanıń atı-she?

Shaxrux, Malika ne qıldı? Olar qanday gúller terdi?

Demek, oqıw oqılǵanlardı ózlestiriwge baǵdarlanǵan bolıwı lazım, sonda ǵana teksttegi tiykarǵı pikir, ilgeri súrilip atırǵan pikir oqıwshılar tárepinen ózlestiriledi, sóz hám tekstler yadlap alınǵan táǵdirde da oqıwshınıki bolıp qaladı.

Sawat ashıwǵa úyretiwdiń birinshi kúnlerinen baslap-aq oqıw ańlı bolıwı, balalardı ańlı oqıwǵa úyretiw júdá áhmiyetli. Sorawlar járdeminde oqılǵanlardı

bala qalay túsingeni anıqlanadı, tekseriledi. Oqıwdan aldın ótkizilgen tayarlıq gúrrińlesıwı de, oqılǵan tekst boyınsha ótkerilgen sáwbet te usı maqsetke - ańlı oqıwǵa xızmet etedi. Jaǵdayǵa qarap, balalarǵa neni bolsada oqıwdı talap etetuǵın mashqalalı jaǵdaydı jaratıw da júdá zárúr. Bunday jaǵday „Álipbe”den yamasa hárip teriw kestesinde, oqılatuǵın qatarqan, jańıltpashtan paydalanıp yamasa mashqalalı sorawdı keltirip shıǵaratuǵın shamalap dúzilgen sáwbet járdeminde payda bolıwı múmkin. Mısalı: *Qısta quslar qayerge uchıp ketedi?* (hárip teriw kestesinde: *Issı úlkelerge ushıp ketedi*). Mine usıǵan usaǵan tayarlıq shınıǵıwları, sabaqları oqıwǵa úyretiwdiń joqarı dárejede ańlı bolıwın támiyinleydi.

Ańlı oqıwdı kórkemlep oqıwdan ajıratıp bolmaydı. Lekin analitikalıq oqıwdıń birinshi basqıshında kórkemlep oqıw múmkin emes, sebebi balalar sózde pawzalı buwındı ajırata almaydı, tamamlanǵan intonaciyanı, soraw, gáptiń irkilisin, hátteki, orfoepiyalıq jaqtan durıs oqıwdı da bilmeydi. Sonıń ushın analitikalıq oqıw basqıshında sózdi óz aldına, orfoepikalıq jaqtan qaytadan oqıw usınıs etiledi. Bunday qaytadan oqıw durıs intonaciyanı, kórkemlilikke durıs saqlap oqıwǵa úyretip ǵana qoymay, al oqıwdıń ańlı bolıwına da járdem beredi.

Álipbeni oqıtıwdıń birinshi sabaqlarında aq oqıwshılarǵa differencial baǵıt alıw (bunda oqıwshılardıń oqıwǵa tayarlıqlarındaǵı pikirler esapqa alınadı) ámelge asırıladı.

Oqıwdıń ańlılıǵın hám tásirsheńliligin támiyinlew ushın tekst mazmunın oqıwshılardıń kórgen-keshirgenleri, alǵan tásirleri menen baylanisiriw lazım. Sonda oqıwshıda oqıwǵa, úyreniwge qızıǵıwshılıq artadı.

Ańlı ózlestiriwdi ámelge asırıwda sózlik ústinde islew de úlken áhmiyetke iye. Sózlerdiń mánisi ústinde islew, birinshiden, pikirdi aydınlastırsa, ekinshi tárepten tekstti túsiniwge de járdem beredi.

Qosıq, taqmaq, jańıltpash, jumbaq, naqıl-maqal, hikmetli sózlerden paydalanıp oqıtıw, yadlatırıw da oqıwshılardıń oqıwǵa qızıǵıwshılıǵın ósiredi, oqıw kónlikpesin qalıplestiredi, yadın bekkemleydi. Baslawısh klasslarda oqıw

sabaqlarınıń úshen eki bólegi oqıwdı shınıqtırıwǵa ajratılıwı lazım.

Jańa materialdı úyreniletuǵın oqıw sabaǵında tiykarǵı jumıs túrleri tómendegilerden ibarat:

I. Úyreniletuǵın jańa sesli sózdi (usı ses sózdiń basında, ortasında, aqırında kelgen sózdi) buwın-ses tárepinen analiz etiw arqalı ajratıw. Bunda jańa úyrenen ses ajratılatuǵın sózdi oqıwshılar súwret tiykarında ózleri dúzgen gápleri ishinen aladı. Sesti ajratıwda usı sózdiń sızılması-modeline tiykarlanadı. Seslerdi esitiw, aytıw, olardıń artikulaciyası (til organlarınıń ses shıǵarıwdaǵı jumısı) ústinde shınıǵıw islenedi.

2. Kishkene hám bas háripler menen tanıstırıladı. Buwınlar oqıtılıp úyretiledi.

3. Sózlerdi aldın doskadan, keyin „Álipbe”den oqıw. Hárip buwınlarınan hárip teriw kartonında sóz, sóz birikpesi, gáp dúziw hám olardı oqıw, sóz mánisi ústinde islew.

Tekstti oqıw hám analiz etiw, onı qaytadan oqıw, súwrettiń tekstke baylanıslılıǵın belgilew.

Til ósiriw: sózlik qordı bayıtıw, sóz birikpesi, gáp, baylanıslı gúrriń dúziw.

Ulıwmalastırıw: jańa háripti tablicaǵa qoyıw, jańa úyrenilgen sestini dawıslı yamasa dawıssız ekenligin anıqlaw, jańa háripti aldın úyrenilgen háripler menen salıstırıw, ses hám háriptiń áhmiyetin tákirlaw h.t.b.

Úyrenilgenlerdi bekkemlew sabaǵında jańa ses ajratıladı, jańa hárip penen tanıstırıw shınıǵıwınan tısqarı, barlıq jumıs túrлерinen paydalanıladı, sonıń menen birge, qosımsha sózler hám tekstler menen jumıs alıp barıladi; tekstti oqıw hám analiz qılıwǵa, kórgizbe qurallar menen islewge (háripti teriw kartonı, magnit doskası, sırlı kespe, súwretler hám basq.) til óstiriwge, oynılar hám qızıqarlı materiallarǵa, aldın úyrenilgen sesler hám háriplerdi tákirlap bekkemlewge ayrıqsha áhmiyet beriledi, tarqatpa materiallardan da paydalanıladi.

Birinshi ushırasqan sózler menen islew: ashıq buwında dáslep dawıssız, keyin bolsa dawıslı sesler oqıladı, jabıq buwında bolsa dawıslı menen tawsılğan ashıq buwındı oqıp, keyingi dawıssız oqıladı hám sózdi óz aldına oqıwǵa úyretiledi. Oqıwshılarǵa áste-aqırın buwınlap oqıwdan sintetikalıw oqıwǵa (sózdi pútinliginshe oqıwǵa) tayarlap barıladı. Bunda jańa sózdi doskada úlken baspa háripler menen jazıw, oqıwshılarǵa oqıtıw usınıs etiledi. Sóz sıbırlap ásten oqıladı, kespe hárip, buwın menen jazıladı.

Syujetli (súwrettiń tiykarǵı mazmunın kórsetetuǵın) súwretke qarap muǵallım jardeminde, onıń baǵdarlawshı sorawları tiykarında gúrriń dúziw, onnan gápti ajıratıw hám analiz etiw.

Jańa buwın, sóz dúziwde hárip teriw kestesı, magnit doskası, sırlı tawar usaǵanlardıń hám jańa sózdi doskada hám dápterde „jasaw”dıń áhmiyeti júdá úlken. Oqıw ushın hár túrli baspa materiallar qanshama kóp bolsa, olardan hár túrli shınıǵıwlar dúziwde paydalanılsa, oqıw sonshalıq ańlı, qızıǵarlı boladı.

Bala endi ǵana oqıy baslaǵan basqıshta olardı qatardı joǵaltıp almastan oqıwǵa, sonıń menen birge, sózdegi keyingi háripti, keyingi sózdi joyıtıp almawǵa úyretiw júdá áhmiyetli. Bul wazıypanı sawatqa úyretiwdiń baslanǵısh basqıshında xatshóp (*oqıp atırǵan betti belgilep qoyıw ushın kitaptıń ishine salıp qoyılatuǵın qaǵaz yamasa lentasha*) hám tayaqsha (sızǵısh) orınlaydı. Oqılıp atırǵan qatardı baqlap barıw kónlikpesine klass oqıwshılarınınan dostınıń qátesin durıslawdı talap etiw jolı menen de erisiledi. Oqıwshılar bul talaptı qızıǵıp orınlaydı, bul jol menen olardıń sabaqqa, oqıwǵa itibarı jaqsı tartıladı.

Demek, oqıwshılardı oqıwǵa úyretiw, olardıń oqıw tezligin asırıw, kórkemlep hám ańlı oqıw elementlerin qápilestiriw, tárbiyalaw oqıw sabaqlarınıń eń tiykarǵı wazıypalarınń biri bolıp esaplanadı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dáwirinde oqıwshılardı nelerdi oqıwǵa

úyretemiz?

2. Oqıwshılardı álipbeni oqıtıwdıń tayarlıq dawirinde qaysı háripler menen tanıstıramız?

3. Oqıwǵa úyretiwde qollanılatuǵın qanday usıllar hám kórgizbe qurallardı bilesiz?

4. Sabaqtıń ayrıqsha tipin quraytuǵın bólimi qanday bólim?

5. Háptesine bir ret ótkeriletuǵın 20 minutlıq qanday oqıw sabaǵı bar?

6. Hárip penen tanıstırıw oqıw sabaǵında qalay alıp barıladı?

7. Jańa materialdı úyreniwde oqıw sabaǵında tiykarǵı jumıs túrleri qanday?

Álipbeni oqıtıw shınıǵıwlarınıń tiykarǵı túrleri

Ses ústinde islew. Ses ústinde islew álipbeni oqıtıwdıń tiykarı bolıp xizmet etedi. Sawat ashıwǵa úyretiw dáwirinde sóz hám buwınlardı seslik tárepinen analiz hám sintez etiw, ses hám olardıń artikuliyaciyasin analiz etiw shınıǵıwları ótkiziledi, dikciya (anıq, tınıq sóylew) ústinde jumıs islenedi, logopedikalıq jumıslar alıp barıladı. Ses ústinde islew hárip ústinde islew menen, ásirese, kespe háriplerden buwın, sóz dúziw usáǵan sintez etiw usıllarında birlesip ketedi; ses hám hárip ortasındaǵı múnásiybeti bárqulla anıqlap barıw oqıw kónlikpelerin qalıplestiriw ushın da, imlálıq tárepten sawatlı jazıw tiykarın jaratıw ushın da paydalı.

Sózlerdi seslik tárepinen analiz hám sintez etiw usılları házirgi kúnde jetilistirilip barılmaqta. Sawat ashıwǵa úyretiw tiykarınan tómendegi usıllar tiykarında qollanılmaqta:

Analiz shınıǵıwları.

1. Gápten sózdi ajratıw; sózdi anıq etip aytıw; buwınlarǵa bóliw hám buwınladı anıq etip aytıw, sózden, buwınnan sestı kúshli intonaciya menen qattı dawıs shıǵarıp aytıp oqıw, berilgen sestı ajratqan halda sózdi buwınlap oqıw (*aaaa-na, naaan, iin, sssa-na, ki-yyyik, iis*).

2. Sabaqta úyreniletuđın jańa sestı ajratıp kórsetiw. Bunday sestı birinshi márte ajratıwdıń bir neshe usılı bar:

a) sózden sestı sozıp aytıw menen ajratıw: *aaa-na, laaa-la, baaa-la*;

dawıssız sestı jabıq buwınnan ajratıw: *Asss-an, A-Iimmm, A-minnn*.

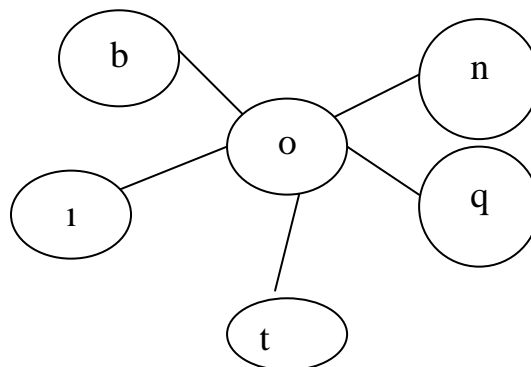
d) frikativli dawıssızdı ashıq buwınnan ajratıw: *sssá-ne, tú-yye, suu-ya*;

buwın payda etken bir dawıslını ajratıw: *a-na, ó-nim, o-tın, a-ta, e-tik*;

úyreniletuđın sestı sóziń basında kelgen sózlerden ajratıw (sózdi muğallım aytadı, birinshi sestı bolsa oqıwshı aytadı): *nan, gúl, alma_r-;*

g) súwrettiń atın bildiriwshı sózdi aytıw: muğallım gúldıń súwretin kórsetip, *gúú* deydi, oqıwshılar *l* sestın qosıp aytadı: *gúl*.

Bul processte Amanashvili islep shıqqan usıldan da paydalansa boladı. Bunda ses emas, hárip tiykar etip alınadı. Oqıwshılar úyrenilgen háripler ishinen tańıs emesin tawadı, son onıń oqılıwı hám fonetikalıq belgileri ústinde islenedi:

Sabaqta jańa ses birinshi márte ajratılıp, óz aldına aytılgannan soń, ádette, usı ses sózdiń basında, ortasında, aqırında kelgen hám anıq aytılatuğın sózler tańlap alınıp oqıwshılardıǵa óz betinshe aytırıladı. Misalı:

A sestı: alma, tana, Malika

O sestı: ol, qol, dost.

D sestı: dán, Ádil.

3. Sózdegi seslerdi sanaw hám olardıń atların tártibi menen aytıw, soń

olardı anıqlaw hám buqınların sanaw: *Alma – al-ma; a-l-m-a* – bul sózde tórt ses, tórt hárip, eki dawıslı hárip, eki dawıssız hárip, eki buwın bar dep ayıladı. Bul usıdan oqıw jılınıń ekinshi yarımında hám keyingi klasslarda da fonetikalıq analiz sıpatında paydalanıladı.

4. Únli hám únsiz dawıssız seslerden ibarat sózlerdi ámeliy salıstırıw: *gúl-kúl, bol-pol* usaǵan sózler.

Sawat ashıwǵa úyretiw barısında analiz hám sintez bir-birinen ajıratılmaydı, sebebi oqıw processin iyelew ushın tiykar jaratadı, sintez bolsa kóbirek oqıw kónlikpesin qalıplestiredi.

Sintez shınıǵıwları.

1. Seslik tárepinen analiz etilgen sózdi yamasa buwındı durıs aytıw hám onı kespe háriplerde dúziw (jazıw); usı sóz yamasa buwındı oqıw.

2. Úyrenilgen dawıslı yamasa dawıssız ses (hárip) penen (*na, ni, no; la, lo, li; ay, úy, oy*) buwın tablicasın dúziw; buwın tablicasın kitaptan yamasa tekstten oqıw; kespe háriplerden buwın tablicasın dúziw.

3. *Bala-lala-qala, boy-soy-qoy, bil-til, ana-ata, tas-bas* usaǵan bir dawıssız hárip penen parıqlanatuǵın sózlerdi yamasa *ay-oy, as-is, at-ot* usaǵan bir dawıslı hárip penen parıqlanatuǵın sózlerdi oqıw (bunday sózlerdi oqıwshılardıń ózleri tawıp oqısa da boladı).

4. Sózdiń basına yamasa aqırına bir hárip qosıp jańa sóz jasap oqıw: *ala-lala, as-bas, oy-toy, boy-qoy, ol-sol; san-Asan, altı-altın, al-qal, saǵa-saǵat, ǵaz-qaz, sebet-sebep.*

5. Sózdiń ortasına hárip qosıp, jańa sóz payda etip oqıw: *erte-elde, dala-dana, dáme-dáne, shana-shaqa, ata-ana, jumıs-júris, hápte-háste* usaǵan sózler.

6. Buwınlardı almastırıp jańa sóz payda etiw hám onı oqıw: *Gúlbazar-Bazargúl; Gúldana-Danagúl* usaǵan sózler.

7. Seslerdiń ornın almastırıp jańa sózdi payda etiw hám onı oqıw: *gúl-kúl, qal-mal, jara-sara, terek-kerek, shana - shala, men – sen, qol – jol.*

8. Sesti yamasa buwındı túsirip qaldırıp jańa sózdi payda etiw hám onı oqıw: *anar –nar, gúlzar-ǵúl, ilim-bilim, tiri-iri, ayna-ay.*

9. Buwın qosıp jańa sózdi payda etiw hám onı oqıw: *baǵ-baǵman, paxta-paxtakesh, keste-kesteshilik, kitap-kitapxana.*

Sintetikalıq jumıslardıń bunday usılları ses ústinde islewdi hárıp ústinde islew menen birge qosıp alıp barıwdı talap etedi. Bunday jumıs usılı balalar ushın júdá qızıqlı bolıp, sabaqtı yarım oyın jaǵdayında ótkeriwge múmkinshilik jaratadı.

Juwmaqlap aytqanda, tek analiz yamasa tek ǵana sintez benen qanaatlanıp bolmaydı, lekin oylaw iskerliginiń anaw yamasa mınaw túri jetekshi orında turadı. Oqıwshı sózdi analiz qılıw menen onı leksikalıq mánige iye bolǵan bir pútinlik sıpatında ańlaydı, bul — sintez: sóz sintez etilgende onıń seslik dúzilisine dıqqat awdarıladı, bul bolsa analiz bolıp esaplanadı.

Ulıwma alǵanda, álipbeni oqıtıw barısında analitik-sintetik jumıslar dizimi balanıń aktiv pikirlewin támiyinleydi. Analitik-sintetik jumıslar usılı ǵana oqıwshılardıń biliw erkinligin támiyinleydi, „mashqalalı” jaǵday jaratadı, balalarda baqlawshılıqtı, ziyreklilikti ósiredi.

Ses-hárıp tárepinen analiz hám sintezdi jeńillestiretuǵın paydalı usil hám metodlar sıpatında kespe háripler, kespe buwınlar hám hárıp teriw taxtası, sonıń menen birge, háreketke keletuǵın lentalı kórgizbe, kadoskop, proektor, álipbe multimediyasi hám usıǵan usaǵan basqa da texnikalıq qurallardan da paydalanıladı; seslerdiń aytılıwı ústinde islew ushın, sonıń menen birge, jazıp alınǵan kórkem sóz úlgin (tiykarınan, kórkem shıǵarmanı) bir neshe márte tákirarlap esittiriw ushın magnitafon yamasa lingofon kabineti xızmet etedi.

Sesler artikulaciyası, dikciya ústinde islew. Analiz-sintez jumıslar diziminde sestiniń ózin analiz hám sintez etiw, sestı durıs aytıw waqtındaǵı til aparatı organlarınıń jaǵdayı hám háreketin baqlaw (analiz) hám hárıp penen belgilengen ses hám sesler birikpesin durıs aytıw maqsetinde til organların zárúr jaǵdayǵa keltiriw (sintez) júdá áhmiyetli orındı iyeleydi. Máselen, *u* sestiniń analizinde til

tañlayǵa taman bálent kóteriledi, tañlay menen til arasında tarǵana boslıq qaladı, erinler bir-birine jaqınlasıp domalaqlasadı, dawıs payda boladı; *r* sestiniń sintezinde awız azmaz ashıq, tislere arasında boslıq boladı, erinler azmaz keńrek tartılǵan, til azmaz arqaǵa iyterilgen hám tañlay (joqarı)ǵa qarap bálent kóterilgen jaǵdayda; dawıs esitiledi, ótip baratırǵan hawa kúshi menen tildiń ushı titireydi.

Klassta barlıq seslerdiń artikulaciyası (payda bolıwı) n kórsetip bolmaydı. Máselen, juwısın'qı dawıssızlar (*sh, j*), kishkene tillik dawıssızlar (*q, x, n*), juwısın'qı dawıssızlar (*w, f, v, s, z, l, h*) artikulaciyasını kórsetiw qıyın. Lekin bunday seslerdiń payda bolıwın túsindiriw ushın muǵallım oqıwshılar dıqqatın ózine qaratqan halda sestini durıs aytıp kórsetedi, soń oqıwshılardıń ózleri aytadı. Bunday usıldı bir neshe márte tákirarlagan maqul boladı.

Dikciya ústinde islew oqıwshılardıń tiliniń túsiniqli, anıq, tınıq, jańlagan, sıńǵırlap turıwına erisiwden ibarat. Ol sawat ashıwǵa úyretiw ushın da, kórkemlep oqıw, orfoepikalıq hám orfografikalıq kónlikpeni, durıs, mádeniyatlı hám sulıw sóylew kónlikpesin ósiriw ushın da júdá áhmiyetli. Jaqsı dikciya sestini payda etiwshi apparattıń iykemlegishligine baylanıslı, sonıń ushın dikciyanı ósiriw shınıǵıwları ses payda etiwshi apparattıń iykemlegishligin ósiriwge qaratılǵan.

Dikciya ústinde islewde tómenдеги shınıǵıw túrlerinen paydalansa boladı:

1. Bálent, qattı dawısta aytıwdı shınıqtırıw: Mısalı, *sara-shıra-sara-shıra* usaǵan sózlerdi dawıstı birese qattı qıshqırıp bálent shıǵarıp, keyin dawıstı sıbırlap pásettirip áste shıǵarıp aytıw.

2. Sózlerdi aytıw tempin shınıqtırıw. Usı *sara-shıra* usaǵan sózlerdi dawıstı áste asıqpay aytıw, tempti áste-aqırın tezletip barıw.

3. Ayırım dawıssız háriplerdi, ásirese, oqıwshılar qıyınshılıq penen yamasa nadurıs, qáte aytatuǵın sózlerdi tákirarlap qaytadan aytırıw shınıǵıwı.

4. Quramalı ses birikpelerin aytırıw shınıǵıwın islew. Bunıń ushın jańıltıwshılardan paydalanıladı. Mısalı: *Aq sháynekke aq qaqpıq, kók sháynekke kók qaqpıq.*

Balalardı sóylep atırǵanda durıs dem alıwǵa, seslerdi durıs aytıwǵa úyretiw zárúr. Gey bir tartınshaq balalar sestı aytıwǵa uyaladı. Bunday waqıtta sestı, sózdi xor menen ayttırıw, xor bolıp oqıtıw. Jańıtpashlardı da xor menen ayttırıw paydalı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Ses ústinde islew degenimiz ne?
2. Sózlerdi seslik tárepinen analiz hám sintez etiw usılları qanday?
3. Analiz shınıǵıwları degenimiz ne? Olarǵa mısallar keltiriń.
4. Sintez shınıǵıwları degenimiz ne? Olarǵa mısallar keltiriń.
5. Sesler artikulaciyası degenimiz ne?
6. Dikciya ústinde islew degenimiz ne?
7. Dikciya ústinde islewde qanday shınıǵıw túrлерinen paydalanadı?

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw

Bala mektepke kelgende belgili dárejede sóylewdiń tájiriybesi, óziniń sózlik qorı menen keledi. Bul ózin qorshaǵan dógeresindegi adamlar menen qatnas jasawdıń nátiyjesinde qalıplesken. Endi mektepke keliw menen balada qatnas jasaw jaǵdayı ózgeredi. Burın qollanıp kórmegen terminlerden paydalanıwǵa mútájlik tuwadı, qatnastıń basqasha túrleri payda boladı. Sonlıqtan mektepke kelgen kúninen baslap onıń sóylewin rawajlandırıw wazıypası kún tártibinde turadı. Durıs, bala mektepke kelgende belgili dárejede sózlik qorı menen keletuǵınlıǵı izertlewdiń nátiyjesinde anıqlanǵan, lekin bul onıń tıyanaqlı bilim alıwına jeterli emes.

Sóylew tiline qoyılǵanday talap olardıń jazba tiline de qoyıladı. Álbette, dáslepki dáwirde sóylew tiline qaraǵanda jazba tili ástelik penen rawajlanadı. Sonlıqtan dáslep jazba tiline sóylew tiline qaraǵanda anaǵurlım quramalıraq, basqasha talap qoyıladı. Jazıwdı úyreniw, háripti, buwın, sózdi, gápti jazıw ástelik penen rawajlanıp baradı. Bul dáwirde oqıwshı bárhama muǵallimniń

qadaǵalawınıń astında boladı. Hár kúni talap qoyıwınıń, úyretiwiniń juwmaǵında oqıwshı keyin ala oqıw hám jazıwǵa, ulıwma mektep turmisina, bilim alıwǵa kónligip ketedi.

Oqıtıwdıń barısında oqıwshılardıń sóylewinde dialog, monolog hám t. b. túrleri ushırasadı. Ásirese, olar oqıǵanın qayta aytıp beriw, qadaǵalaǵanı boyınsha sóylep beriw, yadlap aytıp beriw, ásirese, bul dáwirde kóbirek qollanılatuǵın jumıs túri súwretler boyınsha hár qıylı jumıs islew hám t. b. Bul jaǵdaylarda oqıwshılardıń sóylew tiliniń bir izbe-izlikke túsip, rawajlanıp barıwınıń tiykarǵı sebepshisi boladı.

Oqıwshılardıń biliminiń rawajlanıwı oqıtıwdıń barısında da iske asıp otıradı. Sebebi hár kúngi oqıw jumısınıń barısında balalardıń sóylew tiliniń materialları bolǵan gáp, sóz endi analiz ob`ektine aylanıp, ol ústinde izbe-iz jumıs alıp barıladı. Sonlıqtan hár kúni gáp, sóz ústinde jumıs islep, olardı analizlep úyrenip barıw, olardıń tiliniń rawajlanıp barıwına tiykarǵı derek bolıp baradı.

Oqıwǵa kelgen kúnnen baslap olar menen sóz ústinde, onıń mánisi ústinde jumıs islew balanıń turmisında áhmiyetli jaǵday tuwǵızadı. Bul ushın, birinshi gezekte, olardıń sózlik qorın bayıtıw máselesine itibar beriw talap etiledi. Sebebi oqıwshınıń sózlik qorı qansha bay bolsa, onıń sóylew tiliniń ósiw dárejesi de sonsha bay boladı.

Oqıwǵa kelgen kúnnen baslap, gáp ústinde jumıs islep baramız. Sonlıqtan oqıwshılar menen gáptiń hár qıylı dúzilisine itibar beriw, bunıń jeńil, talapqa juwap beretuǵınday túrleri ústinde kóbirek ámeliy jumıs islep barıwımız tiyis. Oqıwshılardıń bul dáwirdegi tiliniń rawajlanıwı kóp jaǵdaylarǵa baylanıslı, ásirese, olardıń oy-órisin rawajlandırıw menen tikkeley baylanıslı. Sonıń ushın olardıń aldı menen oy-órisiniń ósiwine ǵamxorlıq jasaw orınlı. Bul oqıwshınıń bilim alıw, kónligiw, alǵan bilimin qollanıp úyreniw menen baylanıslı. Ol ushın oqıwshılarǵa bilim beriw, ol ústinde kónliktiriw, sonıń menen birge, programmalıq materiallardı meńgerip barıwımız tiyis.

Sózlík jumısı. Álipbe dáwirinde ayırım til ósiriw sabağı ótkerilmeydi. Al bul jumıs álipbe kitabındağı berilgen hár qıylı mazmundağı súwretler, tekstlerge baylanıslı alıp barıladı. Oğan qosımsha muğallım súwret, ekskursiya, diafil`m, qadağalaw materiallarınan paydalanıp otıradı. Álipbe kitabına kirgizilgen tekstler sózligi oqıwshılardıń sózlík ústinde jumıs islew múmkinshiligin qanaatlandıradı. Sebebi, bunda balalardıń, sonıń menen úlkenlerdiń de kúndelik turmısına, isine, miynetine, sonday-aq tábiyat kórinislerine, haywanlar dúnyasına, awıl, qala, zavod, fabrika, oqıw, mádeniy islerge baylanıslı tekstlerdi óz ishine aladı.

Oqıwshılardıń belgili temalargá, yamasa sózlerdi toparlarga bóliwge baylanıslı jumıs islep, sol boyınsha sózler úyreniwi - olardıń sol boyınsha túsinigin izbe-izlikke saladı. Máselen, ósimlikler dúnyası, mektep hám oqıw jumısları, oyın atamaları, jámiyetlik, siysiy atamalar h.t.b. Bunday temalar boyınsha jumıs islew oqıwshılardıń ol boyınsha biliwin, túsinigin gána izbe-izlikke salıp qoymay, al olardıń sózlík qorın da bayıtıp baradı. Bunday etip jumıs islewdi álipbeniń maqsetine baylanıstırıp alıp barılsa gána jaqsı nátiyje beredi. Máselen, sayaxatqa barıw isin alıp qarayıq. Bul da belgili bir maqsetke baylanıslı alıp barıladı. «Bağda neler ósedı?» bul jerde *maqseti* - oqıwshılardı bağda ósetuğın miywe terekleri (ağashları) menen tanıstırıw, úyrengen háribine kónligiwin keltirip shıǵarıw hám oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandırıwdı dawam etiw, ósimliklerge súyispenshiligin tárbiyalaw hám t.b.

Sonday-aq oqıwshınıń turmıs tájiriyesine súyenip, túsendiriw arqalı úyretiw, sózlerdi paydalanıp, gáp dúzdirip úyretiw, sinonimin ayttırıw menen úyretiw hám t.b. jollar menen hár bir sózdiń mánisin, qollanıwın úyretip barıwǵa boladı. Sóz ústinde jumıs islew álipbe dáwiriniń baslı maqsetiniń biri. Sonlıqtan sózdi analiz, sintez etiw barısında oqıwshılardıń qabıllaw, seziw, kóriw, esitiw uqıpların ósirip barıw kerek. Bul biziń jumısımızdıń nátiyjeli bolıwına múmkinshilik tuwdıradı.

Gáp hám baylanıslı sóylew ústinde jumıs islew. Sawat ashıw dáwirinde

oqıwshılar gáp penen de islesip baradı. Gáplerdi oqıydı, jazadı, sorawlarǵa juwap tayarlaydı. Gápti analiz etedi, gáp dúzip úyrenedi, onda qansha sóz barın anıqlaydı. Qısqa tekst penen islesedi. Gáptiń ne ekenligin, onıń bas háripten baslanıp, keynine noqat (tochka) qoyılatuǵının, xabar, soraw, úndew gáplerdiń oqılıwın, aytıluwın úyrenedi. Solay etip, gáp tuwralı dáslepki grammatikalıq ápiwayı maǵlıwmatlar menen tanısadı.

Álipbeni oqıtıw sabaqlarında balanıń tilin ósiriwdiń tiykarǵı *wazıypası* - oqıǵanın sóylewinde, awızsha aytıp beriwinde, súwretlerge qarap turıp, ol tuwralı awızsha aytıp bergende, óz-ara sóyleskende balalardı durıs gáp dúziwge, ádebiy tildiń normasında mádeniyatlı sóyley biliwge úyretiw. Bul muǵallimniń is jobasına baylanıslı alıp barıladı. Bala mektepke birinshi kelgen kúninen baslap, álipbedegi berilgen súwretke qarap, sorawlarǵa juwap beriwden baslap, keyin ózleri gáp dúziw, sóylep beriw usaǵan kónlikpeler ústinde isleydi.

Oqıwshılardıń ózi dúzgen gáplerin analiz etiw maqsetinde de islewge boladı. Bunday jaǵdayda - *Men Arman menen kitapxanaǵa bardım*, degen gápti aytsa bul gáp neshe sózden turadı. Birinshi sóz qaysı? ekinshi sóz qaysı? hám t.b. sorawlar arqalı gúrrińlesip analiz etiwge boladı. Yamasa, joqarıda ayılǵan grammatikaniń jeke bólimleri boyınsha da analiz etiwge boladı. Bul balalardıń bir qansha kónlikpelerge iye bolǵanınan keyin islenedi.

Ásirese “Álipbe”de berilgen súwretler boyınsha izbe-iz túrde gáp dúzdirip barıwǵa boladı. Bunda da dáslep oqıwshılar tolıq emes gápler menen pikirini beredi. Muǵallim usı tolıq emes gápti tolıq gápke aylandırtıp otırıwı lazım. Bunı muǵallim «qısqa juwap» «tolıq juwap» degen terminler arqalı isletip baradı. Oqıwshıdan barlıq waqıtta «tolıq juwap» talap ete beriwge bolmaydı. Ayırım jaǵday da oqıwshınıń qısqa juwabına da qanaatlanıp otırıw kerek. Máselen, dialog, monolog túrinde jumıs islegen de «qısqa juwap» túrinen de paydalanadı.

Oqıwshılardıń baylanıslı sóylewi - bul oqıwshınıń qadaǵalaw islewi, ózleriniń oylaǵanı, sóylegeni, qosıq, qısqa tekstler boyınsha tásirli aytıp beriw

bolıp esaplanadı. Álbette bunı iske asırıwda muǵallimniń bergen sorawı, jobası jetekshi orındı tutadı. Máselen, *Shaxrux ne islep atır?* Shaxruxtıń ne islep atırǵanı tuwralı aytıp ber. Álipbedegi súwretti kórsetip bala menen qızǵa óziń at qoyıp ne islep atırǵanın aytıp ber. Úyińizde qanday oyun oynaytuǵınıńız tuwralı sóylep ber. usaǵan tapsırmalar berip barsa boladı.

Baylanıslı sóylewge úyretiwde tekstlerdiń, suwretlerdiń, diafil`mlerdin áhmiyeti ullı. Baylanıslı sóylewge úyretiwde oqıwshılar menen túsinikli waqıyalar boyınsha islesiw kerek. Sebebi qanday bolmasın balaǵa waqıya túsinikli bolsa sonsha dárejede bala jaqsı aytıp bere aladı. Sonıń menen oqıwshılardıǵa tanıs kúndelikli turmısta ushırasıp júrgen temalar usınıp otırıwda jaqsı nátiye beredi, máselen, «*Elka*», «*Qar jawǵanda*», «*Jaz*» h.t.b. Balalardıń sóylewin rawajlandırıwda didaktikalıq materiallardıń hám oyınlardıń, naqıl-maqallar, jumbaq, jańıltıq, kishi qosıqlardıń ornı ullı. Bunı muǵallım álipbede berilgen materiallardı úyretiwdiń maqsetine baylanıslı ózi de jıynastırıwı, tayarlawı tiyis.

Oqıwshılardıń gáp dúzip úyreniwde kartochkada járdem beredi. Onı oqıwshı oqıwdı úyrenengennen keyin paydalanıwǵa boladı. Gáp ústinde jumıs islewdiń hár qıylı jolları bar, al muǵallım balalarǵa gáp dúziwdiń, sóylewdiń sırtın úyretiw ushın bul boyınsha jobalı izbe-izli jumıs islep otırıwı tiyis. Bunday gáp ústinde izbe-izli islep úyreniw oqıwshınıń keleshekte dóretiwshilik jumıs islewiniń negizi bolıp, olardıń bayan, shıǵarma, dóretiwshilik diktant jazıwına múmkinshilik jaratadı.

Solay etip, baslawısh tálimniń tiykarǵı wazıypalarınıń biri oqıwshılardıń awızeki sóylew tilin ósiriwden ibarat. Til ósiriw úsh baǵıtta: *sóz ústinde islew, sóz birikpesi hám gáp ústinde islew, baylanıslı til ústinde islew* arqalı ámelge asırılıwı metodikalıq ádebiyatlarda aytılıp ótilgen.

Álipbeni oqıtıw sabaqlarında da joqarıda atap ótilgen úsh baǵdar boyınsha jumıs alıp barıladı. Ana tilinen alıp barılatuǵın jumıslardıń barlıǵı, sonıń menen birge sawat ashıw hám til ósiriw menen menen tıǵız baylanısta alıp barıladı. Sawat

ashıwǵa úyretiw dáwirinde jumıslardıń muǵdarı kóp bolıp ekskursiyalar, balalardıń baqlawları, predmetli hám syujetlı súwretler boyınsha sáwbetlesiwler hám basqa da usıǵan usaǵan jumıslar alıp barıladı. Bul dáwirde oqıwshılardıń til órisin ósiriwdiń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- oqıwshılardıń tilindegi kemshiliklerdi durıslaw;
- olardıń qiyal hám túsinigin keńeytiw arqalı sózlik qorın bayıtıw;
- oqıwshılardıń tilindegi ayırım sózlerdiń mánisine anıqlıq kirgiziw;
- gáp hám úsh-tórt gápli kishkene “gúrriń” (baylanıslı til)di awızeki durıs dúziw kónlikpesin ósiriw.

Balalar bul dáwirde, birinshiden, kiyim-kenshek, jumıs quralları, miywe hám palız eginleri usaǵan zatlar menen tanısıw járdeminde sózdi ańlı qollanıwǵa; ekinshiden, túrli ápiwayı keńeytirilmegen gáp (*Balalar juwirdi*), ápiwayı keńeytirilgen gáp (*Malika dúkánǵa bardı*), gáptiń birgelkili aǵzaların (*Shaxrux oqıdı hám jazdı*) keltirip dúzedi. Olar bul kónlikpelerdi ámeliy shınıǵıwlar járdeminde iyeleydi.

Balalardıń jeke tájiriyibeleri, adamlardıń turmısın hám tábiyatti baqlawları olardıń til órisin o'siriw ushın tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Zatlar, úy buyımları, ósimlikler, haywanlar qızıqlı sáwbet ushın tema bolıp xızmet etedi. Sábwet barısında balalarda payda bolǵan qiyal hám túsinikler tiykarında anıq túsinikler qalıplededi.

Birinshi klass oqıwshıları tildi ósiriwde balalardıń oyın hám ermekleri, súwret kóriw hám „*Bul ne?, Bul kim?, Ol ne islep atır?*“ usaǵan sorawlar tiykarındaǵı sáwbetlesiwden de paydalanıladı.

Álipbeni oqıtıw dáwirinde sóylew tildi ósiriwge baylanıslı jumıs túrlerine átraptaǵı janlı predmetlerdiń atın, olardıń belgilerin aytıw, predmetlerdi ózine tán belgileri tiykarında toparlarǵa bóliw usaǵan shınıǵıwlar kiredi. Máselen,

muǵallımniń tapsırmasına muwapıq, belgili bir temada (*ǵúz, miyweli baǵ, klass, mektep* haqqında) eki sózden ibarat gáp dúzedi; keyin bolsa sonday keńeytirilmegen gáppler dúzip, onı sorawlar járdeminde keńeytirilgen gápke aylandıradı. Olar úyrengen háriplerinen sózler hám kishkene gáppler dúzip jazadı.

Oqıw sabaqlarında oqıwshılar súwretke qarap kishkene gúrriń dúzedi, muǵallımniń sorawlarına tolıq juwap beriwge úyrenedi. “Álipbe”degi reńli, sulıw súwretler, dógerek-átiraptaǵı predmet hám hádiyseler, haywanlar hám ósimliklerdiń atların eslep qalıwǵa hám bilip alıwǵa járdem beredi.

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılardıń seslerdi durıs aytıw ústinde islewi de úlken áhmiyetke iye, sebebi kóplegen balalardıń seslerdi durıs aytıwında kemshilikler boladı: bir sestıń ornına basqas sestı (*sh -niń ornına s -nı, r -dıń o'rnına l -nı*) aytadı, saqaw, tildi burap sóyleydi, tutlıǵıp sóyleydi, sózdegi ayırım seslerdi túsirip yamasa basqa bir ses qosıp aytadı, seslerdiń ornın almastırıp qoyadı h.t.b. Bunday kemshiliklerdi joq etiw ushın logopedler arnawlı shınıǵıwlardan paydalanadı. Muǵallım de hár bir sabaqta hám sabaqtan tısqarı waqıtta oqıwshılardıń seslerdi durıs aytıwın baqlap barıwı, qáte-kemshiliklerin waqtında aytıp, durıs aytıw úlgisin kórsetip barıwı lazım.

Álipbeni oqıtıw dáwirindegi hár bir sabaq barısında sóylew tilin ósiriw boyınsha jumısqa ayrıqsha itibar beriliwi lazım. Sonda ǵana oqıwshılarda ádebiy tilde sóylew (dialektlerdiń tásisiz, ádebiy til norması tiykarında) kónlikpeleri qalıplededi hám ádetke aylanadı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw sabaqlarında balanıń tilin ósiriwdiń tiykarǵı wazıypası ne?
2. Baylanıslı sóylewge úyretiwde nelerdiń áhmiyeti ullı?
3. Gáp ústinde jumıs islewdiń qanday jolları bar?
4. Sózlik jumısı degenimiz ne?
5. Sózlik jumısı qalay alıp barıladı?

6. Gáp hám baylanıslı sóylew ústinde jumıs qalay alıp barıladı?
7. Balanıń tilin ósiriwdiń tiykarǵı wazıypası qanday?
8. Oqıwshılardıń til órisin ósiriwdiń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?

Álipbeni oqıtıw dáwirinde grammatik-orfografik bilimlerdi ámeliy ózlestiriw

Álipbeni oqıtıw dáwirinen baslap balalar grammatika hám imládan ayırım materiallardı ámeliy ózlestip baradı, yaǵnıy olarga tema túsindirilmeydi, teoriyalıq maǵlıwmat berilmeydi. Balalar awızeki hám jazba tildi ózlestiriw hám jazba shınıǵıwlardı orınlaw menen oqıw jılınıń ekinshi yarımında yamasa keyingi klasslarda úyreniletuǵın temalardı ózlestiriwge tayarlanadı.

Álipbeni oqıtıwdıń birinshi aylarında-aq balalar *Aman, Otar, Lala, Abat, Sara, Asan* usaǵan júdá kóp atlardı oqıydı hám adamlardıń atlarınıń bas hárip penen jazılıwın ámeliy jaqtan ózlestirip baradı. Solay etip, olar keyinirek úyreniletuǵın adamlardıń atı bas háripler menen jazılıwına tiyisli imlá qaǵıydaların ózlestiriwge tayarlanadı.

Til-dil, altı-aldı usaǵan sózlerdi oqıwdı, shınıǵıw etiw únli hám únsız dawıssızlardı ózlestiriwge, *san-sana, gúl-gúlshi-gúlden-gúlzar, baǵ-baǵman* usaǵan sózlerdi oqıtıp shınıǵıw islew bolsa balalardı „*Túbirles sózler*“ temasın ózlestiriwge tayarlaydı.

Propedevtik shınıǵıwlar dizimi baslawısh klasslar grammatika hám imlá dástúriń basqıshlı izshillik principi tiykarında dúziliwine say keledi. Ámeliy jumıslar nátiyjesinde balalarda belgili bir til tájiriybesi, til qaǵıydaların, sózdi, onıń dúzilisi hám yasalıwın, basqa sózlar menen baylanısqa ózgeriwin baqlaw tájiriybesi toplanıp baradı. Mine usı tájiriybeler tiykarında oqıwshılar teoriyalıq bilimlerdi ózlestiredi, bular tiykarında bolsa grammatikalıq túsiniq hám orfografikalıq qaǵıydalar qalıplese.

Gáp ústinde islew. Pikir almasıw, qarım-qatnas jasaw gáptiń járdeminde

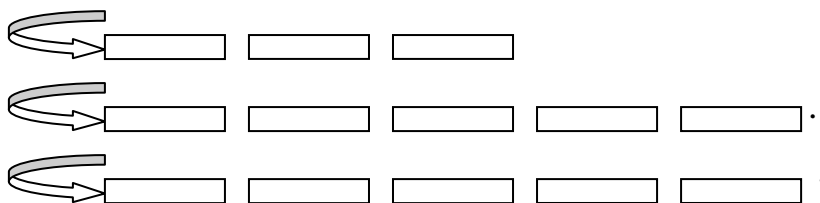
ámelge asırıladı, sonıń ushın da gápti oqıwǵa, gáp dúzıwge. gáp mazmunın anıqlawǵa, gápti durıs jazıwǵa qaratılǵan ámeliy bilimler Álipbeni oqıtıw dáwirinen baslap qalıpleseıdi.

Oqıwshılarda til, onıń awızeki hám jazba túrde bolıwı, tildiń gáplerden payda bolıwı hám gáp haqqında ámeliy túsinik sabaqlıqtaǵı mazmunlı súwretler tiykarında payda boladı. Bunıń ushın muǵallım súwret boyınsha 3-4 sózli sorawlar dúzip keledi.

Máselen:

1. *Súwrette ne súwretlengen?*
2. *Shaxrux atızda ne qılıp atır?*
3. *Kimler baǵda alma terip atır?*

Oqıwshılar juwaptı gáp úlgisi arqalı doskada tómendegishe súwretlep beredi:

Oqıwshılar juwabınan neniń payda bolǵanı (gúrriń, awızeki til) anıqlanadı. Soń muǵallım doskada gúrrińniń úlgisi sızılǵanın aytadı. Oqıwshılar úlgilerdi baqlaydı.

Muǵallım birinshi úlgi I-berilgen sorawdıń - gáptiń juwap gápi ekenin aytadı. Soń oqıwshılardıń neshe soraw berilgen hám neshe juwap alınǵanın anıqlaw tapsırması beriledi. Olardıń „*Sızıqtıń bası ne ushın burılǵan? Aqırına ne qoyılǵan?*“ usáǵan sorawlar berip barıladı. Olar „*3 sorawǵa - 3 gáp berilgen edi, sonıń ushın 3 juwap - 3 gáptiń úlgisi sızılǵan*“ deydi. Oqıwshılardıń juwabın esapqa alǵan halda gáptiń baslanıwı búrshekle sızıq penen kórsetiliwi, aqırına gáptiń tawsılǵanlıǵın bildiriwshi tınısh belgisi - nuqta (tochka) qoyılǵanı túsindiriledi. Oqıwshılardıń juwabın tártiplestirip hám toltırıp, tómendegishe juwmaq shıǵarıladı. Demek, tilimiz gáplerden dúziledi eken. Tilde 2, 3, 4 hám onnan da kóp gáp boladı. Gáptiń

baslanıwı búrshekli sızıq penen belgilenedi, gáptiń tawsılǵan jerine nuqta (tochka) qoyıladı.

Keyingi sabaqlarda gáptiń basqa qásiyetleri ótiletuǵın tema hám súwretlerge baylanıslı bolǵan halda úyretip barıladı.

Ulıwma alǵanda, xat-sawat úyretiw barısında oqıw hám jazıw sabaqlarında gáp, gáptiń sózlerden dúziliwi, gápte sózlerdiń bólek-bólek jazılıwı, gáptiń aqırına mazmunına qarap nuqta (tochka), soraw, úndew belgisi qoyılıwı, gáptiń birinshi sózi bas hárip penen jazılıwı haqqında ámeliy túsinikler beriledi.

Gáp boyınsha tómende berilgen shınıǵıw túrлерinen paydalansa boladı:

- Muǵallım yaqi oqıwshılardan biri aytqan gápti oqıwshılardıń doskada sızıq túrinde sızıp kórsetiwi hám onı túsindiriwi (bunda gáp súwret tiykarında dúziledi).

- Muǵallım usınıs etken gáp sızılmasın oqıwshılardıń túsindiriwi hám oǵan say gáp dúziwi. Bunda muǵallım dúzetuǵın gáp álipbe hám jazıw dápterindegi súwretler tiykarında boladı.

- Berilgen mazmunlı súwret tiykarında dúzilgen gúrrińnen úyrenip atırǵan ses-hárip qatnasqan sóz bar gáp ajratıp alınıp, onıń sızılması doskada sızıladı. Sonnan soń usı sóz buwın-ses tárepinen analiz etiledi.

- Súwret tiykarında dúzilgen gúrrińnen qálegen gáptiń sızılmasın doskada súwretlep salıw. Bunda oqıwshılardıń gápti bir pútin halda yadında saqlaǵanı, gápke tán ózgesheliklerdi ańlı ózlestirgeni anıqlanadı. Bul processte bir neshe oqıwshıǵa bir neshe gáp sızılması sızdırılıw múmkin.

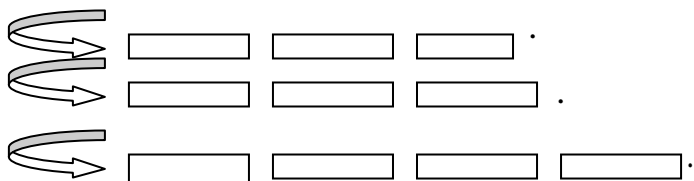
- Gúrrińniń tekstinen berilgen sızılmaǵa say gápti ajratıp alıw hám túsindirip beriw.

- Gúrrińdegi hár bir gáptiń úlgisin sızdırıw. Gúrriń dáslep 2-3, soń 4—5 gápli bolıwı zárúr. Dúzilgen gúrrińdi muǵallım qaytadan aytıp turadı, oqıwshılar birimlep onı doskada sızıp kórsetedi. Gúrrińniń úlgisi usı tárizde doskada óz kórinisin tabadı. Mısalı:

Azat gaz baqti.

Ǵazlar toǵız boldı.

Ayzada ılaydan qoyan soqti.

7. Kartochkalar menen islew. Bunda bir neshe oqıwshılarǵa tómenдеgi formalar sızılǵan kartochkalar tarqatıladı:

1 2. 3.

Soń olarǵa har bir kartochkani óz órnına qoyıp, gáp dúziw hám onı túsındirip beriw tapsırması beriledi. Bunday tapsırmalardı ornında otırǵan oqıwshılarǵa tasmalarda orınlatıwı múmkin. Hesh bolmaǵanda tapsırmanıń durıs orınlanǵanın-orınlanbaǵanın sorap barıw lazım.

8. Gápti sózler qosıp keńeyttiriw hám onı sızmada kórsetiw. Bunda muǵallım gáptegi nárselerdiń belgilerin tabıwǵa iytermelewshi sorawlar berip turadı. (*Qanday?* almalar, *qashan?* terdi, *qayerden?* terdi hám usıǵan usaǵan).

Bunday jumıs túri oqıwshınıń biliw iskerligin asıradı, sabaqqa qızıǵıwshılıǵı oyanadı. Bul processte oqıwshılar gáptiń jazılıwı menen baylanıslı imlálıq bilimlerde iyelep baradı, olardıń gápti durıs dúziw kónlikpeleri rawajlanadı, gúrrińde (tekstte) gápler bir-biri menen mazmun jaǵınan baylanıslı bolıwın ańlawǵa tayarlap baradı.

Joqarıda atap kórsetken shınıǵıwlar álipbeni oqıtıw sabaqları dawamında izshil shólkemlestirilip barıladı. Bunday shınıǵıwlar oqıwshılar tárepinen jol qoyılatuǵın ádettegi qátelerdeń (gáptiń shegarasın parıqlamaslıq) aldın alıw imkaniyatın jaratadı. Oqıwshılar gáptiń intonaciyasına, irkilis belgelerine itibar berip, onı shegaralap alıwǵa úyrenedi.

Sóz ústinde islew. Bunda tómenдеgishe jumıslar ámelge asırıladı:

- Sózdiń durıs, ádebiy-orfoepiyalıq aytılıwı hám oqılıwın úyretiw.

- Sózdiń mánilerin túsindirıw.
- Oqıwshılardıń tiline, sózlik qorına jańa sózlerdi kiritip barıw, yaǵnıy olardıń sózlik qorın bayıtıw.
- Sózlerdi metodikalıq jaqtan durıs qollawǵa úyretiw.
- Berilgen sózdi imlálıq qaǵıydaları tárepinen durıs jazıwǵa úyretiw.

Bul processte, mazmunlı súwret tiykarında yamasa predmetlerdiń óziniń járdeminde hár bir aytılıp atırǵan zat sóz ekanlıǵı túsindiriledi, „sóz” túsiniǵı qáliplestiriledi. Bul jerde gáptiń sózlerden dúziletuǵınlıǵı aytıp ótiledi. „*Buwin*” temasın ótkende sózlerdiń buwinlarǵa bóliniwin bilip aladı.

Sóz ústinde islew barısında tómendegishe awızeki shınıǵıw túrлерinen paydalansa boladı:

- Birdey qosımtalı sózlerden tabıw. Máselen: *isle, tizle, sóyle; gúlzar, miywezar, paxtazar* hám basq.
- Ünlesli sózler tabıw. Mısalı: *bas, tas, qas, jas; tútin, pútin, kútin* h.b.
- Sinonim sózlerdi tabıw. Bunda sabaqlıqtaǵı tekstten sinonim sóz tańlap alınadı hám „Bul sózdi basqa qaysı sóz benen almasıw múmkin?” dep soraladı. Máselen: *watan, jur, el, mámleket, diyar* hám basq.
- Omonim sózlerdi tabıw. Bunda 2 gáp berilip olardaǵı birdey jazılǵan sózdi tawıp aytıladı. Sóz tabılǵannan soń, onıń mánisi gáplerdiń járdeminde túsindirip beriledi. Mısalı: *Jaz dım ıssı boldı. Xattı qálem menen jaz!*
Oqıwshılardıǵa mine usıǵan usáǵan mısallar tabıw wazıypası beriledi.
- Antonim sózlerdi tabıw. Mısalı: *jaqsı-jaman, kúshli-qorqaq, aq-qara, ádepli-adepsiz, úlken-kishkene* hám basq.
- Kóp mánili sózler járdeminde sóz dizbegin dúziw: *adamniń kózi – júziktiń kózi, bulaqtıń kózi...* Bunda muǵallım baslap beredi hám bir qatar oqıwshılar tárepinen dawam ettiriledi.
- Berilgen sózdi qatnastırıp gáp dúziw. Bunda berilgen sózdi qatnastırıp gáp yamasa naqıl-maqal aytıw tapsırması beriliwi múmkin. Mısalı: *Kitap; Kitap-*

bilim bulağı. Watan: Men ana watanımdı súyemen.

Sóz ústinde islew barısında kespe hárip hám kespe buwınlar járdeminde jazba shınıǵıwlar shólkemlestiriledi.

1. Úyrenilip atırǵan bettegi bir buwınlı sózlerdi kespe háriplerden dúziw hám oqıw: *qal, qol, qala, daqa, qazan, qasıq, oqıw, Qural, Qabil* h. b.

Ketekshedeǵı eki hám úsh buwınlı sózlerdi kespe hárip hám kespe buwınlardan qurastırıw hám oqıw. Mısalı: *t – tal, a-ta, at-la, tas-ba-qa.*

3. Bir sózdiń tiykarında bir neshe sóz dúziw hám oqıw: *altın – altı, ın, tın, til, ıl, it, tal.*

4. Berilgen sózdiń háriplerin almastırıp yamasa túsirip qaldırıp jańa sóz dúziw hám oqıw. Mısalı: *il-bil, ilim-bilim, qabaq- tabaq, siz-biz, sebet-sebep* hám basq.

5. Sóz buwınlarınıń yamasa háriplerdiń birewin alıp taslap, jańa sóz payda etiw hám onı oqıw: *kepter – ter (yamasa terek), Gúlbaǵ - baǵ (yamasa gúl), Aygúl –ay (yamasa gúl), Almagúl – alma (yamasa gúl), paytaxt – taxt* hám basq.

6. Berilgen sózge *-shi, -le, -zar* qosımtaların qosıp hám payda bolǵan jańa sózdiń mánisin túsindirip beriw. Mısalı: *is – issi, isle; gúl – gúlshi, gülle, gúlzar* hám basq.

7. Sózge hárip, buwın qosıp jańa sóz payda etiw hám onı oqıw: *ot-otlaq, baǵ-baǵman, bil-bilim, iri-tiri, oymaq-qaymaq* hám basq.

8. Berilgen sxema tiykarında sózler dúziw hám olardı oqıw, mánisin túsindirip beriw. Mısalı: □ □ --□ □ □. Bul sxema tiykarında *ki-tap, te-rek, úl-ken* usaǵan sózler dúziledi.

Oyın tárizinde alıp barılatuǵın usıǵan usaǵan jumıs túrleri oqıwshılardıń sózlik qorın bayıtıw menen birge, oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın oyatadı, orfografiyalıq sezgirlikti asıradı hám sózdiń seslik quramı haqqındaǵı qıyal hám túsiniǵin keńeytedi.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw dáwirinen baslap balalar grammatika hám imládan ayırım materiallardı qalay ózlestiredi?
2. Awızeki hám jazba tildi ózlestiriw hám jazba shınıǵıwlardı orınlaw qay waqıtta alıp barıladı?
3. Propedevtik shınıǵıwlar degenimiz ne?
4. Gáp ústinde islew degenimiz ne?
5. Gáp boyınsha qanday shınıǵıw túrлерinen paydalanadı?
6. Sóz ústinde islewde qanday jumıslar ámelge asırıladı?

Álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı dáwirinde oqıwshılardı jazıwǵa úyretiw

Álipbeni oqıtıw dáwiriniń ishinde oqıw menen jazıw kónlikpelerin tolıq úyrenip shıǵıw talap etiledi. Sonlıqtan, bul dáwirde oqıwshılardıń aldına jazıw kónlikpesi boyınsha tómendegi wazıypalar qoyıladı:

1. Jazıwǵa tayarlıqtı úyreniw - durıs otıra biliw, jazıw quralları menen tanısıw hám onı qollana alıw, jazıwǵa baylanıslı bolǵan gıgienalıq qaǵıydalardı úyreniw kónlikpelerin meńgerip alıw;
2. Hárıp úlgisinen baslap gápke shekemgi aralıqtaǵı jazıw úlgilerin úyreniw;
3. Jazıwǵa baylanıslı kóriw, esitiw, qozǵalı processlerin iyelew;
4. Muǵallım tárepinen analiz etiletuǵın hárıp, buwın, sóz, gáplerdi mánilik jaqtan qabıl etiw processlerin úyreniw;
5. Jazıw úlgisinde kórsetilgen úlgilerge qaray otırıp jazıw kónlikpelerin alıw, úlken hárıp, kishi hárıp, baspa jazıwlardı bir-birinen ayırıp, olardı durıs jaza biliw;
6. Dáslepki dáwirlerdegi hárıp jazıwdan baslap sózdi, eki sózden, úsh sózden turatuǵın gáplerdi muǵallımniń basshılıǵında programmaǵa sáykes durıs

jaza biliw;

7. Muǵallimniń aytıwı boyınsha qısqa gáplerdi jazıp, onı óz betinshe teksere alıw kónlikpelerin iyelew;

8. Ózi tárepinen dúzilgen gáplerdi jazıp, onı úyreneni boyınsha teksere alıw;

9. Jazıwdı úyreniw, oqıw menen baylanıslı ekenin eske ala otırıp, óz betinshe aytıp otırıp arqalı jazıw ádetin úyreniw;

10. Jay jazıwdan, tez jazıwǵa ótiw jolların meńgerip barıw.

Negizinde de, jazıw process oqıwshılar ushın oqıy alıw jumısınan da qıyın, biraq ekewi bir-biri menen tıǵız baylanıslı. Oqıwshı sawat ashıw dáwirinde tómen oqısa, jazıwǵa úyreniwge de qıynaladı. Sebebi, oqıw ushın balanıń kóp waqtı ketedi. Bul balanıń jazıwdı úyreniwine irkinish beredi. Al jaqsı oqıytuǵın bala jazıwdı da tez úyrene aladı. Sonlıqtan, birinshi ret balanıń oqıwına kóbirek kewil bólip, oqıwdı tez meńgerip alıwına múmkinshilik jasatıp barıwımız tiyis.

Jazıwdı úyretiwde *“Jeńilden awırǵa qaray úyretiw”* degen pedagogikalıq principiti qollana almaymız. Al dáslep «a» háribin oqıtıp úyretiwimizge baylanıslı, qıyın bolıwına qaramay usı háripti jazıp úyretiwden baslanadı. Negizinde, jazıwǵa qolaylı *i, k, t, o, l* háripleri esaplanadı. Jazıwǵa úyretiw - bul oqıwshılardıń grafikalıq kónlikpelerin keltirip shıǵarıw degen sóz. Sonlıqtan, oqıwshılar menen usıǵan baylanıslı bolǵan kónligiw isleriniń ústinde turaqlı jumıs islep barıw talap etiledi.

Jazıwǵa úyretiwde qollanılatuǵın usıllar. Sawat ashıw dáwirinde jazıwǵa úyretiw “Jazıw úlgesi”n bassılıqqa alıp jumıs islewden baslanadı. Sonlıqtan jazıw úlgesi sabaq sıpatında paydalanılıp otırılıwı tiyis. Bul boyınsha jumıs islegenimizde sózdi buwınlıq - seslik analiz, baspa hárip penen jazba háriplerdi salıstırıp onıń uqsashlıq, ayırmashılıq táreplerin ańǵartıp otırıp, ondaǵı jazılǵan sózlerdi, gáplerdi baspa, jazba túrindegisin oqıp úyreniw, jazba háriplerdi úlgesi boyınsha analiz etip, onı jazıp úyrenen háriplerimiz benen salıstırıp barıw, bular boyınsha kónligiw

boldirmaw maqsetinde hár qıylı shınıǵıw jumısların ótkeriw menen jumıs islewge tuwra keledi. Bunday jumıslarǵa oqıwshılar kónligip ketkenge shekem kóp ǵana qıynaladı. Sonlıqtan, pedagogikalıq talaptan shıǵıp, jazıwdı úyretiwde oqıwdıń barısında qalıplesken tómendegi usıllardı qollanamız: pedagogika-metodikalıq ádebiyatlarda jazıwǵa úyretiwde kopyalaw usılı, sızıqlar usılı, genetikalıq usıl, taktlar yamasa ritmika usılların qollanıwdı usınadı. Biz bul usıllarǵa qısqasha tómendegishe toqtaymız:

Kopyalaw usılı. Tayar jazıw úlgileri yamasa muǵallım tárepinen jazǵan hárip, buwın, sózlerdiń shtrixleriniń ústinen qurı sızıp, qolların úyretiw usılı - kopirovka usılı dep ataladı. Klassta balalardı dáslepki úyretiw dáwirinde, úlgermewshi, tómen úlgeriwshi oqıwshılar menen alıp barılıwı tiyis. Ayırım jaǵdayda muǵallım oqıwshılardıń dápterlerine hárip, buwın, sózlerdiń úlgilerin jazıp berip, olarǵa sonıń ústinen qurǵaq ruchka menen, yamasa qálem menen júrgizip, óz betinshe jazıp úyrenedi. Bunday shınıǵıw olardıń jazıwǵa dáslepki kónligiwiniń payda bolıwına múmkinshilik beredi.

Sızıqlar usılı. Oqıwshılardı jazıw kónlikpesine úyretiwge qollanılatuǵın usıldıń bir túri bolıp, bunda dápter sızıqları menen durıs sızıw, hárip úlgilerin sızıw h.t.b. jumısları islenedi. Bul jumıslar oqıwshılardıń kózi menen shenley biliw hám tegis jazıw uqıbınıń payda bolıwına járdem beredi. Muǵallım dáslepki waqıtları bunday shınıǵıwları kóbirek ótkerip barıwı tiyis.

Genetikalıq usıl. Bul jazıwda jeńilden awırǵa, dáslep uqsas háriplerdi toplaп jazıp úyreniw jolın názerde tutadı. Oqıw menen jazıw isi bir-biri menen baylanıslı alıp barılatuǵın bolǵanlıqtan, oqıwshılarǵa qıyın bolǵanına qaramay «a» háribin jazıwdan baslaymız. Sebebi birinshi ret biz «a» háribin oqıw jumısınan baslaymız.

Taktler yamasa ritmika usılı. Baslawısh klasslarda kóp qollanılatuǵın usıllardıń biri. Tez jazıwǵa úyrenen hár bir balanıń jazıwı - ritmikalıq jazıw boladı. Bunıń bahalılıǵı sonda, ol da bolsa, balalardıń jazıw pátı tez pát penen

boladı. Al taktlap jazıwdı oqıwshılar jazıwǵa úyrenshe qollanılatuǵın usıl. Bunda oqıwshılar háriplerdi elementleri menen bir tegis pátte retlestirip qollanadı.

Jazıw usılların tiyisli orınlarda nátiyjege tez jete alıw múmkinshiligin eske ala otırıp, sheberlik penen paydalanǵan jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyjege erise alamız.

Jazıwdı úyretiw. Sawat ashıw barısında oqıwshılarda háriplerdi orfografiyalıq jaqtan durıs jazıw, sóz ishinde olardı bir-biri menen baylanıstıra biliw talap etiledi. Bunda muǵallimniń jazıwı menen “Jazıw úlgisi” dápteri oqıwshı ushın úlgi boladı. Oqıwǵa kónligiw isi menen jazıwǵa kónligiw isi teń alıp barılǵanlıqtan jazıwdıń genetikalıq principi saqlanbaydı da, oqıwshı qaysı háripti úyrenenine baylanıslı is alıp barıladı. Qıyın bolǵanına qaramastan sawat ashıwdıń birinshi dáwirinde, birinshi sabaqta ne úyretilse, jazıwda da usılar úyretiledi. Bul dáwirde oqıwshı sestı qalay oqıp úyrense, jazıwdı da solay úyrenedi. Oqıwdıń tezligi menen jazıwdıń tezligi qatar ósip baradı. Sebebi, bala sestı oqıp otırıp jazadı. Al tez oqıp úyrenbegen bala oqıwǵa kóp waqıt jiberedi de, jazıwdıń barısında keyin qalıp qoyadı. Sonlıqtan, dáslepki sabaqlardan baslap oqıwshılardıń tez, sanalı, durıs oqıwına kóbirek itibar beriw kerek.

Jazıw barısında da analitikalıq-sintetikalıq háreketler islenip, dáslepki dáwirde kopiyalaw usılın kóbirek qollanıw menen háriplerdi grafikalıq jaqtan durıs jazıwǵa izbe-izlik penen úyretip barıw talap etiledi. Bul ushın:

1. Dáslep muǵallım háripti qalay jazıw jolların kórsetedi. Oqıwshılar muǵallimniń is-háreketine qadaǵalaw jasaydı, «Jazıw úlgisi»ndegi jazıw menen salıstırıp otıradı. Bunda dáslep baspa hárip, keyin jazba hárip úlgisi kórsetiledi.

2. Muǵallım islegen jumısınıń nátiyjesine balalardıń qalay túsingeni jóninde qısqa gúrrińlesedi. “Jazıw úlgisi”ndegi, kitaptaǵı háriplerdi oqıp shıǵadı. Qanday hárip ekenin anıqlaydı.

3. Oqıwshılar menen jazıw quralların qalay paydalanıw, qalay baslaw, qalay tamamlaw jolı kórilip shıǵadı. “Jazıw úlgisi”ndegi háriptiń ústinen qálem júrgizip kóredi, hawada jazıw procesin qollanıwǵa boladı.

4. Endi muğallim tayarlıq isinen jazıwǵa ótedi. Muğallim kimniń qalay jazǵanın qadaǵalaydı. Kemshilikleri bolsa kórsetedi. Bunda úlgi retinde taxtada yamasa dápterine úlgi etip kórsetedi. Ayırım jazıwdı meńgere almaǵan balanıń qasına barıp, onıń qolın uslap, jazdırıp kórsetiwine de boladı.

5. Keyingi háripti úyrengende dáslepki úyrenen háripleri menen salıstırıp jazıwdı qollanıw jaqsı nátiyje beredi. Máselen: *L* menen *M*, *A* menen *L*, *A* menen *Á* háripleriniń usaslıqları esapqa alınadı.

6. Dáslep eki háripten turatuǵın sózlerdi, buwınlardı jazdırǵanda olardı baylanıslı jazıp úyreniwge bassılıq etiw hám oqıp otırıp jazıwǵa úyretiwdi este tutıw kerek. Bunda muğallim: sózge itibar ber hám oqı, esińde saqla, qaramay ayt, úlgige qarap salıstır, tekser, jazǵanıńdı oqı, - dep eskertip otırıwı lazım.

7. Oqıwshılardıń jazıwdı durıs meńgeriwi muğallimniń izbe-izlik penen jumıs islewine baylanıslı. Dáslep hárip, bir buwınlı sóz, buwın, gáp sisteması menen jazıp úyrenedi. Bunda oqıwshılardıń tanıs sózler, aytıwı menen jazılıwında ózgesheligi joq sózler ústinde jumıs islenedi. Kem-kem kónligiwiniń bir qansha qalıpleskeninen keyin qısqa súreler jazıwǵa ótedi.

Jazıw úlgisi boyınsha jazıw sabaqları. Balalar jazıw shınıǵıwların birden atqarıp kete almaydı, sebebi ol kóplegen qıyınshılıqlardıń duwshar boladı. Sonlıqtan muğallim bunday waqıtta balalardıń jazıw kónlikpelerin durıs baǵdarda ózlestiriwine itibar beriwi, yaǵnıy ol ushın tómendegi talaplardıń ámelge asırılıwın baqlap barıwı zárúr:

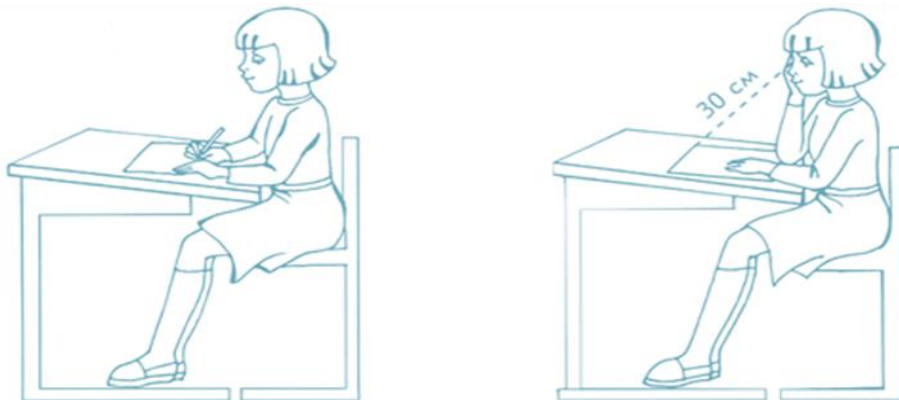
Balalar gewdesin partaǵa tiremey tik otırsın. Gewde menen partanıńarası bir tush sıyatıǵında bolıwı shárt. Eger balalar partada eńkeyip yamasa gewdesin partaǵa tirep otırsa, bul olardıń durıs dem alıwına hám qan aylanısına zıyan tiygizedi. Jazıw jazǵanda kóz benen dápterdiń arasındaǵı aralıq 30-35cm bolıwı lazım.

Balalar ayaǵın polǵa qoyıp otırsın, hesh waqıtta ayaqların salbıratıp yamasa biriniń üstine birin qoyıp, yaki bolmasa ayaǵın jambasınıń astına basıp otırıwına

jol qoymaw kerek. Muğallim balanıń shıǵanaǵı salbırıp hám basınıń dim tómen qarap turǵanın da baqlap barıwı tiyis. Sebebi balanıń partada teń salmaqlılıqtı saqlap durıs otırmawı, onıń keleshekte qáddi-qáwmetine keri tásir tiygizedi. Sonıń menen birge bala partada ózin qolaysız sezip durıs otırmaydı. Balanı tek partada ǵana emes, al úyde stolda sabaq tayarlap otırǵanda da qáddi-qáwmetin tik uslap durıs otırıwǵa ádetlendirip barıw lazım.

Balalar jazıw jumısın orınlap atırǵanda eki iyekti tik uslap úyrensin. Eger olar bir iyegin kóterip, ekinshi iyegin tómen uslap jazıwǵa úyrenip ketse, onda onıń belleri qıysayıp ketiwi múmkin.

Balalar eki qolın shıǵanaqtan qayırıp partanıń ústine teń qoysın, shıǵanaqları gewdege tirelmesin. Olardıń oń qolı jazıw jumısın, shep qolı dápterdi uslap hám jilıstırıp otırsın.

Balalar jazǵan waqıtları basın ońǵa, shepke qıysaytıp, yamasa tómen salbıratıp, yamasa joqarı kóterip jibermey sál alǵa eńkeyip, basın bir qalıpte uslap jazıwǵa kónliksin. Bul kóz benen jazıwdıń arasın bir qalıpte uslawǵa jaǵday jaratadı.

Balardı boylarına hám den sawlıǵına (kózi ázzi, zreniesi bar balalar) qarap partalarǵa otırǵızıw da úlken áhmiyetke iye. Sebebi balanıń otıratuǵın partası onıń boyına sáykes keliwi zárúr. Sonlıqtan balalardıń boyınıń keltelewleri aldınıǵı qatarında, al uzınlawları keyingi qatarlarda izbe-iz otırǵızılса boladı. Álbette bul jerde balalardıń kóriw hám esitiw uqıplılıqları da esapqa alınıwı shárt.

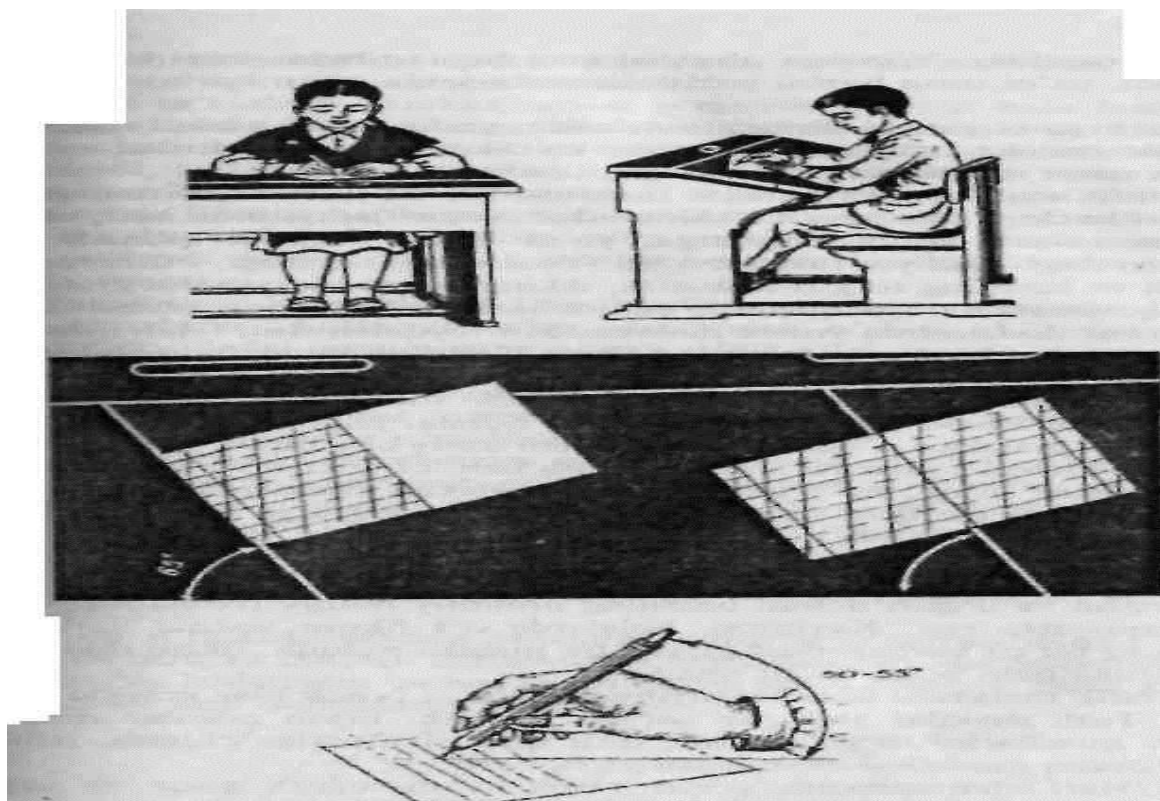
Klassta partalar úsh qatar bolıwı tiyis. Birinshi partanıń doska menengi

arası 2 metr, al aqırğıpartanıń doska menengi arası 8 metr bolıwı lazım. Taxta menen partanıń arasınıń bunday bolıwı oqıwshıjardıń doskadaǵı jazıwdı jaqsı kóriwi hám muǵallimniń aytqanların jaqsı esitiwi ushın júdá zárúr. Ayna menen partanıń aralıǵı da 6 metr bolıwı kerek, sonda klasstıń jaqtılıǵı jaqsı boladı. Partanıń arasındaǵı keńlik 75cm bolıwı tiyis. Bul eki oqıwshınıń bir waqıtta erkin háreket etip júriwine kesent etpeydi. Klassta partalardı jaqtılıq shep tárepten túsip turıwı lazım.

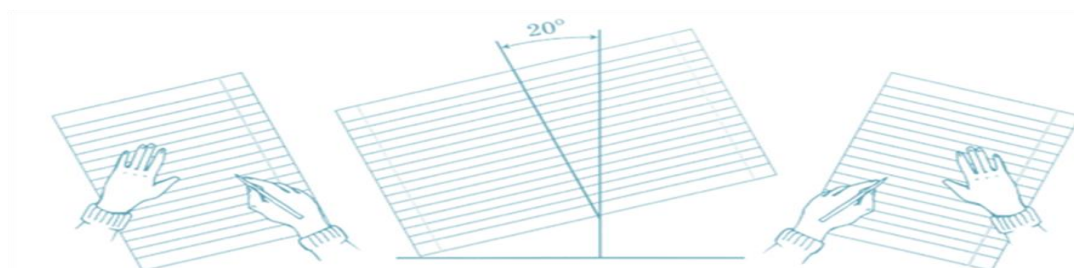

Balalarǵa jazıw quralların durıs paydalanıwǵa úyretiw hám olarda jazıw kónlikpelerin qalıplestiriw eń tiykarǵı wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Balalar jazǵan waqıtları ruchkanı qattı basıp yamasa qısıp uslamay erkin uslap úyreniwi lazım. Jazıw waqtında ruchkanı úsh barmaq penen: bas, suq barmaq (kórsetkish, balan úyrek) hám ortanshı penen jazadı, al tórtinshi (shúldir shúmek, atsız barmaq) hám shunatay barmaqlar alaqańǵa qarap búgilip turadı, olar jazıw jazıp atırǵan qolǵa tayanish boladı. Jazıw jazǵanda úsh barmaq sál búgilip ruchkanıń ushınan 3 sm joqarıda jaylasadı. Jazıw jazǵanda qoldıń sırtqı jaǵı joqarı qarap, al alaqań tómen qarap turadı. Balalarǵa jazıw úlgisi jazılǵan dápterlerden qalay paydalanıw jolların úyretiw de eń tiykarǵı minnetlerdiń biri bolıp tabıladı. Balalarǵa jazıw úlgigi dapterin partanıń ústine qıya qoydırıp úyretiw kerek, yaǵnıy dápterdiń oń tárepindegi sheti partaǵa 25° múyesh jasap turıwı lazım. Sonda dápterdiń shep tárepindegi tómenge sheti gewdeniń orta tusına tuwra keledi de, oń qol dápterdiń joqarǵı tárepine perpendikulyar bolıp jaylasadı. Muǵallim balalarǵa dápterdiń ońı menen solın, ishi-sırtın, qay jerden ashılatuǵının, onıń sızıqların, qay jerden hám qayıtıp jazıw kerekligin úyretiwi tiyis. Ásirese balalardıń jazıw úlgisi

dápterlerin kútip uslawı kerekligin, onı kirletpey, jırtpay uslaw kerekligin ayrıqsha atap kórsetip barıwı lazım.

Balalardıń oń qolınıń basın hám bas barmaqların jazıwǵa úyretiw maqsetinde dáslepki waqıtları tik, iymek, qıya, sopaq sızıqlar, astında hám ústinde iymegi bar, ilmegi bar sızıqlar, dóńgelekler, yarım dóńgelekler, tayar maketlerdiń konturları, shtrixlar sızdırıp, hár túrli naǵıslar, balalardıń ózlerine tanıs hár qıylı zatlardıń mısalı: alma, qıyar, gúl, qoyan h.t.b. zatlardıń súwretleri saldırıladı, zatlardıń ishlerin shtrixlaw, trafarettiń dógeregin aylandırıp shıǵıw usaǵan shınıǵıwlardı orınlaydı. Jazıw sabaqları oqıw sabaqları menen tıǵız baylanısta alıp barıladı, sebebi oqıwda ótilgen háripti kelesi jazıw sabaǵında jazıp úyretiledi.

Jazıw sabaǵı oqıw sabaǵında ótilgen materialǵa tiykarlanganlıqtan

háriplerdi jazıwdıń genetikalıq principini yaǵnıy háriplerdiń jazılıw dárejesiniń awır-jeńilligi kóbinese esapqa alınbaydı. Mısalı, jazıw sabaǵı jazılıwı ádewir qıyın bolǵan “A” háribin jazıwdan baslanadı. Usıǵan baylanıslı muǵallım balalardıń jeke háriplerdi durıs, anıq hám taza jazıwın támiyinlep, olardı óz-ara bir-biri menen baylanıstıra biliwin baqlap barıwı hám oqıwshılardıń jazıwdıń texnikalıq-gigienalıq principlerin qatań saqlawın talap etip barıwı lazım.

Oqıwshılar ushın birden-ber úlgi muǵallımniń óziniń sulıw jazıwı, sebebi balalar muǵallımniń jazǵanına qarap, soǵan eliklep jazıwǵa háreket etedi. Sonlıqtan hár bir muǵallım óz jazıwınıń kórkem, sulıw bolıwın baqlap barıwı dárkar. Muǵallımniń jazıwı doskada bolsın, hátteki olardıń dápterleriniń sırtın toltırǵanda da mudamı sulıw, anıq, kórkem hám álbette qátesiz bolsa ǵana oqıwshılar úlgi aladı hám sonda muǵallım olardan jaqsı jazıw shártlerin tolıq orınlawdı talap etip otıradı. Eger muǵallımniń óziniń jazıwı jaqsı bolmasa, ol oqıwshılardan qansha “jaqsı jaz” dep talap etken menen ol unamlı nátiyjege erise almaydı. Muǵallım jazıw úlgisinde kórsetilgen háriplerdiń, buwın hám sózdin jazılıwın túsindirgende, birinshiden, balalarǵa jazılatuǵın háriplerdiń, buwınlardıń hám sózlerdiń aralıwları qanday bolıwı kerekligin ámeliy jol menen kórsetiwi, ekinshiden, hár bir taza jolǵa jańa nárese jazıw kerekligin ańlatıwı, úshinshiden, háriplerdiń bir-biri menen baylanıswı jollarına ayrıqsha itibar berip, olardıń dıqqatin usıǵan awdarıp barıwı lazım.

Balalar dáslepki waqıtları jazıw úlgilerindegi berilgen háriplerdiń, buwın hám sózlerdiń jazılıw úlgisine qarap, olardıń shtixleriniń, konturlarınıń ústinen sızıp qolların úyrenedi, soń sol háripler menen buwınlardı, sózlerdi, kishigirim gáplerdi óz betinshe jazıw shınıǵıwların atqarıp baradı.

Balalar birinshi kúnlerden baslap-aq háripler menen buwınlardı, sózlerdi jazıwdı úyreniwi tiyis, jazıw úlgisindegi berilgen materiallar usı maqsetke baǵıshlanadı. Sonlıqtan onda balalarǵa eki-úsh hárip úyretilgennen soń buwın hám sózlerdi jazdırıp úyretiw ushın materiallar izbe-iz jaylastırılǵan. Jazıwǵa berilgen

material buwın bolsa sózge, sóz bolsa buwınlarǵa hám seslerge tallanadı hám qaytadan kespe háriplerdiń járdeminde qurastırıladı. Bunnan keyin ǵana jazıw jumısların baslawǵa boladı. Muǵallım doskada háripti yamasa buwın hám sózdi qalay jazıw kerekligin túsindirip bolǵannan soń balalarǵa joqarıda ózi túsindirgen jazıw materialınıń úlgisin jazıw dápterlerinen kórsetip beredi hám qalay jazıw kerekligin túsindiredi.

Dáslepki kúnleri balalarǵa jazıw materialların kóp bermew kerek, sebebi olardıń qolları ele jazıwǵa kónligip ketpegenlikten balalar tez sharshaydı. Sonlıqtan oqıwshılardıń jazıw múmkinshiliklerin mudamı esapqa alıp otırıwı lazım. Sabaq arasında fizkultminutka isletip hám hár qıylı naǵıslar sızdırıp, súwretler saldırıw usáǵan shınıǵıwları da sheber qollanıw barsa boladı.

Oqıwshılardıń jazǵanları sistemalı túrde tekserilip, qáteleri dúzetilip barılıwı shárt. Balalar biraz jazıp úyrenennen soń olarǵa sózlerdi, kishigirim gáplerdi yadnan jazıwdı úyretse boladı. Ol usın dáslep sózdiń buwın qurılısı, seslik sostavı tallanıw, sońınan kespe háriplerdiń járdeminde qurastırılıp qayta-qayta oqıtqannan soń onı yadnan jazıw dápterine qaramay jazıw usınıladı. Balalar yadnan jazıp bolǵannan soń jazıw materialındaǵı jazıwdı óziniń jazǵanı menen salıstırıp tekserip shıǵadı, eger qáte jibergen bolsa ózi jazıw úlgisine qarap dúzetedi.

Balalar “Jazıw úlgisi”ndegi háriplerdi hám olar keletuǵın buwın, sóz hám gáplerdi jazıp úyrenennen soń taza jazıw boyınsha berilgen materiallardı jazıp úyrenedi, ózleriniń jazıw kónlikpelerin arttırıp, bekkemleydi. Endi olar ádewir kólemdegi (úsh, tórt sózli) gáplerdi jazıwdı, olardaǵı sózlerdiń buwın quramın, neshe háripten turatuǵınlıǵın, dawıslı hám dawıssız seslerdiń ornasıw tártibin h.t.b. úyrendi, taza jazıw materialların jazıp, háriplerdi durıs, kórkem hám sulıw etip jazıw shınıǵıwların orınlaydı. Geyde eki-úsh gápten turatuǵın baylanıslı qısqqa tekstti de jazıp úyrenedi. Sózler menen sózlerdi, gápler menen gáplerdi baylanıstırıw ushın jumsalatuǵın kómekshi sózlerdi (hám, jáne, menen, penen) qollanıw jolların hár bir sózdiń jasalıwın, adam, jer-suw atlarınıń hám gáplerdiń

bárqulla bas háripten baslanıp jazılatuǵınlıǵın, gáptiń sońına tochka qoyılatuǵınlıǵın, al geyde úndew hám soraw belgileri de qoyılatuǵınlıǵın balalardıń jaqsı biliwi shárt.

Kóshiriw, tolıqtırıw hám kóriw diktantları menen birge esitiw diktantın jáne berilgen sózdiń sońına tiyisli buwınlardı qoyıp jazıw, berilgen sorawlarǵa juwap qaytarıp, soń onı kóshiriw, súwretler tiykarında yamasa balalardıń ózleri kórgen-bilgenleri boyınsha gúrrińleskennen soń, yamasa muǵallımniń ózi bir gúrrińdi túsindirgennen keyin sol tiykarında óz-ara baylanıslı eki-úsh gápten ibarat bayan, shıǵarma jumısların da ótkerse boladı.

Ulıwma alǵanda, álipbeni oqıtıw sabaqlarınıń nátiyjesinde oqıwshılar ózleri úyrengen háriplerdi durıs jaza alatuǵın bolıwı, sózlerdi tolıq hárip qaldırmaıw hám buwın almastırmaıw jazıw kónlikpelerin ózlestiriwi hám úsh-tórt gápten ibarat bolǵan diktanttı jaza alatuǵın dárejege erisiwi lazım.

Muǵallım hár bir jazıw sabaǵında eki-úsh minut úzilis jasap balalardıń boyın sergitip otırıwına boladı. Onı qalay hám qashan ótkiziw muǵallımniń óz erkinde.

Álipbe dáwirinen soń taza jazıw shınıǵıwları ótkerilip turıladı. Taza jazıw shınıǵıwlarınıń maqseti – balalardıń háriplerdi durıs, kórkem hám sulıw jazıw kónlikpelerin ósiriw bolıp tabıladı. Taza jazıw materialların balalar birinshi klassqa arnalǵan dápterge jazadı. Muǵallım balalardıń hárip elementlerin, olardıń baylanıswıw jolların durıs, sulıw hám taza jazıwına mudamı itibar berip barıwı zárúr.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Álipbeni oqıtıw dáwiriniń ishinde qanday jumıslardı tolıq úyrenip shıǵıw talap etiledi?
2. Jazıwǵa uyretiwde qollanılatuǵın qanday usılları bar?
3. Genetikalıq usıl degenimiz ne?
4. Sızıqlar usılı degenimiz ne?

5. Kopyalaw usılı degenimiz ne?
6. Taktler yamasa ritmika usılı degenimiz ne?
7. Jazıwdı úyretiw jumısı qalay alıp barıladı?
8. Balalarda jazıw kónlikpelerin qalay durıs shólkemlestiredi?

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıw hám jazıw sabaqları

Oqıw hám jazıw sabaqlarına qoyılatuǵın talaplar. Sabaq bilimlendiriw diziminiń tiykarǵı túri bolıp esaplanadı. Analitik-sintetik ses metodı tiykarında alıp barılatuǵın sawat ashıw sabaqları ráńbe-ráń bolıwı, oqıwshılardı zeriktirmewi hám sharshatıp qoymaslıǵı dárkar.

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıw yamasa jazıw sabaqları hám olardıń ayırım túrleri ushın ulıwma bolǵan tiykarǵı talaplar bar:

1. Ulıwma didaktikalıq talaplar:

a) hár bir sabaqtıń tárbiyalıq maqsedi bolıp, onda qandayda bir ádep-ikramlılıq sıpat ósiriliwi lázım;

b) sabaqtıń tálimiy maqseti, yaǵnıy oqıwshılar sabaqta qanday jańalıqtı biliwi, neni úyreniwi, qanday kónlikpe hám mamanlıqlar ósiriliwi, oqıwshılardıń óz betinshe pikirlewi hám iskerliginiń qanday bolıwı anıq belgilep alınıwı kerek;

v) sabaqtıń izshilligi hám perspektivalılıǵı, onıń aldınǵı hám keyingi sabaqlar menen baylanıslılıǵı anıq belgilep alınıwı zárúr;

j) ótiletuǵın materialdıń xarakteri hám tálim maqsetinen kelip shıǵıp sabaq ushın ráńbe-ráń hám qızıqlı metodikalıq usıllar hám qurallar tańlanıwı lázım;

f) sabaq dawamında oqıwshılardıǵa differencial hám individual qatnasta bolıw, jumıstı barlıq oqıwshılardıń imkaniyatı, bilimi, kónlikpe hám qábileti, sonıń menen birge pikirlew iskerligin esapqa alǵan halda shólkemlestiriliwi lázım;

g) oqıwshılardı aqılıy miynet (oqıw) usıllarına úyretiw, olarda mektepte oqıw ushın kerekli kónikpelerdi payda etiw zárúr;

i) beriletuǵın material ilimiy oqıwshılar jasına say hám juwap beretuǵın bolsın h.t.b.

2. *Arnawlı metodikalıq talaplar:*

- oqıwshılardıń til órisi boyınsha qayǵırıw, sabaqta ádebiy til kóz qarasınan durıs, kórkemli, obrazlı, anıq sóylew tiline erisiw lazım;

- oqıw sabaǵında da, jazıw sabaǵında da oqıwshılardıń til órisin ósiriwge, sózlik qorın bayıtıwǵa, gáp dúziw hám onı analiz etiwge, awızeki aytıp beriw hám soǵan usaǵan jumıs túrlerine ayırıqsha áhmiyet qaratıw kerek;

- mektep hám klass diywallarına ilingen, doskaǵa jazılǵan hár qanday kórsetpe materiallar jazılıwı, mazmunı hám imlálıq jaǵınan sawatlı jazılǵan bolıwı zárúr;

- sabaqta sóylew mádeniyatı húkim súriwi, muǵallım hám oqıwshılar bir-biri menen ádebiy tilde sóylesiwleri dárkar;

- oqıw hám jazıw kónlikpe hám qábiletliklerdi qalıplestiriwshi shınıǵıwlar sabaqta tiykarǵı orındı iyelep, shama menen sabaqtıń úshen eki bólimine tuwrı keliwi lazım;

- hár bir oqıw hám jazıw sabaǵında “Álipbe”degi tekstler menen bir qatarda X. Saparov, J. Dilmuratov, S. Abbazov usaǵan súyikli balalar shayırları hám jazıwshılarınıń shıǵarmalarınan úlgieler tańlap alınıwı hám klassta oqıw, klasstan tısqarı waqıtta, oqıw sabaǵında oqıp berilgen tekstti esitiw menen baylanıstırıwı zárúr;

- oqıw hám jazıw sabaqları bir-biri menen tıǵız baylanıshlı bolıwı, yaǵnıy oqıw sabaǵı oqıwshılardı jazıw sabaǵına tayarlawı, jazıw sabaǵı aldınǵı oqıw sabaǵınıń dawamı sıpatında xızmet etiwı lazım h.t.b.

Oqıw hám jazıw sabaqlarınıń túrleri. Álipbeni oqıtıw barısındaǵı sabaqlar tómendegi belgilerge qarap parıqlanadı:

1. *Tálimniń predmetine qarap:*

- „Álipbe“ sabaqlıǵı tiykarındaǵı oqıw sabaqları;

- „Jazıw dápteri" tiykarındaǵı jazıw sabaqları.
2. *Tálimniń dáwiri hám basqıshlarına qarap:*
 - Alipbege shekemgi bolǵan dáwirdegi sabaqlar;
 - Alipbeni úyreniw barısındaǵı sabaqlar.
 3. *Sabaqta jańa temaniń ótiliwi hám ótilmesligine qarap:*
 - jańa ses-hárip úyreniletuǵın oqıw sabaqları;
 - jańa háripti jazıw sabaqları;
 - jańa ses-hárip úyrenilmeytuǵın sabaqlar;
 - jańa hárip jazılmaytuǵın jazıw sabaǵı.

Bulardan tısqari, ulıwmalastırıwshı hám tákirarlawshı sabaqlar da álipbeni oqıtıw dáwiriniń aqırında „Alipbe” bayramı ótkiziledi.

Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılardıń bilimi sabaq barısında barlıq jumıslarǵa baylanıslı anıqlanadı, baylanıslı til ósiriw de oqıw hám jazıw sabaqları menen tıǵız baylanıslı bolıp ketedi. Joqarıda atap ótkenivizdey oqıwshılardıń klasstan tısqari oqıwlarına basshılıq etiwge háptesine bir márte 20 minut ajratıladı. Sawat ashıwǵa úyretiwdiń tayarlıq dáwirinde sabaqlar 35 minut, tiykarǵı (álipbe) dáwirinde 45 minut boladı.

Álipbeni oqıtıw sabaqlarında jumıs túrlerin almasırip turıw, waqıtı-waqıtı menen dem alıw minutların (fizkultminutka) ótkizip barıw júdá zárúr. Bul oqıwshılardıń talıǵıp sharshawınıń aldın aladı.

Sabaqlar dizimi deyilgende oqıw waqtındaǵı temalarǵa teoriyalıq hám ámeliy jaqtan jobalı bólistirilgen, sabaqlardıń logikalıq izbe-izligi hám perspektivliligi bir-biri menen baylanısqa, sabaq túrleri hám onda muǵallım menen oqıwshılar paydalanatuǵın tiykarǵı metodikalıq qollanbalar ráńbe-rán bolǵan izshillik názerde tutıladı.

Álipbeni oqıtıw dáwiri ushın sabaqlar dizimi oqıw processiniń basqıshları tiykarında oqıw hám jazıw sabaqları belgili bir topardı ajratıwdı názerde tutadı. Ámeldegi „Álipbe" sabaqlıǵı hám olarǵa jazılǵan qollanbalarǵa tiykarlanıp, sawat

ashıwǵa úyretiwge jámi 4 ay (sonıń menen birge tayarlıq dáwirine 8 sabaq (eki hápte), tiykarǵı dáwirge qalǵan waqıt) ajratıladı. Tálimniń hár bir basqıshındaǵı sabaqlardıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Sabaqlardıń dúzilisinde ishki logikalılıq bolıp, hár bir sabaqta jańa ses hám hárip úyreniletuǵın sabaq penen jańa tema úyrenilmeytuǵın sabaqtı izbe-iz náwbetlestirip, imlá hám sózdıń buwın dúzilisi haqqıda maǵlıwmat beriw, oqıwshılardıń til baylıǵın hám oy órisin osiriw usaǵan talaplardı orınlaydı. Sabaqlar ulıwmalastiriw-tákirarlaw sabaǵı menen juwmaqlanadı.

Álipbeni oqıtıw dáwirindegi sabaqlardı interaktiv usıllardan paydalanıp shólkemlestiriw úlken áhmiyetke iye.

Az komplektli mekteplerde álipbeni oqıtıw sabaqlarınıń ózgeshelikleri. Az komplektli mekteplerde álipbeni oqıtıwdı analiz etkende muǵallım bir waqıttıń ózinde eki yamasa úsh, geyde tórt (1- hám 4-klass, 2-3-klass, 1-, 2-, 3-klass, 1- 4-klasslar) klass penen isleydi, yaǵnıy bir waqıttıń ózinde bir neshe klass oqıwshıları menen jumıs alıp baradı. Bunday klasslarda sabaq kestesini integrallastırılǵan bolıwı kerek hám sabaqlar 30 minutqa shekem qısqartırılıwı múmkin. Álipbeni oqıtıw dáwirindegi jazıw sabaqların basqa klasslarda alıp barılatuǵın matematika, tábiyattanıw hám geyde oqıw sabaqları menen birge alıp barıw maqsedke muwapıq boladı.

Az komplektli mekteplerde oqıwshılardıń óz betinshe jumıslarına ayrıqsha áhmiyet beriledi, sebebi muǵallım eki klass yamasa úsh klass penen islegende, bir klass penen óz aldına isley almaydı, ol bir klass penen islewi ushın qalǵan klasslarǵa óz betinshe jumıs tapsırıp, olardı bánt etip qoyıwǵa májbúr. Sonıń ushın apnawlı óz betinshe jumıslar dizimini islep shıǵılıwı zárúr. Az komplektli mekteplerde álipbeni oqıtıw dáwirinde óz betinshe jumıslardı nátiyjeli shólkemlestiriw ushın „Álipbe”ge qosımsha jumıstı janlandıratuǵın didaktikalıq tarqatpa materiallar úlken áhmiyetke iye.

Óz betinshe jumıs álipbeni oqıtıw barısında muǵallımınıń basshılıq etiwini

talap etedi: muǵallım anıq wazıypa tapsıradı, onı qanday etip orınlawdı jaqsılap túsindiredi, oqıwshı orınlaǵan jumıstı klasstın ózinde tekseredi. Basqa klasslar menen islew barısında da, ol I-klass oqıwshılarınıń óz betinshe jumısların qanday etip orınlap atırǵanın baqlap baradı.

Álipbeni oqıtıw barısında orınlanatuǵın óz betinshe jumıslarǵa hár túrli predmetlerdiń formasın sızıw, birdey aralıqtı móljellep tochkalar qoyıw, qıya tuwrı sızıqlar sızıw, ayırım háriplerdiń elementlerin jazıw, súwretke qarap sorawlarǵa juwap beriwge tayarlanıw, súwretke qarap gáp dúziw usaǵan shınıǵıwlardı kiritiw múmkin.

Alipbe dáwirinde bolsa hárip teriw kartonı járdeminde hár túrli analitik-sintelik jumıslardı shólkemlestiriw, súwret tiykarında sáwbetlesiw, dawıs shıǵarıp yamasa ishten oqıw, qaytadan ayıp beriwge tayarlanıw, berilgen buwınlar járdeminde sózlerdi dúziw, gáplerdi toltırıw, oqılǵan tekst tiykarında súwret salıw, úlgige tiykarlanıp jazıw, túsirip qaldırılǵan hárip yamasa sózdi ornına qoyıp jazıw, berilgen predmetlerdi belgili bir belgisine qarap toparlarǵa bóliw hám ulıwmalastırıw usaǵan shınıǵıwlardı qollanıw, sonıń menen birge bul processte texnikalıq qurallardan ónimli paydalanıw zárúr. Óz betinshe jumıs sıpatında tarqatpa materialda berilgen sózdi oqıw, dawıslı hám dawıssız háriplerdiń astın sızıw, sózdi buwınlarǵa ajıratıw usaǵan shınıǵıwlardıń beriliwi muǵallımge júdá qolaylı bolıp keledi.

Az komplektli mekteplerde texnikalıq qurallardan paydalanıw da úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Komplekt klasslardı durıs bóliw hám birlestiriw sabaq hám óz betinshe jumıslardı sheberlik penen toplaw hám jobalastırıw, didaktikalıq materiallardan, kórgizbeli qurallardan ónimli paydalanıw jolı menen az komplektli klass oqıwshılarınıń bilimlerde puxta ózlestiriwlerine erisiw múmkin.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Jazıw sabaqlarında oqıwshılardıń til órisin ósiriwde qanday usıllardan paydalanıladı?

2. Álipbeni oqıtıw dáwirindegi oqıw hám jazıw sabaqların táriplew beriń.

3. Az komplektli mekteplerde álipbeni oqıtıw sabaqlarınıń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat?

4. „Álipbe” sabaqlıǵı dúzilisiniń ilimiy-pedagogikalıq principielerin túsindirip beriń.

5. Házirgi kúnde ámelde qollanılıp atırǵan „Álipbe” sabaqlıǵın analiz etiń hám oǵan pikir jazıń.

„Álipbe” sabaqlıǵı dúzilisiniń ilimiy-pedagogikalıq principi.

„Álipbe” birinshi oqıw kitabı bolıp, onı islep shıǵıwda didaktikanıń ulıwma kriteriyalarına: ideyalılıq; pikirdiń ilimiyliligi, túsınıklilik; kórgizbelilik; ańlılıq; oqıw materialınıń turmıs penen tikkeley baylanıslılıǵı; balalardıń jas ózgesheligi hám dúnyaqarası, ózine tán ruwhiw ózgesheliklerin esapqa alınıwı¹³ hámde „Álipbe” sabaqlıǵınıń dúzilisiniń ózine tán kriteriyalarına tiykarlanadı.

„Álipbe” sabaqlıǵı, tiykarınan, tómendegi ilimiy-pedagogikalıq principler tiykarında dúziledi:

- „Álipbe” materialı balalarda ańlı, durıs, buwınlap oqıw hám durıs jazıw kónlikpelerin payda etiwge járdem beriwi kerek.

- Oqıw ushın berilgen tekstler, súwretler balalardıń bilim dárejesine say bolıwı, sonıń menen birge, olardıń oy hám til órisin ósiriwi lazım.

- „Álipbe”nıń dúzilisinde ses-háriplerdiń kóp isletiliwi principinen paydalanıw kerek.

- „Álipbe”degi háriplerdi jaylastırıwǵa hám olar qatnasqan sózlerdi tańlawǵa

¹³ R. Safarova va boshq. Savod o'rgatish darslari (Alifbeni o'qitish bo'yicha metodik qo'llanma). - T.: „Ma'naviyat”, 2003. 3-bet

ayırıqsha itibar qaratıw lazım.

- „Álipbe”degi materiallardıń kólemi sawat ashıwǵa úyretiwge ajratılǵan waqıtqa say bolıwı zárúr.

- „Álipbe”niń háribi, teriliwi, qaǵazı, súwretleriniń boyawları gigiyenalıq talaplarǵa juwap beriwi lazım.

- „Álipbe”niń sırtqı kórinisi sulıw, balalardıń dıqqatın ózine tartatuǵın bolıwı kerek h.t.b.

„Álipbe”ge qoyılǵan barlıq talap hám principiardi tek „Álipbe” sabaqlıǵın dúziwshiler ǵana emes, bálki onıń menen isleytuǵın muǵallımlar de biliwi zárúr. Muǵallım aldın ala „Álipbe”niń mazmunın, dúzilisin jaqsılap bilip alıp, ondaǵı materialdan pedagogikalıq processti shólkemlestiriw (óz aldına bir sabaq jobasın dúziw, sabaqlar dizimin belgilew, álipbeniń materialına qosımsha material tańlaw, bazı bir materiallardı qaytadan kórip shıǵıw) de paydalanadı. Sonda ǵana muǵallım kitapqa dóretiwshilik penen baǵdarlanıp, onnan metodikalıq talablar hám óziniń pedagogikalıq tájiriyesinen kelip shıǵıp paydalanǵan boladı.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Til iskerliginiń túrleri hám olardıń qalıplesiwin túsindiriniń.
2. Eski mekteplerde sawat ashıwǵa úyretiw qanday metod hám basqıshlarda alıp barılǵan?
3. Qaraqalpaq klassları ushin jaratılǵan dáslepki oqıw qollanbanıń abzallıqları nelerden ibarat?
4. Analitik-sintetik ses metodı hám onıń principiari haqqında maǵlıwmat beriń.
5. Balalardıń álipbeni oqıtıwǵa tayarlıǵı qanday baǵdarlarda úyreniledi? Ózińiz bir-eki balanıń sawat ashıwǵa tayarlıǵın úyreniń hám salıstırıń, parqın anıqlań.
6. Álipbeni oqıtıw barısı haqqında tolıq maǵlıwmat beriń.
7. Álipbeni oqıtıw barısı aqırında oqıwshılar qanday bilim hám konlikpelerge

iyе bolıwları zárúr?

8. Álipbeni oqıtıw dáwırı oqıw sabaqlarınıń sabaq úlgısın islep shıǵıń.

9. Buwın-ses, ses-hárip analizi shınıǵıwlarınıń mazmunı hám áhmiyetin túsindirip beriń.

10. Álipbeni oqıtıw barısında qanday shınıǵıw túrlerinen paydalanıladı? Olardı tolıq aytıp beriń.

11. Álipbeni oqıtıw barısında seslerdiń durıs hám anıq ayılıwı ústinde qanday jumıslar islenedi?

12. Dikciya ústinde islew shınıǵıwlarına neler kiredi?

13. Álipbeni oqıtıw dáwirinde til ósiriwge qaratılǵan jumıs túrlerin mısallar menen túsindirıń.

14. Álipbeni oqıtıw dáwirinde gáp hám sóz ústinde islewge qaratılǵan jumıs túrlerin aytıń.

15. Jazıwdıń insan turmısındaǵı áhmiyetin aytıń. Házirgi jazıw shriftine óz múnásiybetińizdi bildiriń.

16. Jazıwǵa úyretiwdiń shólkemlestiriwshilik, gigiyenalıq hám tálimiy shártlerin aytıp beriń. Olardı bir háripti jazıw sabaǵında qollanıp kórsetiń.

17. Jazıw dápteri ústinde islewdi túsindirıń.

Juwmaqlaw

Til – hár bir millettiń biybaha baylıǵı. Ol hár bir milletti siyasiy, ekonomikalıq, ilimiy hám mádeniy alǵa ilgeriletiwde, onıń atadan balaǵa ótip kiyatırǵan mádeniy baylıqların saqlawda eń áhmiyetli qural xızmetin atqaradı.

Qaraqalpaq tili - Qaraqalpaqstan Respublikasında jasawshı qaraqalpaq

xalqınıń ana tili. Qaraqalpaq tili - Qaraqalpaqstan Respublikasınıń qorgawında bolıp, bul haqqında arnawlı nızam shıǵarılǵan. Bunda qaraqalpaq tiliniń Qaraqalpaqstan Respublikasınıń pútkil aymaǵında qaraqalpaq tiliniń mámleketlik til sıpatında qollanılıwına huqıq tiykarların belgileydi. Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyliginiń beriliwi respublikanıń aymaǵında jasawshı milletlerdiń hám xalıqlardıń ana tiliniń qollanıwında olardıń konstituciyalıq huqıqların shekemeydi. Bul nızam jeke adamlardıń arasındaǵı qarım-qatnasıqlardıń, áskeriy bólimlerde, diniy hám dástúriy úrp-ádetlerdi belgilewde tillerdiń qollanılıwın qatań bir tártipke salıp taslamaydı.

1989-jılı 1-dekabrde Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesiniń sessiyasında qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyligi berildi hám qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyligi berilgen kún 1989-jılı 1-dekabr dep qabıllandı.

Qaraqalpaqstan Respublikası “Mámleketlik til haqqında”ǵı Nızamınıń 1-statyasında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili qaraqalpaq tili delingen. Usıǵan baylanıslı ana tilimizge ayrıqsha itibar berilmekte. Solay etip ósip kiyatırǵan keleshek áwladımız bolǵan jańa birinshi klassqa qádem basqan balalarımızdı sawat ashıw dáwirinen baslap-aq qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq, grammatikalıq til hızamlarına tiykarlanıp durıs gáp dúzip, erkin sóylesiw kómlipelerin qalıplestiriwmiz lazım.

Álipbeni oqıtıw metodıkası - mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń jolların, usılların belgileydi hám pedagogikalıq ilimlerdiń qatarına kiredi.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodıkasınıń álipbeni oqıtıw metodıkası úyrenetuǵın bólimi jaslarǵa tálim-tárbiya beriw protsesinde ana tilin hár tárepleme úyreniw, sol úyrenetuǵın pániniń tiyimli jolları menen usılların izertlew menen uzaq sınavdıń juwmaǵınıń onıń nátiyjeli, qolaylı dep tabılǵan jolların oqıw protsesinde ámeliy jaqtan iske asırıp otırıw, bulardıń nátiyjeli juwmaqların mektep turmısına endirip barıwdan ibarat.

Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw, til haqqında baslanǵısh bilim

alıw menen birge, ol ústinde balalrdı bilim alıwǵa kónligiktirip baradı. Sonıń menen birge bilim beriw ámeliy xarakterge iye boladı.

Álipbeni oqıtıw metodıkasınıń tiykarǵı ob`ekti – qaraqalpaq tili, ol baslawısh mekteplerde oqıtıw processı bolıp tabıladı.

Álipbeni úyretiw metodıkası arnawlı pán sıpatında baslawısh mekteplerde oqıtıwdıń tiykarǵı problemaları menen meselelerin ilimiy-metodikalıq planda sheshiwdi, studentlerge házirgi zaman talaplarına sáykes teoriyalıq baǵdar beriwdi názerde tutadı. Usı kóz qarastan ol qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń mazmunın, tiykarǵı principielerin, metodları menen usılların, ana tili boyınsha oqıwshılardıń teoriyalıq bilimin ózlestiriw kónlikpelerin bildiriw hám onı ámeliy jaqtan durıs paydalanıw jolların úyretedi.

Baslawısh klasslarda álipbeni oqıtıw metodıkası pániniń predmeti oqıwshılardıǵa qaraqalpaq tilin úyretiw jolları hám usılları, ana tilin iyelew, yaǵniy tildi, oqıw hám jazıwdı, grammatika hám imláni ózlestirip alıwdan ibarat.

Álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı wazıypası – balaǵa bilim tiykarların úyretiw, eń áhmiyetlisi balanı hárip penen tanıstırıw, oqıw hám jazıwǵa úyretiwden ibarat. Sonıń menen birge álipbeni oqıtıw barısında oqıwshılardıń tili hám oy-órisi de rawajlanadı. Bul arqalı keleshegimiz bolǵan jas áwladta bilimge degen qızıǵıwshılıq oyanıp, ilim tiykarların meńgeriwge keń jol ashıladı.

Álipbeni oqıtıw metodıkasında qaraqalpaq tili sesler hám háripler diziminiń ózine say ózgesheliklerin esapqa alıw talap etiledi.

Házirgi kúngi álipbeni oqıtıw metodlarına tiykarınan hárip, buwın, ses, putin sezler analitikalıq, sintetikalıq hám analitika-sintetikalıq metodlar kiredi.

Álipbeni oqıtıw analitik-sintetik seslik metodına tiykarlanıp alıp barıladı.

Oqıw qollanbada tiykarınan álipbeni oqıtıwdıń maqset hám wazıypaları, álipbeni oqıtıw metodıkasınıń metodologiyalıq hám ilimiy tiykarları, álipbeni oqıtıw metodıkasınıń psixologiyalıq hám lingvistikalıq tiykarları, álipbeni oqıtıw metodlarınıń salıstırmalı-kritikalıq analizi, álipbeni oqıtıw metodıkası tariyxına

sholıw máseleleri, álipbeni oqıtıw sabaqlarına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar, álipbeni oqıtıwǵa úyretiwde analitik-sintetikalıq seslik metodı, balaların álipbeni oqıtıwǵa tayarlıǵın úyreniw, álipbeni oqıtıw metodıkasınıń mazmunı, álipbeniń dúzilisi hám mazmunı, sonıń menen birge álipbeni oqıtıwdıń álipbe dáwiri, álipbeni oqıtıwdıń birinshi basqıshı, álipbeni oqıtıwdıń ekinshi basqıshı, álipbeni oqıtıwdıń úshinshi dáwiri, álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwǵa úyretiw, álipbeni oqıtıw shınıǵıwlarınıń tiykarǵı túrleri, álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw, álipbeni oqıtıwǵa úyretiw dáwirinde grammatik-orfografik bilimlerde ámeliy ózlestiriw, álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı dáwirinde oqıwshılardı jazıwǵa úyretiw, álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıw hám jazıw sabaqları tolıq ashıp kórsetilgen. Qollanbanıń sońında hár bir tema boyınsha test sorawları, glossariya, tarqatpa materiallar hám sabaq úlgeri, paydalanılǵan ádebiyatlar berilgen

Test sorawları

1. Jazıw tariyxında qanday jazıw sistemaları payda bolǵan?

- a. *ideografialıq sillabikalıq, piktografialıq seslik jazıw sistemaları.
- b. piktografialıq kórgizbelilik, ideografialıq dástúrlük jazıw sistemaları.
- v. sillabikalıq, seslik, morfologiyalıq, ideografikalıq.
- d. seslik, fonetikalıq, ideografialıq, seslik.

2. Álipbeni oqıtıw sistemasında metodlar neshe toparǵa bólinedi?

- a. *jıyınqlaw, tallaw
- b. jıyınqlaw, hárıp biriktiriw metodı, buwın metodı
- v. buwın metodı, tallaw metodı, jıyınqlaw metodı
- d. sintetikalıq tallaw-jıyınqlaw, jıyınqlaw hárıp biriktiriw metodı

3. Seslik tallaw metodın birinshi kim qollaǵan?

- a. *F.R.Gedike
- b. Jakoto
- v. K.D. Ushinskiy
- d. Karf

4. Seslik tallaw-jıyınqlaw metodın qaysı pedagog izertlegen?

- a. *Ushinskiy b. Kórf
v. Flerov d. Tixomirov

5. Tallaw-jıynaqlaw metodında neshe usıl qollanıladı?

- a. *segiz b. Jeti v. On d. toǵız

6. Álipbeni oqıtıw dáwiriniń birinshi basqışında qanday háripler úyretiledi?

- a. *a, o, l, u, y, n, sh, s, m, g, t, r, d, k, b
b. a, o, m, o, e, d, sh, yu, t
v. a, e, u, d, t, p, r, s, x, v, yu
d. ya, sh, ch, t, d, r, a, o, m, n, g, k, b

7. Álipbeni oqıtıw dáwiriniń ekinshi basqışında qanday háripler úyretiledi?

- a. *l, j, z, u, n b. d, t, m, i, y, o, r, s
v. l, m, i, y, e, r, s, t d. i, m, k, e, s, sh

8. Sawat ashıw dáwiriniń shiniǵıwlariniń sintetikalıq túrleri qaysı?

- a. *Úyrenilgen ses-háripler tiykarında buwin dúziw hám oqıw, kespe buwinlar tiykarında sóz dúziw hám oqıw.
b. Duris hám aniq aytıw
v. Sózdi buwıńa hám seske ajiratiw
d. Seslerdiń artikulyaciyasin iyelew

9. Az komplektli mekteplerde álipbeni oqıtıwda qanday óz betinshe jumislardan paydalanıladı?

- a. *Súwret siziw, hárip teriw kartoninan abakda analitikalıq- sintetikalıq jumislardi islew buwinlar kassasınan paydalanıp sóz dúziw, ishten oqıw, jazıw dápterinde jazıw, gúrriń dúziw
b. Kespe háriplerden álipbedegi tekstti dúziw.
v. Muǵallım bergen sorawǵa juwap beriw.
d. Ishten oqıw, súwretke qarap gúrriń dúziw.

10. Jańa ses penen háripti úyretiw sabaǵınıń sisteması qanday?

- a. *Sóylesiw, gápti bólip alıw, gápti sózge, sózdi buwıńa, buwindı

seslerge ayırıw, úyretilgen sestı bólip alıw, usı ses keletuǵın sózler oylap tabıw, háribin kórsetiw, kespe álipbe menen jumıs, ses, buwın kósıw arqalı jańa sóz jasaw, álipbeni oqıtıw

b. Álipbeni oqıtıw, gáptegi sózlerge, sózdi buwıńǵa ayırıw, háripti kórsetiw, jazdırıw

v. Kespe álipbe menen jumıs, ses, buwın qosıw

d. Ses, buwın qosıw, Jańa gáp oylap tabıw, jazdırıw

11. Jańa háripti jazıw sabaǵı dáslepki waqıtları neshe basqısthan turadı?

a. *jeti b. Altı v. Bes d. tórt

12. Álipbeni oqıtıw dáwirinde jazıwǵa qanday talaplar qoyıladı?

a. *Dápter partanıń ústine balanıń geudesiniń qaq ortasına tuwra keletuǵınday sál kelbetinde alpıs bes gradus qoyıladı, bala aldına dúziw qarap otıradı, balalar ayaqların ayaq qoyǵıshqa qoyadı, partaǵa kókiregin tiremewi kerek. Qálemdi uslaǵanda barmaq qálem ushınan 3 sm-dey joqarı turıwı kerek. Jazǵanda balanıń kózi menen dápter aralıǵı 25-30sm qashıqlıq saqlanıwı tiyis.

b. Qálemdi erkin uslawı kerek, jazǵanda aralıq qashıqlıqtı saqlaw shárt emes.

v. Dápter partanıń ústine dúziw qoyıladı, bala qálemdi erkin uslaydı. Jazıw menen kóz arasınıń ara qashıqlıǵın saqlaw shárt emes.

d. Dápter partanıń ústine qıya etip qoyıladı, balalar ayaqların erkin baspasa da boladı, kókirekti tirep otırsa da boladı.

13. Baslawısh klasslardagı oqıw sabaklarınıń maqseti tiykarınan neshew?

a. *úsh b. Bes v. Jeti d. segiz

14. Baslawısh klasslardagı oqıw sabaqları neshege bólinedi?

a. *eki b. Úsh v. Tórt d. bes

15. Túsiniw oqıw degende neni túsinesiz?

a. *Túsiniw oqıw degenimiz oqıwshınıń oqıǵan tekstiniń mazmunın anıq, tereń uǵınıwı bolıp tabıladı.

- b. Túsiniq oqıw degenimiz oqıwshınıń oqılǵan tekstti sóylep beriwi
- v. Túsiniq oqıw degenimiz oqıwshınıń tekstti tez oqıwı bolıp tabıladı.
- d. Túsiniq oqıw degenimiz oqıwshınıń sózlerdi durıs oqıwı bolıp tabıladı.

16. Álipbeni neshe basqıshqa bólip úyrenemiz?

- a. *úsh
- b. Eki
- v. Bes
- d. tórt

17. Álipbeni oqıtıwǵa tayarlıq dáwirinde qanday jumıslar alıp barıladı?

- a. *Balalardıń sóz baylıǵı keńeyedi, olarǵa sóz, buwın, ses tuwralı túsiniq beriledi, jazıwǵa tayarlıq jumısları islenedi.
- b. Balalarǵa grammatikalıq túsiniqler beriledi, jazıw úyretiledi.
- v. Balalar sózlerdi jazıp úyrenedi, gápti tallap úyrenedi
- d. Balalarǵa hárip tanıstırıladı, jazıw úyretiledi

18. Buwınlardı úyretkende neshe túrli usıldan qollansa boladı?

- a. *tórt
- b. Altı
- v. Jeti
- d. bes

19. Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılarǵa qanday kónlikpe beriledi?

- a. *Oqıwshılar úlken bolmaǵan tekstti gápke, gápti sózlerge, sózdi buwınlarǵa, buwındı seslerge ayıra alatuǵın boladı, óz betinshe kórgenlerin, esitkenlerin sóylep beredi, bir-eki qosıqtı yadqa aytadı. Muǵallimniń sorawına durıs juwap bere alatuǵın boladı.
- b. Tekstti gápke, gápti sózlerge, sózlerdi buwınǵa ayıra alatuǵın boladı, óz betinshe oqıǵanların aytıp beredi. Muǵallimniń sorawına keń túrde juwap beredi.
- v. Muǵallimniń sorawına keń túrde juwap beredi, durıs jazıw kónlikpelerin qalıplestiredi óz betinshe sóylep bere aladı.
- d. Óz betinshe kórgenlerin sóylep beredi, gápti sózlerge, sózlerdi buwınǵa ayıradı, jazıw kónlikpelerin ózlerinde boldıradı.

20. Álipbe dáwiri neshe dáwirden turadı?

- a. *úsh
- b. Eki
- v. Bes
- d. tórt

21. Oqıwshılardı tez oqıwǵa úyretiw ushın arnawlı jumıstıń neshe túri

qollanladı?

- a. *bes b. Tórt v. Altı d. on

22. Tásirli oqıw degende neni túsinesiz?

- a. *Dawıs intonaciyası arqalı avtordıń aytayın degen oyın bildiriw oy ekpenin mazmunına sáykes durıs qoya biliw.
b. Gápтеgi sózlerdiń mánisin durıs túsiniwi, durıs túsiniw qátesiz oqıwı.
v. Gáplerdi durıs qátesiz tez oqıwı
d. Gáplerdi dawıslap durıs oqıwı.

23. Tekstti durıs túsiniw ushın oqıwshılar menen qanday jumıslar alıp barıladı hám olar neshe túrli?

- a. *altı b. Bes v. Jeti d. segiz

24. Grammatika hám jazıw sistemasınıń ilimiy tiykarı neshew?

- a. *úsh b. Eki v. Bes d. tórt

25. Grammatikanı oqıtıwda qanday usıllar qollansa boladı?

- a. *Muǵalimniń jańa temanı túsindiriw, sóylesiw, tallaw jıyınalaw usılı, salıstırıw usılı, induktiv-deduktiv usılı, oqıwshılardıń óz betinshe jumısların shólkemlestiriw usılı
b. İnduktiv-deduktiv usılı, salıstırıw usılı, kórgizbelilik usılı, jeńilden awırǵa qaray jumıs islew usılı
v. Temanı túsindiriw usılı, ilimiy metod, izbe-izlilik usılı, kórgizbelilik usılı
d. Jeńilden awırǵa qaray jumıs islew usılı, tallaw jıyınalaw usılı, sóylesiw usılı, induktiv-deduktiv usılı

26. Grammatika hám durıs jazıwdı úyretiw sabaǵında oqıwshılardıń óz betinshe jumısların shólkemlestiriwde neshe túrli usıl qollanıldı?

- a. *úsh b. eki v. bes d. tórt

27. Álipbeni oqıtıw sabaǵında qollanılatuǵın didaktikalıq principler neshew?

- a. *altı b. Bes v. Tórt d. jeti

28. Álipbeni oqıtıwda sózlerdi durıs jazıwda jazba jumıslarınıń neshe túri

qollanladı?

- a. *úsh b. Bes v. Tórt d. jeti

29. Oqıwshılardıń jazba jumıslarındaǵı qátelardıń bolıw sebepleri nede?

a. *Oqıwshı anıqlamanı bilmeydi, onı jazıwda durıs qollanıwǵa kónlikpegen, anıqlamanı aralastırıp jiberedi, jazıp atırǵanınıń mánisin túsinbey, dıqqat qoymay, mexikalıq túrde háreket etedi. Geybir seslerdi qáte esitedi yaǵnıy qáte aytadı, ózin-ózi baqlay almaydı. Asıǵıs shalaǵay, uqıpsızlıq sebeplerinen qáteni ańlamay qaladı.

b. Anıqlamanı biledi, biraq onı durıs qollana almaydı, anıqlamanı tolıq túsinbeydi, anıqlamanı muǵallım durıs túsendirmegen, oqıwshı anıqlamanı oqımaydı, jazba jumısqa kewilsiz qaraydı, jazıwǵa qızıqpaydı.

v. Oqıwshı anıqlamanı oqımaǵan túsinbegen bolıp shıǵadı, muǵallım anıqlamanı sistemalı túsendirmeydi, túsendirse de ústirtin ǵana túsendiredi. Sózlerdi qalay bolsa solay jazadı jazıwǵa kónil bólmeydi asıǵıs kóshiredi.

d. Anıqlamanı oqımaydı sózlerdi asıǵıs kóshiredi anıqlamanıń mánisin bilmeydi seslerdi qáte jazadı.

30. Oqıwshılardıń jazba jumıslarındaǵı kátelерdi dúzetiw jolları.

a. *Qáte jazılǵan sóz sızılıp ústingi jaǵına sózdiń durısı tutas jazıladı. Qáte jazılǵan hárip sızılıp ústingi kerekli hárip ǵana jazıladı. Qáte jazılǵan hárip yamasa sózdiń astı sızıladı tusına eskertiw jazıladı. Qáte háriptiń astın sızadı hesh qanday eskertiw berilmeydi.

b. Qáte jazılǵan sóz óshiriledi qayta jazıladı qáte jazılǵan sózi bar ǵáptiń bári óshirilip qaytadan jazıladı astın túrtip ketedi.

v. Qáte sózi sızılıp óshiriledi durısı jazıladı. Qáte ketken hárip sızılıp ústine durısı jazıladı. Qáte hárip óshiriledi durısın qayta kóshirip jazıw usınıladı.

d. Qátelерdi oqıwshılardıń ózlerine dúzettiredi. Qáte jazılǵan sózlerge uqsas sózler terip jazdırıladı.

31. Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwirinde oqıwshılarǵa beriletuǵın kónlikpe.

- a. *Óz betinshe kórgenlerin sóylep beredi, gápti sózlerge, sózlerdi buwıńǵa ayıradı, jazıw kónlikpesin ózlerinde boldıradı.
- b. Teksti gápke, gápti sózlerge, sózlerdi buwıńǵa ayıra alatuǵın boladı, óz betinshe oqıǵanların aytıp beredi. Muǵallimniń sorawına ken túrde juwap beredi.
- v. Muǵallimniń sorawına keń túrde juwap beredi, durıs jazıw kónlikpesin qáliplestirip óz betinshe sóylep bere aladı.
- d. Oqıwshılar úlken bolmaǵan teksti gápke, gápti sózlerge, sózdi buwınlarǵa, buwındı seslerge ayıra alatuǵın boladı, óz betinshe kórgenlerin esitkenlerin sóylep beredi, bir-eki jumbaq qosıqtı yadqa aytadı. Muǵallimniń sorawına durıs juwap bere alatuǵın boladı.

32. Omonim degenimiz ne?

- a. *Jazılıwı birdey mánisi basqa sózler.
- b. Aytılıwı birdey mánisi basqa sózler.
- v. Oqılıwı birdey mánisi basqa sózler.
- d. Bir birine qarama qarsı sózler.

GLOSSARIY

Antonimler - Semantikalıq qubılıslardıń keń tarqalǵan túrleriniń biri antonimiya. Bul sózlerdiń eń baslı hám ulıwma semantikalıq belgileriniń bir-birine qarama-qarsı qoyılıwı bolıp tabıladı. Antonimler seslik qurılısı jaǵınan ózgeshe bolıp qoymastan, mánilik jaqtan pútkilley qarama-qarsı sózlerden ibarat.

Ámeliy oqıtıw metodu - Laboratoriyalıq jumis, ámeliy jumis, grafikalıq jumis.

Biliw iskerligi – teoriyalıq pikirlew hám ámeliy iskerlik birligi.

Bilim beriw formaları hám metodları – awızeki, jazba, kórgizbeli, kitap penen islew, aqıl hújimi, tayanışh sózler

Bilim beriw quralları – oqıw qollanbaları, sorawnamalar, tarqatpa materiyyallar, proektor, doska, audiovizual qurallar

Bilim beriw usılları – kórgizbeli, maǵlıwmatlı, trening, jámaát bolıp islew

Bilim beriw shárayatı – birgelikte islew hám prezentaciyanı ámelge asırıw múmkin bolǵan bólme (klass)

Bilimlendiriw – 1) shaxstıń ruwxıy hám fizikalıq qalıplesiwiniń birden bir procesi, sociallıq etalonlardıń jámiyetlik sana sıpatında anaw yaki mınaw dárejede tariyxıy shártlengen ideal tımsallargá sanalı baǵdarlangan jámiyetlestiriw procesi; 2) belgili bilimlerde iyelew ideyalıq, ádep-ikramlıq, qádir, kónlikpe, minez-qulıq normalarina qaratılǵan jámiyet aǵzalarınıń tálim hám tárbiyası wazıypasın atqaratuǵın gárezsiz sistema.

Biliw, sezıw-dúnya haqqındaǵı jańa bilimler esaplanatuǵın subekt hám obektiniń óz-ara tásirin, hádiyseniń sanamızda qayta tásir etiliwi hám sáwleleniw processı.

Buwın – fonetikalıq kategoriya bolıp, ol awızeki sóylew arqalı júzege keledi. Sóylew waqtında sesler birgelki ayılmaydı. Dawıssız seslerdi aytqanda sóylew aǵzaları ortasında jabısıw yamasa jaqınlasıw payda boladı, dawıslılardı aytqanda sóylew aǵzalarınıń aralıǵı ashıq halda boladı.

Dawıshlı sesler - dawıshlı seslerdiń artikulyaciyası waqtında awız boslıǵı anaw ya mınaw dárejede keńirek ashıq bolıwı menen birge tutas sóylew aǵzalarınıń muskulları kerilip, barlıq sóylew aǵzaları kóbirek kúsh jumsaydı.

Dawıssız sesler - dawıssız seslerdi aytqanda sóylew aǵzalarınıń bir bóliminde ǵana maksimal jaqınlasıw (yamasa jabısıw) boladı hám dál sol bólimine kóbirek kúsh túsip, kóbirek energiya jumsaladı da, qalǵan sóylew aǵzalarınıń muskulları bosań halda turadı.

Demonstratsiya - sózi latinsha «demonstratio» degen sózden kelip shiqqan, bizińshe kórsetiw degen mánisti ańlatadı.

Didaktika – tálim hám oqıtıw teoriyası hám de oqıtıw procesinde tárbiyalaw mazmunın sáwlelendiriwshi pedagogikanıń ajıralmas bólegi.

Fonema - degenimiz de til sesleri, olar sóz mánisin ózgertip, morfemalardı ajıratatuǵın ses. Fonema tilde sesler arqalı ómir súredi. Tildegi sesler anaw ya mınaw fonemanıń jasaw forması boladı. Fonema dep artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan ózgeshelikke iye bolǵan, taǵı da mayda bólekke bóliwge bolmaytuǵın, sóz mánisin ajıratıw maqsetinde jumsalatuǵın seslik birliklerge aytıladı. Fonema hár túrli fonetikalıq jaǵdaylarda ushrasadı. Túrli fonetikalıq jaǵdaylar fonemanıń aytılıwına tásir etip, belgili dárejede oǵan qosımsha túr beredi.

Fonetikalıq usıl - Fonetikalıq usıl arqalı sóz quramındaǵı seslerdiń ózgeriwi, pátin ornınıń ózgeriwi menen sóz jasaladı: alma-alma, terme-terme, ótkerme-ótkerme.

Frazeologiya - til iliminiń belgili tarwlarınıń biri. Bul terminniń ózi tiykarınan grektiń phrazis (frazı) hám logos (ilim) degen sózlerinen kelip shıqqan. Tildegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyanıń úyrenetuǵın ob:ektleri bolıp tabıladı. Sózlik quramda tek jeke sózler ǵana emes, jeke sózlerdey pütün bir máni ańlatıwshı bir neshe sózler dizbeginen quralǵan turaqlı sóz dizbekleri de belgili orındı iyeleydi. Sonıń menen birge bul leksikalıq qatlam ózgeshe sıpatqa, ayırıqshalıqlarǵa iye sózlik quramınıń bir toparın quraydı.

Gáp - belgili bir oydı bildiredi. Xabarlaw xızmetti atqaradı. Sóz nominativlik xızmet atqarǵan bolsa, gáp kommunikativlik xızmet atqaradı.

Grammatikalıq usıl - Bul usıl arqalı sózlik quramınıń rawajlanıwı tildegi qalıplesken sóz jasaw úlgileri tiykarında boladı. Bunda hár tildiń ózine tán sóz jasawshı qurallarınıń bolıwına baylanıslı anaw ya mınaw tildegi sóz jasaw faktleri salıstırǵanda bazı bir ayırmashılıqlar boladı. Máselen, orıs tilinde prefikslardıń járdemi menen jańa sóz jasaw jedel sıpatqa iye: postavitʹ-vıstavitʹ, stroika-

nastroika, nesti-snesti, strax-besstranenie t.b.

Illyustraciya - Latinniń «Illustratio» sózinen kelip shiqqan bolip tekstti túsindiriwshi, talqılawshı, tolıqtırıwshı, kórsetiwshi mánisinde qollanıladı.

Interaktiv – ingliz tilinen «inter» – óz-ara, «act» - háreket etiw. Adam menen yamasa nárese (kompyuter) menen óz-ara hárekette, dialoglıq gúrrińlesiw jaǵdayında bolıw degendi ańlatadı.

Keri baylanıs sisteması – oqıtılıp atırǵanlardıń shaxs sıpatında qalıplesiw procesin sáwlelendiredi. Olardıń kásiplik belgileri bárqulla tekserilip turıladı, anıqlanadı, zárúr bolsa belgilengen qánige shaxsı modeliniń parametrlerine túsiriw ushın.

Kognitivlik pedtexnologiya – oqıwshını adamzat jámiyeti tárepinen toplanǵan bilim, tájiriye menen qurallandıırıw hám olardı óziniń keleshekтеgi xızmetinde qollanıwǵa úyretiwdi maqset etip qoyadı.

Kónlikpe – úyreniw nátiyjesinde qolǵa kirgizilgen, ıqtıyarsız, avtomat túrde orınlanatuǵın háreket, kónlikpeler qanday da háreketti qadaǵalawsız, avtomat túrde orınlaw qábileti.

Kórsetpeli oqıtıw metodlari - Awizeki oqıtıw metodlari qanday maqsette qollanılsa kórsetpeli metodlarında sonday maqsette qollanıladı. Ol baqlaw, demonstraciya hám illyustraciya bolip úsh túrge bólinedi. Baqlaw mektep ámeliyatında baqlaw metodınıń eki túri zat hám qubilislardı tábiyyi hám jasalma, tájiriye jaǵdayında baqlaw túri qollanıladı. Baqlaw qısqa hám uzaq múddetli boladı.

Kreativlik pedagogikalıq texnologiya – dóretiwshilik, oylaw hám uqıplılıqtı rawajlandıırıw, onı qalıplestiriwge qaratılǵan. Bul usıldı mekteplerde, joqarı oqıw orınlarında paydalanǵan maqul.

Qadaǵalaw sisteması – hár bir oqıwshınıń oqıw iskerliginiń jedellesiwin baqlawǵa baǵdarlanǵan.

Mámleketlik tálim standartı – úzliksiz tálimniń belgili basqıshında shaxs (qánige) tiń tayarlıq dárejesi hám mazmunına qoyılatuǵın minimum talaplar.

Leksikologiya - jeke sózlerdi ǵana emes al olardı sózlik quramın ishinde qarap,

sózler jıynaǵın belgili bir nızamlıq tiykarında payda bolǵan hám rawajlanatuǵın pútin bir sistema sıpatında úyretedi. Til biliminiń baslı tarawlarınıń biri. Onda tildiń leksikası haqqındaǵı máseleler úyreniledi. Leksika grektiń lexikos sózlik degen sózinen kelip shıqqan. Leksika degende anaw ya minaw tilde sóylewshi jámáttiń kúndelikli pikir alısıwında paydalanıp kiyatırǵan sózlerdiń jıyıntıǵın túsinemiz. Til biliminde belgili bir tildiń sózlik baylıǵı sol tildiń leksikası dep ataladı. Al leksikologiya bolsa lexikos hám losos (ilim) degen eki sózden quralıp sózlik quram haqqındaǵı ilim degendi bildiredi.

Maqset - bolajaq nátiyjeler haqqında bárhama aqlıy oylanıp dúzilgen, rawajlandırılǵan qıyallar, keleshek rejeleri.

Mashqalalı oqıtıw metodi - Mashqalalı oqıtıw metodları mashqalalı oqıtıw processinde qollanıladı. Olarǵa mashqalalı bayan etiw, bilimdi izlep taptırıw hám izertlew metodları kiredi. Mashqalalı bayan etiw- Muǵallım dástúriy monologiyalıq (áńgime, túsindiriw, lekciya) dialogiyalıq (gúrriń, sáwbetlesiw). Bilimdi izlep taptırıw, izertlew, induktiv hám deduktiv oqıtıw metodları jekeden ulıwmaǵa, ulıwmadan jekege qaray ashıp, juwmaq shıǵarıp úyretiw.

Morfema semantikalıq tárep penen fonetikalıq táreplerdiń birlikleri turatuǵın eń kishi til birlik (element). Mısalı: teńe sózi eki morfemadan quralǵan teń hám -e. Bundaǵı -e morfemasınıń sintaksislik tárepi = hal feyillik mánisi, fonetikalıq tárepi - onıń e foneması ekenligi.

Monitoring hám bahalaw - awızeki qadaǵalaw: soraw-juwap, sáwbet, tekst analizi

Oqıtıw - bilim alıwshınıń biliw xızmetin basqarıwǵa qaratılǵan oqıtıwshınıń xızmeti. *Oqıtıw* - a) tálimniń ózine tán usulı bolıp, shaxsqa teoriyalıq hám ámeliy bilimler beriw processinde onıń rawajlanıwı támiyinlenedi; b) talaba hám oqıtıwshı, talabaniń basqa talabalar menen qatnası nátiyjesi óz-ara átirap-ortalıq, onıń nızamlılıqları, rawajlanıw tariyxı hám olardıń úyreniliw usılların biliwdi basqarıw processı.

Oqıtıwshınıń innovaciyalıq xızmeti - jámiyetlik pedagogikalıq fenomen bolıp,

unamlı imkaniyattı sáwlelendiriw, kúndelik xızmetten shetke shıǵıw.

Oqıtıw wazıypası - bilimlendiriwshilik, tárbiya beriwshilik hám rawajlandırıwshılıq.

Oqıtıw túrleri - awızeki metodi, kórsetpeli, bilimlerdi óz betinshe iyelew, dástúrlestirilgen tálim, óquv processin algoritmllestiriw, differenciaciyalı hám individual tálim hám basqalar.

Oqıw - oqıwshınıń óz qábileti, bilimi, tájiriyebe hám kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan háreket.

Oqıtıwshınıń innovaciyalıq iskerligi – sociallıq-jámiyetlik pedagogikalıq fenomen bolıp, dóreiwshilik imkaniyattı sáwlelendiriw, kúndelikli iskerlikten shetke shıǵarıw.

Oqıtıw sisteması – qollanılatuǵın pedtexnologiyaniń maqset hám wazıypalarına sáykes keliwi kerek. Pitkeriwshiden talap etiletuǵın jeke hám kásiplik sapasına tásir etiwı zárúr.

Ózin-ózi bahalaw– shaxstıń óz psixologiyalıq sıpatları, minez-qulqı, jetiskenlikleri, qádir-qımbatı, kemshiliklerin bahalay alıwı.

Ózin-ózi tárbiyalaw – 1) shaxsqa tán bolǵan mádeniyattıń qalıplesiwi hám rawajlanıwına qaratılǵan izbe-iz hám sanalı iskerlik; 2) shaxstıń óz fizikalıq, ruwxıy hám minez-qulıq sıpatların tınbay ámelge asırıwı.

Pándi oqıtıw metodikası – oqıtıw sistemasında oqıw pániniń áhmiyetin hám ornın belgileydi, onıń wazıypaların, mazmunın hám kólemin anıqlaydı, usı pán boyınsha qollanıp atırǵan usıl, forma hám qurılımlardı oz ishine aladı

Pedagogikalıq iskerlik – tálim maqsetlerin ámelge asırıwǵa qaratılǵan jámiyetlik iskerliktiń ayrıqsha túri.

Pedagogikalıq oyın – bilim alıwǵa qaratılǵan hám belgili bir pedagogikalıq nátiyjeni gózlegen hám de tálim procesinde belgili maqsetti ámelge asırıwshı iskerlik túri.

Pedagogikalıq innovaciya – pedagogikalıq jańalıq, olardı bahalaw hám

pedagogikalıq jámaát tárepinen ózlestiriw, onı ámelde qollanıw haqqındaǵı táliymat.

Prezentasiya – tapsırma (mashqala) nı orınlaw waqtındaǵı alınǵan maǵlıwmattıń nátiyjelerin qısqasha ulıwmalastırıw hám kórsetpele túrde tanıstırıw

Sabaq- belgili maqset tiykarında belgilengen waqıtta óz aldına, birdey jastaǵı oqıwshılar meneen oqıtıwshı basshılıǵında alıp barılatuǵın bilimlendiriw processı.

Sabaqlıq- arnawlı túrde oqıwshılar ushın jazılǵan kitap sabaqlıq dep ataladı.

Sesler (fonemalar) - bular qulaqqa esitiletuǵın ápiwayı sesler emes, al tildiń materiallıq tańbaları.

Semantikalıq usıl - Sózlik quramdı bayıtıwda jedel usıllardıń biri. Sózlik quram tek jańa sózlerdiń esabınan emes, sonıń menen birge tilde bar sózdiń mánileriniń keńeyiwi, tarayıwı esabınan da rawajlanadı. Máselen: *Xojalıq* sóziniń házirgi mánilerine itibar berip qarayıq. Bul sóz tek *semya*, *úy*-degen mániler menen birge *óndiris*, *taraw* mánilerinde de jumsaladı.

Sinonimler - Til biliminde semantikalıq kategoriyalardıń biri retinde sinonimiya ayrıqsha orınǵa iye. Tilde hár túrli predmetler menen qubılıslardı qurılısı boyınsha olardıń belgilerin óz-ara qatnasın seslik qurılısı jaǵınan túrlishe bolǵan sózlerdiń járdemi menen de ańlatıladı. Bunday semantikalıq qubılıstı sinonimiya dep ataymız. Sinonimler óz-ara mánilik uqsashlıqqa iye bolǵanı menen hár qaysısı ózine tán máni ayrıqshalıqlarına iye. Máselen, úlken, iri, gidiman, náhán, taynapır.

Sistema – 1) pútin tálimdi, onıń birligin belgilewshi bir biri menen nızamlı baylanıstaǵı kóplegen elementler (predmetler, waqıya, kóz-qaras, bilim hám t.b.); 2) bilimlerdiń belgili bir baylanıslarda, háreketlerdiń, izbe-izlilikke jobalı, durıs jaylasıw tártibi.

Sistema - degenimiz óz-ara tıǵız baylanıslı bolǵan bir tekles elementlerdiń birliǵi. Tildiń sistemalı sıpatı onıń barlıq tarawlarınan-fonetikalıq, leksikalıq, gramatikalıq tarawlarınan kórinedi. Máselen belgili bir tildiń fonetikasında (dawıslı sisteması) (dawıssızlar sisteması) dep atalıwıda teginnen tegin emes.

Sózler - zatlar menen qubılıslardı, sapa menen belgisi, is-háreket penen qıymıldı hám t.b. ataydı. Sózdiń bunday xızmeti-nominativlik xızmet dep ataladı.

Tárbiya – 1) shaxstıń ruwxıy hám fizikalıq halatına úzliksiz hám maqsetke muwapıq tásir etiw; 2) pedagogikalıq proceste tálim maqsetlerin ámelge asırıw ushın pedagog hám tárbiyalanıwshılardıń arnawlı shólkemlestirilgen iskerligi.

Tárbiya sistemasi – pedtexnologiyaniń komponenti sıpatında morallıq, ádep-ikramlılıq, sezimlik, huqıqıy, diniy t.b. tásirlerdiń oqıw-tárbiya dáwirinde oqıwshı shaxsına tásir etiwın óz ishine aladı. Huqıqıy, demokratiyalıq jámiyet jaǵdayında jumıs isleytuǵın, dóretiwshilik kórsetetuǵın joqarı ádep-ikramlı, erkin pikirlewshi shaxstı qalıplestiriwdi maqset etip qoyadı.

Til - óziniń qatnas quralı bolıw xızmetin usı gápler arqalı ǵana ámelge asıradı. Til qurılısınıń elementleri tilde óz-ara bir-biri menen baylanıslı bolıp, birlikte boladı. Mısalı gáp bir ǵana sózden (Tún.Vokzal. Jolawshılar), sóz bir ǵana morfemadan (ay,at). Morfema bir ǵana fonemadan.(barsa-m, kórse-ń) turıwı múmkin.

Til sesleri (fonemalar) - birinshiden esitiw aǵzaları tárepinen qabıl etiledi. Ekinshiden bir sózdi ekinshi sózden, bir morfemanı ekinshi morfemadan ajratadı. Mısalı: n, ń sesleri ton, toń degen sózlerdi bir-birinen ajratadı. (kún-tún-jún).

Test – 1) standart túrindegi tapsırmalar bolıp, aql rawajlanıwı, qábilet, bilim hám qánigelikti anıqlaw maqsetinde ótkeriletuǵın sınaqlar; 2) anıq sociologiyalıq izertlewlerde paydalanılatuǵın tarqatpa material, sawalnama; 3) shaxs ruwxıyatı, minez-qulqınıń anıq muǵdarlıq hám tálim sıpatı bahaların aldın ala berilgen bazı standart-test normaları menen salıstırmalı úyreniwge arnalǵan psixologiyalıq izertlewlerdiń standartlastırılǵan usılı.

Texnologiya – islep shıǵarıw procesinde shiyki zatlar, materiallar, yarım tayar ónimlerdi tayarlaw, qayta tayarlaw, zatlardıń jaǵdayı, qásiyeti, formasın ózgertiw usıllarınıń toplamı.

Shaxs – 1) adamlardıń jámiyetlik minez-qulqı, insanlar arasında ózin tutıwın sáwlelendiretuǵın ruwxıy sıpatları toplamın bildiriwshi túsiniq; 2) hár qıylı sıpatlar

sistemasındaǵı adamnıń ruwxıy, mádeniy tiykarı; 3) jámiyetlik mazmun alǵan ózin ózi ańlaw qábiyetine iye bolǵan insan.

Tarqatpa materiallar

«Insert» usili

Óz betinshe oqıw waqtında alg`an maǵlıwmatlardı, esitken lektsiyalardı tártiplestiriwdi támiyinleydi, alınǵan maǵlıwmattı tastıyıqlaw, anıqlaw, baqlaw. Aldıńǵı ózlestirgen maǵlıwmatlardı baylanıstırıw qábiyetin qalıplestiriwge járdem beredi.

Oqıw processinde alınǵan maǵlıwmatlardı óz aldına ózleri sistemalastradı-tablica ishine jazıladı tekstti belgiler menen belgilep shıǵıladı.

«V» - men bilgen maǵlıwmatlarǵa say

«-» - men bilgen maǵlıwmatlarǵa say emes

«+» - men ushın jańa maǵlıwmat

«?» - men ushın túsiniksiz yaki maǵlıwmattı anıqlaw, tolıqtırıwdı talap etiledi.

Tema boyınsha bar maǵlıwmatlardı aktivlestiriw: aqlıy hújim járdeminde kelesi sorawǵa juwap beriwlerin sorawdı: «Siz ...bul haqqında nelerdi bilesiz?»

Tekst mazmunları talabalarǵa beriledi hám topar túrinde jumıs alıp baradı.

Tekstke qoyılatuǵın belgilerdi qoyıp shıǵadı.

Tiykargı túsiniklerge itibar bergiziń hám jazdırıń.

Soraw beriledi: « Álipbeni oqıtıw insan ushin qanday áhmiyetke iye» Ne ushin? Juwmaq jasaw.

Insert texnikasın paydalanıw boyınsha qaǵıydalar:

1. Tekstti oqıp shıǵıń.

2. Alınǵan maǵlıwmatlardı sistemalastrıń (shetine qálem menen belgi qoyıń):

V- ... haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi

- -... haqqındağı bilimlerime qayshı keledi

+ - jaña maǵlıwmat aldım

?- túsiniksiz, anıqlawdı, tolıqtırıwdı talap etiwshi material

Klaster metodu

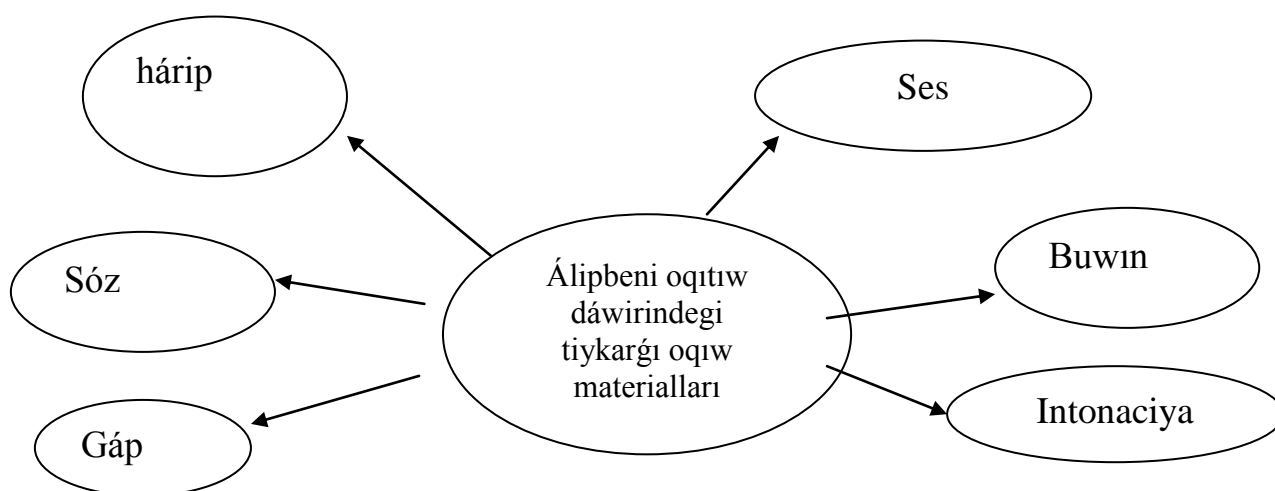
Tarmaqlanıw – xabar kartasın dúziw jolı, hámme dúzilmeniń áhmiyetligin oraylastıradı hám anıqlaw ushın qandayda bir tiykarǵı faktor átirapında oylardı jiynaw.

Bilimlerdi aktivlestiredi, pikirlew processin tema boyınsha jaña óz-ara baylanıslardı payda etiwge járdem beredi.

Klasterdi dúziw qayǵıydası menen tanıstırıw. Taxtaǵa yaqı vatman ortasına tiykarǵı sóz yaqı 1-2 sózden ibarat bolǵan tema atı jazıladı.

Tiykarǵı sózdi yaqı temanı ashıw ushın kishkene sheńberlerge tiyisli sózler jazıladı hám biriktirilip barıladı. Belgilengen waqıt ishinde jumıs dawam ettiriledi.

Oyınızǵa ne kelse, hámмесin jazıń. Oylardıń sıpatın talıqlaman. Tiykarǵı túsiniklerge itibar bergiziń hám jazdırıń.

“Ruchka stol ústinde” metodu

Topardağı barlıq studentlerdi qatnasıwǵa tartıw menen birge olardıń bilimnıń ob`ektiv bahalaw.

Toparǵa tapsırma beriledi, hár bir talaba qaǵazǵa óziniń juwap variantın jazadı hám qaǵaz onıń qońsisına beriledi, al óziniń ruchkasın stol ortasına jılıstırıp

qoyadı, sebebi qosımsha esitilgen maǵlıwmat arqalı óziniń juwabın tolıqtırıwı múmkin.

Jeke jumıstan soń, qadaǵalawda berilgen sorawlar boyınsha “Ruchka stol ortasında” usılında jumıs alıp barıń. Eger toparda 20-25 studentten ibarat bolsa, onda topardı tórt kishi toparǵa bóliń. Hár kishi topar tómenдеgi qadaǵalaw sorawlardan 2 sorawdan orınlawı kerek. Hár topar tapsırmanı jazba orınlap bolǵannan soń, toparlar óz juwapların awızsha talqılawı kerek

Sorawlar.

1. Álipbeni oqıtıw barısında seslerdiń durıs hám anıq aytıluwı ústinde qanday jumıslar islenedi?
2. Álipbeni oqıtıw barısı aqırında oqıwshılar qanday bilim hám konlikpelerge iye bolıwları zárúr?
3. Álipbeni oqıtıw barısında qanday shınıǵıw túrлерinen paydalanıladı?

Tiykarǵı túsiniklerge itibar bergiziń hám jazdırıń.

Blits-sorawlar

1. Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılarǵa qanday kónlikpe beriledi?
2. Álipbeni oqıtıwǵa tayarlıq dáwirinde qanday jumıslar alıp barıladı?
3. Jańa ses penen háripti úyretiw sabaǵınıń sisteması qanday?
4. Az komplektli mekteplerde álipbeni oqıtıwda qanday óz betinshe jumislardan paydalanıladı?

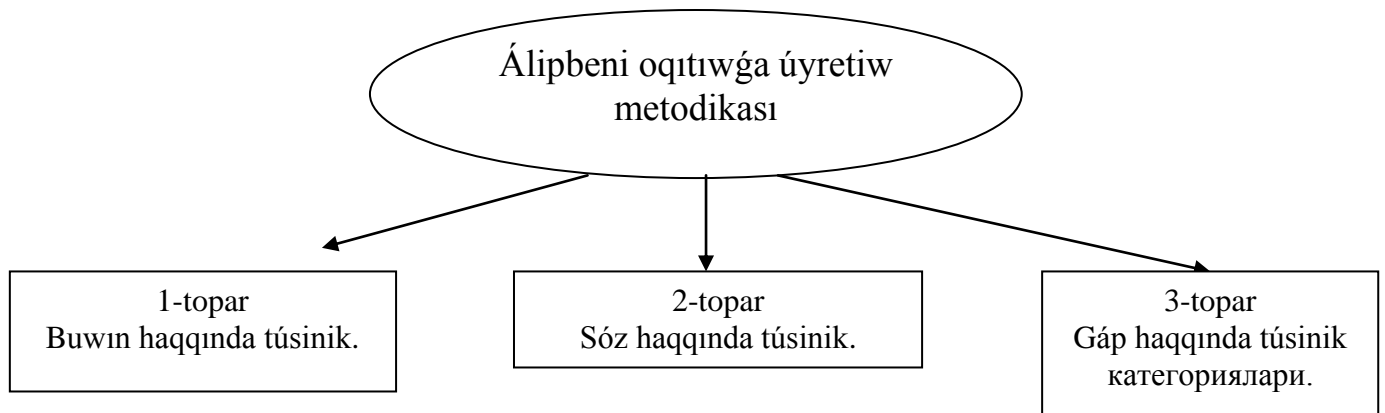
B/B/B tablicasını toltırıw

1. Tayanısh sózler hám túsinikler menen tanıshıp shıǵıń.
2. B/B/B tablicasını toltırıw ushın tayanısh sózler hám túsiniklerden paydalanıń.

Bilemen	Biliwdi qáleymen	Bilip aldım
1	2	3

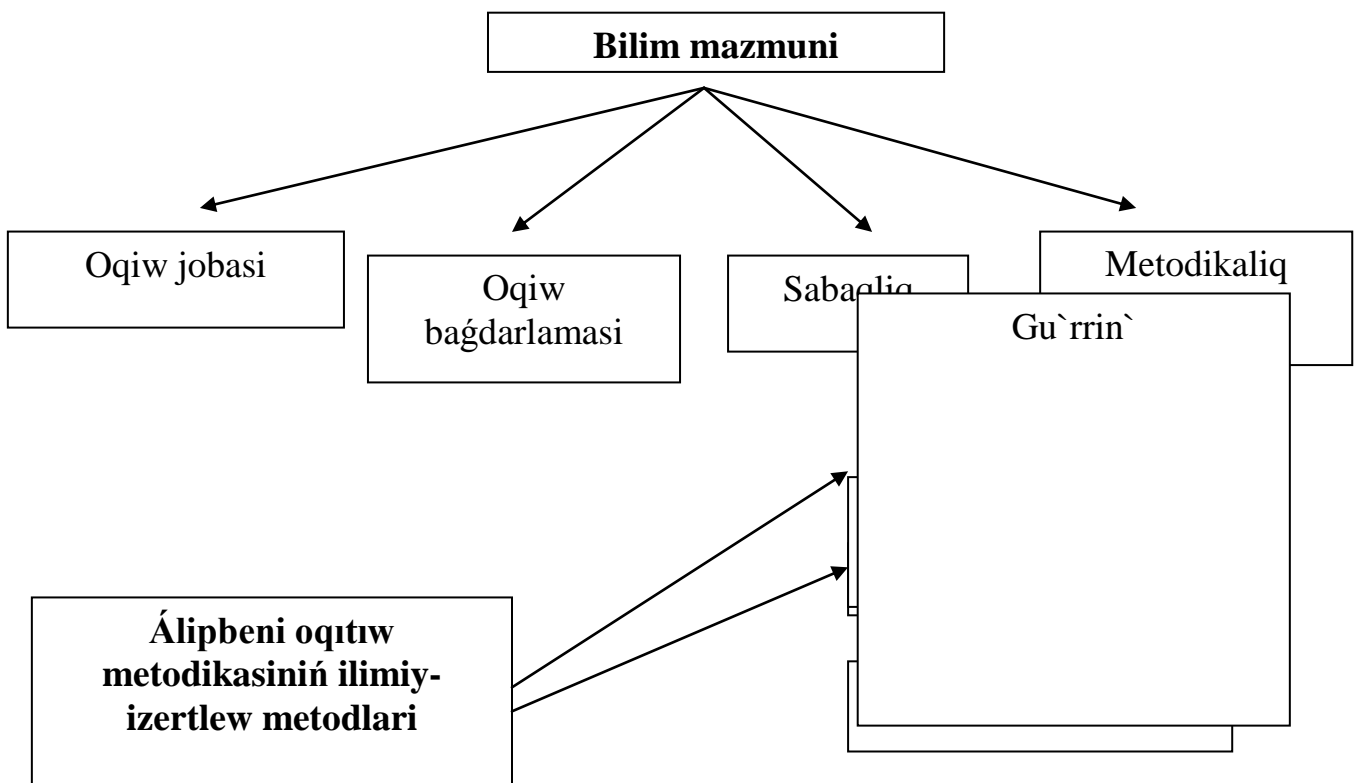
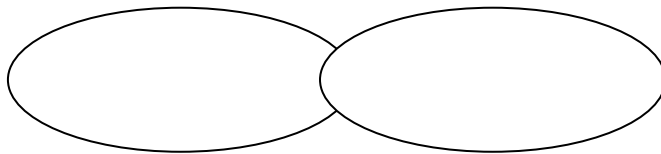
--	--	--

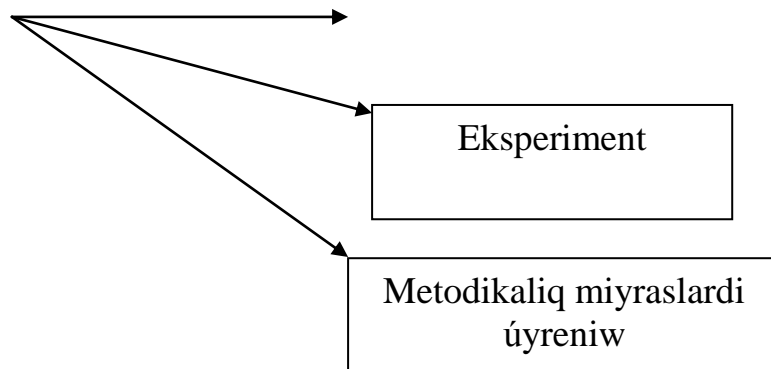
PINBORD TEXNIKASI BOYINSHA TAPSIRMALAR

Venn diagrammasi

1. Álipbege shekemgi dáwir 2. Álipbeden keyingi dáwir

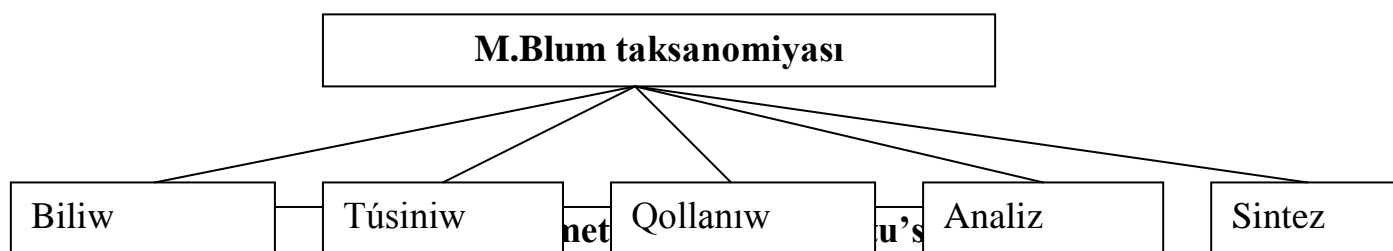

Oqıtıw metodları (maqset wazıypaları boyınsha) (M.A.Danilov, B.P.Esipov)

- Bilimlerdi iyelew metodları
- Uqıp qábilet kónlikpelerdi qálipsestiriw
- Bilimlerdi qollanıw
- Dóretiwshilik (óz betinshe islew)
- Bekkemlew
- Bilim, uqıp, kónlikpelerdi tekseriw.

Bilim, ta’rbiya alıw mskerligi (ha’reketi) tipii boyınsha (İ.Ya.Lerter, M.İ.Skatkin)

- Túsindirmeli-kórsetpeli
- Reproduktiv
- Mashqalalı bayanlaw
- Az-azlap islesiw
- İzertlewshi izleniw, úyreniw

İnteraktiv sózi inglizshe «inter» óz-ara, «akt» háreket degen mánini bildiredi.

İnteraktiv metodtıń túrleri

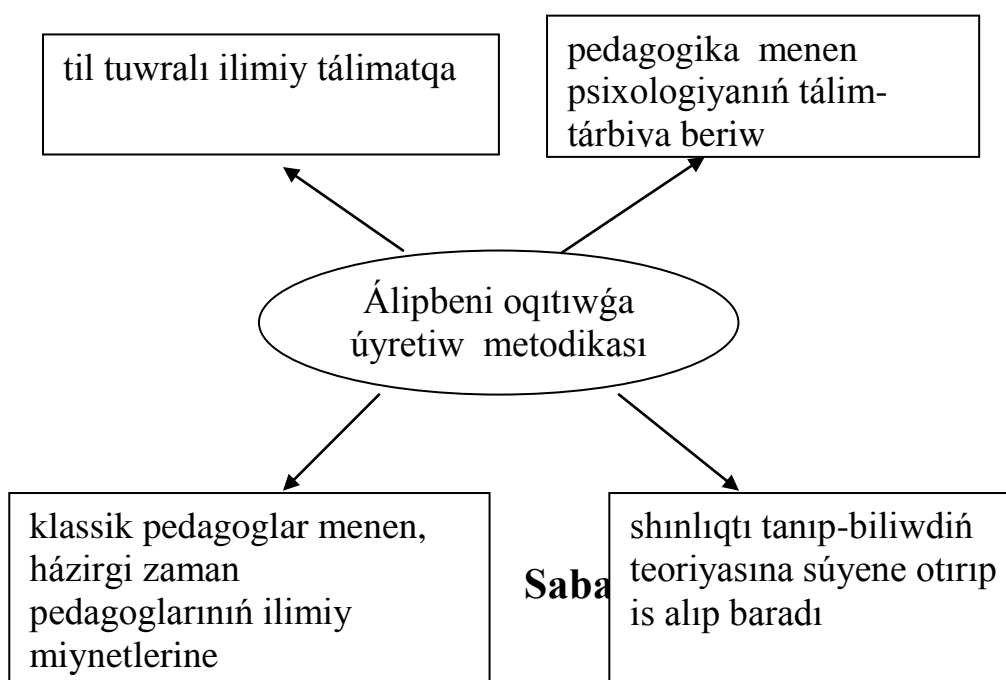
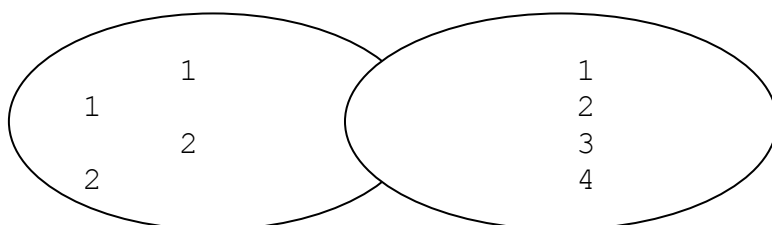
Aqılıy hújim

Klaster
 Zigzag
 B 1/B 2/B 3 usılı
 Insert metodu
 «Kim shaqqan» metodu
 Mashqalanı sheshiw
 «Video» metodu h.t.b.

Venn diagramması

Dástúriy sabaq túrleri

Dástúriy emes sabaq túrleri

Klass: 1d-klass

Tema: D d sesi hám háribi.

Sabaqtıń maqseti:

bilim beriwshilik: Oqıwshılarǵa *D d* sesi hám háribiniń ayılıwı hám jazılıwı boyınsha maǵlıwmat beriw.

tárbiyalıq: *D d* sesi hám háribiniń sózdiń qaysı orında keletuǵınlıǵın oqıwshılarǵa mısallar menen túsindirip ótiw.

rawajlandırıwshı: *D d* sesi hám háribi qatnasqan sózlerge oqıwshılar ózbetinshe mısallar keltiriw menen túsiniwleri bekkemlenedi.

Sabaqtıń barısı:

Shólkemlestiriw. 2 minut

Úyge tapsırma soraw. 13 minut

Taza temanı túsindiriw. 15 minut

Taza temanı bekkemlew. 13 minut

Úyge tapsırma beriw. 2 minut

Shólkemlestiriw.

Klasqa kirip oqıwshılar menen sálemlesiw, olardı barlaw. Náwbetshi oqıwshı arqalı úyge tapsırmanı soraw.

Úyge tapsırma soraw.

Oqıwshılardıń ótken tema boyınsha alǵan bilimlerin tekseriw maqsetinde úyge tapsırmaların soraw hám bahalaw.

Taza tema. “*D* sesi hám háribi”.

D d háribi sózlerdiń basında, ortasında, aqırında qollanıladı. *D d* háribiniń baspa hám jazba túrde jazılıwı tómendegishe:

da	ta
do	to
du	tu

Bekkemlew.

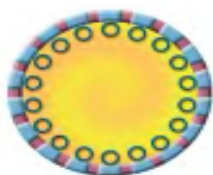
da-la
ta-ba

ta-ra
da-ra

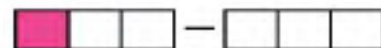
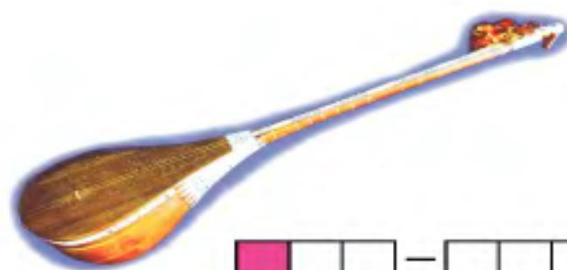

Dástúrxan

Bul

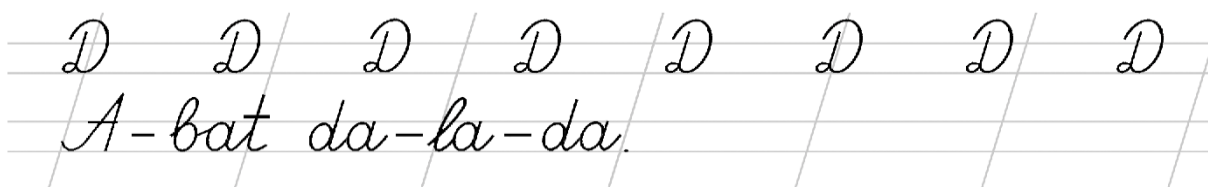

Bul

D d háribiniń jazılıwı tómendegishe:

d d d d d d d d d
da-la, da-ra, ta-ra

V. U'yge tapsi'rma beriw.

D d sesi hám háribin jazıp keliw.

Páni: Álipbe

Klası: 1- klass

Sabaqtıń *teması*: «**Ǵ sesi hám háribiniń oqlıwı**».

a) Sabaqtıń bilim beriwshilik maqseti: Oqlıwshılar «**Ǵ sesi hám háribiniń oqlıwı**» *teması* bóyınsha túsiniǵine ie boladı.

s) Tárbiyalıq maqseti: Oqlıwshılardıǵa Ǵ háribin túsindirip, sıylasıqqa, óz-ara doslıq múnasibette bolıwǵa tárbiyalanadı.

b) Rawajlandırıwshılıq maqseti: Oqlıwshılarda «Ǵ sesi hám háribiniń jazılıwı» temasın durıs jazıw oqlıw kónlikpesin rawajlanadı.

Sabaqta qolanılatuǵın kompetenciya

* Lingvistikalıq kompetenciya (grafika hám orfagrafiya, fonetika, leksika, grammatika) pikirin jazba túrde bayanlay alıw, oqlıw texnikası, basqalardıń pikirin hám tekst mazmunıń túsiniw

* Pikirlew kompetenciya (belgili bir xabardı hám maǵlıwmattı hár túrli formada bere alıw

* Sociolingvestikalıq kompetenciya (kommunikativlik maqset hám óz qálewı boyınsha pikirin bildiriw hám tańlaw)

* Progmatalıq kompetenciya (túsiniwshilikler payda bolǵanda qayta soraw)

Sabaqtıń túri: Jańa bilim beriw

Sabaqtıń usılı: túsindiriw

Sabaqtı qurallandıırıw: Sabaqlıq, taxta por, súwretler

Sabaq barısı:

I. Shólkemlestiriw: 2 minut

Oqıwshılar menen sálemlesiw. Klass tazalıǵına itibar beriw. Oqıwshılardı barlaw. Taxtaǵa búgingi sáne hám ótiletugin temaniń súwretlerin qıstırıw.

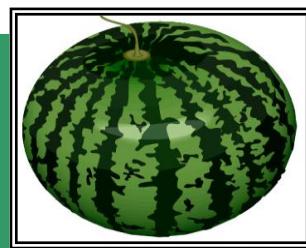
II. Úyge berilgen tapsirmanı soraw: 10-minut

Oqıwshılardıń úyge berilgen tapsırmsırmadaǵı I,i háriplerin qalay oqıp kelgenin hám jazǵanın tekserip bahalayman.

III.Taza tema: (15-minut)

Ǵ ǵ háribi hám sesiniń oqılıwı

ǵa	ǵaz	sa-ǵa	to-ǵız
ǵo	qa-ǵaz	ta-ǵa	ǵa-bız
ǵu	A-zat ǵaz baq-tı.		
ǵı	Ǵazları toǵız boldı.		

IV.Taza temani`bekkemlew: 15-min

Ǵar-ǵa toǵız da-ǵa-za

Sa-ǵal na-ǵıs zaǵa-ra

A-ta-sı aq-lı-ǵı a-tız-ǵa bar-dı. Ǵar-bız al-dı. Qal-ta-ǵa sal-dı.

Ǵar-bız-dı ar-zan sat-tı.

Barekella

I háribi	Ġ háribi	
	Ílaq	Ġaz
	Ídis	Ġarbız
	Torı	Ġarġa
	Tima	Baġda
	Awıl	Taġa

Bahalaw: (2-minut)

Jeńimpaz bolġan toparlardı bahalap oqıwshılrđı bahalayman.

Úyge tapsırma hám juwmaqlaw: (1-minut)

Úyge tapsırma G háribi hám sesin oqıp keliw.

PAYDALANILĠAN ÁDEBIYATLAR

1. Karimov I.A. "Yuksak mánaviyat - engilmas kuch". T., "Ma'naviyat" 2008.
2. Karimov I.A. "Barkamol avlod–O'zbekiston taraqqiyoti poydevori". T., "O'zbekiston" 1998.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘risida”gı qonuni.// Barkamol avlod – O‘zbekiston tarqqiyotining poydevori.Toshkent: “Sharq”,1997.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”.// Barkamol avlod – O‘zbekiston tarqqiyotining poydevori.Toshkent: “Sharq”,1997.
5. Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent –“O‘zbekiston” -2016.56 B.
6. Sh.Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent –“O‘zbekiston” -2016.488 B.
7. Sh.Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta‘minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent –“O‘zbekiston” -2016.488 B.
8. Sh.Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent –“O‘zbekiston” -2017.104 B.
9. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
10. Umumiy o‘rta ta‘limning davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturi.// O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligining axborotnomasi, 7-maxsus son. –T.: “Sharq”, 1999.
11. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. –T.: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”. Davlat ilmiy nashriyoti,2003. -5-jild, 613-bet.
12. Boshlang‘ich ta‘lim bo‘yicha Yangi tahrirdagi davlat ta‘lim standarti. // “Boshl. ta‘lim.” Jurnal/ -Toshkent, 2005. -№ 5. 5,6,8-9 –betlar.
13. Qaraqalpaqstan Respublikasiniń “Mámleketlik til haqqında”ǵı Nızamı. - N.: Qaraqalpaqstan. 1990.
14. Abdullaeva Q.,Nazarov K.,Yo‘ldasheva Sh. Savod o‘rgatish darslari. –T.: “O‘qituvchi”, 1996.
15. Abdullaev Y. Eski maktabda xat-savod o‘rgatish. –T.: “O‘qituvchi”,

1960.

16. Allaniyazova Sh., Táńirbergenov J. Qaraqalpaq tilin woqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar. Nókis: Bilim, 2015.

17. Babanskiy Yu. K. Hozirgi zamon ta'lim maktabidan o'qitish metodlari. Toshkent, «O'qituvchi», 1990.

18. Berdimuratov E., Jumashev H., Xojamuratova X. «Álipbe». 1-klass ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim», 2017.

19. Boshlang'ich maktab darsliklarini yaratish mezonlari./Tuzuvchilar: Q. Abdullaeva, M.Ochilov, K.Nazarov,S.Fuzailov, N.Bikboeva. –T.: 1994.

20. Б.С.Волков, Н.В.Волкова. Детская психология: от рождения до школы. Питер. 2009.

21. G'ulomov M. Chiroyli yozish malakasini shakllantirish. –T.: «O'qituvchi», 1992.

22. Dáwletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika, Nókis, 1999.

23. Dáwletov A., Qayırbayev J. Jazıw dápteri. 1-kl. Nókis, «Bilim», 2003.

24. Jumasheva G.X. Balalargá qaraqalpaq tilin úyretiwde didaktikalıq oýınlardan paydalanıw. N., «Bilim», 2001

25. Jumasheva G.X. Sawat ashıw dáwirinde oqıwǵa úyretiwdiń áhmiyeti./ İlimiy toplam. N., «Bilim», 2002

26. Jumasheva G.X. Tildi úyretiw-jámiiyetimizdiń tiykarǵı wazıypası. // «Mugállim hám úziliksiz bilimlendiriw» jurnalı/ -Nókis, 2006, -№1, 37-39 b.

27. Жумашева Г.Х. Теоретико-методические основы формирования навыков общения на каракалпакском языке / Монография, Т., «Фан», 2007

28. Jumasheva G.X. Til - bebaxa hazina. // «Maktabgacha tálim» jurnalı/ - Toshkent, 2011. -№1. 31-32 b.

29. Jumasheva G.X. Bolalarning nutqiy tayorgarlik darajasini tekshirish. // «Xalq ta'limi» jurnalı/ -Toshkent,2011, -№2. 50-54 b.

30. Жумашева Г.Х. Формирование навыков общения на каракалпакском

- языке в условиях двуязычия/ «Вопросы, гипотезы, ответы: наука XXI века»
Коллективная монография. Часть 5, Глава 14. Краснодар-2015.
31. Karuna Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova, Sharofat Yo'ldosheva, Sharofjon Sariyev. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. T.: "NOSHIR" nashriyoti, 2009. 352 b.
32. Qaraqalpaq tili imla qa'giydalariniñ jiynağı. –N.: «Bilim»2016,-16 b.
33. Qayırbaev J. 1-klassta sawat ashıw metodikasınıñ qısqasha ocherki. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1976.
34. Qayırbaev J. Sawat ashıw metodikasi. Nókis, «Bilim» 1994.
35. Qaraqalpaq tiliniñ túsindirme sózligi. YI tomlıq. –N"Qaraqalpaqstan" 1988.
36. S.Qazıbaev. Bastawısh klasstarda qazaq tilin oqıtu, Almatı, 1985 j
37. С.Матчанов, Х.Фуломова, Ш.Юлдошева, А.Нисанбаева. Ана тилин оқыту әдістемесі./ Оқулық. Ташкент-2013. – 280 б.
38. Мухитдинова Х.С. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш: Пед. фан. доктори ... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – 50 б
39. Рахманкулова Н.Х., Жумашева Г.Х. Овладения навыками и умениями общения на каракалпакском языке.// "Pedagogika". jurnali/ -Toshkent, 2015,- №4, -91-98.
40. Q.Pirniyazov. Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasi. - Nókis, «Bilim» 1993 j.
41. Резозубов С.П. Методика русского языка в начальной школе. -М., 1963.
42. Safarova R. va boshq. Savod o'rgatish darslari (Alifbeni o'qitish bo'yicha metodik qo'llanma). - T.: „Ma'naviyat", 2003.
43. Safarova R. va boshq. Alifbe. –T.: "Ma'naviyat", 2003.
44. O'.Tolipov, M.Usmonbekova. Pedagogik texnologiyalarning tadbqiqiy asoslari. –T.: "Fan", 2006.
45. Tojiev M., Ziyamuxamedov B., O'ralova M. Pedagogik texnologiya va

pedagogic mahorat fanining o'quv mashg'ulotlarini loyihalash. Toshkent, "Tafakkur-bo'stoni", 2012.

46. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения. М-1968.

47. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. М., 1979.

48. Фарберман Б.Л., Мусина Р.Г., Сафин Д.В., Турсунова З.М. Методические рекомендации по проектированию и реализации педагогических технологий. Ч.1, брошюра 2-я, Ташкент-2002.

49. O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim strategiyasi muammolari va ma'lim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo'llari/ R.Safarova, U. Musayev, P. Musavev, F. Yusupova, R. Nurjanova. -T.: „Fan”, 2005.

50. Pedagogy and Practice: Teaching and Learning in Secondary Schools.

51. Michael Uljens. School Didactics and Learning: A School Didactic Model Framing an Analysis of Pedagogical Implications of Learning Theory 2008-y.

52. Doug Lemov. Teach Like a Champion. Jossey-Bass; 1 edition (April 6, 2010) 332 p.

53. Bob Kizlik. Lesson Planning, Lesson Plan Formats and Lesson Plan Ideas., www. ADPRIMA com

Elektron tálim resurslari

54. www.lex.uz-O'zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

55. www. tdpu. uz

56. www. ziyonet. uz

MUNDARIJA

Kirish	4
Alifboni o'qitishga o'rgatishning maqsat va vazifalari	7
Alifboni o'qitish metodikasining metodologik va ilmiy asoslari	14
Alifboni o'qitish metodikasining psixologik valingvistik asoslari	20
Alifboni o'qitishning qiyosiy-tanqidiy tahlili	29

Alifboni o'qitish metodikasi tarixiga nazar	39
Alifboni o'qitish darslariga qo'yiladigan asosiy talablar	44
Alifboni o'qitishga o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi	48
Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganish	55
Alifboni o'qitish metodikasining mazmuni	62
Alifboning tuzilishi va mazmuni	67
Alifboni o'qitishning alifbo davri	87
Alifboni o'qitishning birinchi bosqichi	90
Alifboni o'qitishning ikkinchi bosqichi	98
Alifboni o'qitishning uchinchi bosqichi	103
Alifboni o'qitish davrida o'qishga o'rgatish	109
Alifboni o'qitish mashqlarining asosiy turlari	118
Alifboni o'qitishda o'quvchilar nutqini o'sirish	123
Alifboni o'qitish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy o'zlashtirish	130
Alifboni o'qitishning asosiy davrida o'quvchilarni yozishga o'qgatish ..	136
Alifboni o'qitish davrida o'qish va yozuv darslari	147
“Alifbo” darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillari	152
Yakuniy	155
Test savollari	157
Glossariy	164
Tarqatma materiallar	171
Dars namunalari	177
Adabiyotlar	182

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	4
Цели и задачи обучения букварю	7
Методологические и научные основы методики обучения букварю..	14
Психологические и лингвистические основы методики обучения букварю	20

Сопоставительно-критический анализ методов обучения букварю ...	29
Исторический обзор методики обучения букварю	39
Основные требования к урокам по обучению букварю	44
Аналитико-синтетический звуковой метод обучения букварю	48
Изучение и анализ подготовленности детей к обучению грамоте	55
Содержание методики обучения букварю	62
Структура и содержание букваря	67
Букварный период в обучении букваря	87
Первый этап в обучении букварю	90
Второй этап в обучении букварю	98
Третий этап в обучении букварю	103
Обучение чтению	109
Основные виды упражнений по обучению чтению	118
Развитие речи учащихся в процессе обучения букварю	123
Практическое усвоение грамматико-орфографических знаний в период обучения букварю	130
Обучение письму в период обучения букварю	136
Уроки чтения и письма в период обучения букварю	147
Научно-педагогические основы структуры учебника «Букварь».....	152
Заключение	155
Вопросы тестирования	157
Глоссарий	164
Раздаточные материалы	171
Образцы разработки уроков	177
Литература	182

CONTENT

Introduction	4
Purposes and problems of training to abc book reading	7
Methodological and scientific bases of a technique of training of the abc book	
Psychological and linguistic bases of a technique of training of the abc book	

The comparative-critical analysis is methods of training of the abc book..	29
The historical review to a techniqu of training of the abc book	39
The basic requirement of training of the abc book	44
Analytical-synthetic a sonorous method of training to reading of the abc book	48
Studying of readiness of children	55
The contents of techniqu of training of the abc book	62
Structure and contents of abc book	67
The period of the abc book of training of the abc book	87
The first stage of training of the abc book	90
The second stage of training of the abc book	98
The third stage of training of the abc book	103
Training to reading in the period of training abc book	109
Main types exercises of training abc book	118
Development of speech of pupils in the period of training abc book	123
Mastering of grammatical-orthographic knowledge in the period of training to abc book reading	130
Traininh the letter of pupils during the basic period of training of the abc book	136
Lessons of reading and letters in the period of training abc book	147
Scientifically-pedagogic principles of structure of the textbook of the abc book	152
Conclusion	155
Testing questions	157
Glossary	164
Distributing materials (Handouts)	171
Samples of the lessons	177
Literatures	182

MAZMUNÍ

Kirisiw	4
Álipbeni oqıtıwǵa úyretiwdiń maqset hám wazıypaları	7
Álipbeni oqıtıw metodikasınıń metodologiyalıq hám ilimiy tiykarları	14
Álipbeni oqıtıw metodikasınıń psixologiyalıq hám lingvistikalıq tiykarları	20

Álipbeni oqıtıw metodlarınıń salıstırmalı-kritikalıq analizi	29
Álipbeni oqıtıw metodıkası tariyxına sholıw	39
Álipbeni oqıtıw sabaqlarına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar	44
Álipbeni oqıtıwǵa úyretiwde analitik-sintetikalıq seslik metodi	48
Balaların sawat ashıwǵa tayarlıǵın úyreniw	55
Álipbeni oqıtıw metodıkasınıń mazmunı	62
Álipbeniń dúzilisi hám mazmunı	67
Álipbeni oqıtıwdıń álipbe dáwiri	87
Álipbeni oqıtıwdıń birinshi basqıshı	90
Álipbeni oqıtıwdıń ekinshi basqıshı	98
Álipbeni oqıtıwdıń úshinshi dáwiri	103
Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwǵa úyretiw	109
Álipbeni oqıtıw shınıǵıwlarınıń tiykarǵı túrleri	118
Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw	123
Álipbeni oqıtıwǵa úyretiw dáwirinde grammatik-orfografik bilimlerde ámeliy ózlestiriw	130
Álipbeni oqıtıwdıń tiykarǵı dáwirinde oqıwshılardı jazıwǵa úyretiw	136
Álipbeni oqıtıw dáwirinde oqıw hám jazıw sabaqları	147
„Álipbe” sabaqlıǵı dúzilisiniń ilimiy-pedagogikalıq principi	152
Juwmaqlaw	155
Test sorawları	157
Glossariya	164
Tarqatpa materiallar	171
Sabaq úlgileri	177
Ádebiyatlar	182

Álipbeni oqıtıw metodıkası

Jumasheva Gulnara Xamidullaevna

Muharrir A.Pazilov

Muhova rassomi

Saxifalovchi

Oqiw qollanba Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Keńesi __.__.2019jil. № __ protokol qarari menen baspadan shıǵarıwǵa usınıldı.

Ózbekstan Respublikasi Joqari hám orta arnawli bilimlendırıw ministrliginiń Muwapiqlastiriwshi Keńesi tárepinen baspadan shıǵarıwǵa usınıldı.

Basiwga ruxsat etilgen waqti _____2017j.

Format 60x84/16. Ofset usilinda basildi.

Garniturası – «Times New Roman». Kólemi __ b.t.

Jami 100 nusqada. Buyirtpa №_____